

84(2)943

7450

JSSN 0235—1218

ЭЛ-АЛТАЙ

№3

3

1989

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

З ТМО Т. 3.600.000 З. 3212—87

ЭЛ-АЛТАЙ

лу Алтайдын бичиичилик биригүзи белетеген
чүмдемел-кеендик дептер

«Эл-Алтай деп адалып
1986 жылдан ала чыгат

3
1989

АЛТАЙДЫҢ БИЧИК ЧЫГАРУЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛҮГИ

846.1243
СБ (Алт.)

Э450

«ЭЛ-АЛТАЙДЫН» РЕДАКЦИЯЗЫНЫН КҮРРЕЗИ:

Б. БЕДЮРОВ —
баш редактор
Н. ВИТОВЦЕВ
А. ЕРЕДЕЕВ
Ж. КАИНЧИН
Н. КИНДИКОВА
Г. САМАЕВ
Т. ТОРБОКОВ —
баш редактордын
заместители
Б. УГАРОВ
Т. ЯИТЫНОВ

688
Горно-Алтайск
обл. с/п. к. библиотеке
им. М. И. Кларкина

Э 450 Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник
(3-й выпуск). Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение
Алтайского книжного издательства, 1989. —144 с.

Бу жуунтыдаг партия ла ороонунг башкараачыларынын јадын-
жүрүмиле, ижи-тожыла, А. Адаровтыг эмдиги бйдин курч сурактары
көдүрилген ле 37-чи жылды эзеткен «Ченелтелү чак» деп драмазыла,
Б. Бедюровтыг көчүргениле француз бичичи Антуан де Сент-Эк-
зүпернинг телекейге жарлу «Улустыг жери» деп повезнинг бажа-
лыктарыла, Б. Укачининг Кадынгэс керегинде каткылу-ачулу, карын-
даштык тува бичичилердин чүмдемедериле таныжарыгар.

4701000000—022
Э М 138(03)89 78—89

Редакциянын адреси:

659700, Горно-Алтайск город, Горно-Алтайская ором, 33. Бичи-
чидик биригү. Телефондоры: баш редактордын — 60-67,
баш редактордын заместительдийи — 69-50.

© Горно-Алтайское отделение Алтайского
книжного издательства, 1989

ПОЛИТИКА. ПЕРЕСТРОЙКА

1988 жылда төртинчи чыккан «Эл-Алтайда» Ф. Бурлацкыйдин «Никита Хрущев» деп эске алыныжы, санаа-шүүлтөзи «Литературная газетанан» алтай тилге көчүрилип жарлаган сонунда альманахтын редкүреезинин адына самаралар келди. Телефондоп то турган улус бар. Олор ончозы бу баштанкайлу керекти уткып ла жарадып, партия ла орооннын башкараачыларынын жүрүми ле ижи керегинде материалдарды «Эл-Алтай» уламдай саларын күйүнзейт. Темдектезе, Кан ичиндеги Оро журттан малда турган Берден Мөркүлеев деп кижинин самаразында мындый сөстөр бар: «Мен алтай бичиктерди, аячада ла бичиичилер биригүзи белетеп чыгарып турган «Эл-Алтай» деп альманахты сүрекей жылбиркеп кычырадым. Луукта жаңы Н. С. Хрущев керегинде кычырала, жылбүйүм там жаанады. Онын учун аргалу болзо, андый материалдарды жаантайын да эмес болзо, күн алыстай салып турза кайдар деп шүүнедим. Анайда бистин жердин көп улузы айдыжат. Аячада ла бистерде, ыраак турлуларда жаткан улуста, шак ол суруда төс газеттер ле журналдарды, темдектезе, «Аргументы и факты», «Огонек», «Литературная газеттаны» ла өскөзүн де алдыртып, некежип, үзүктелтпей кычырар арга жок. А бат төрөл тилле чыккан бичиктерди айдын-жылдын бажында өзөк түшсебис, магазиннен садып ок алып жадыбыс. Онын учун менин сурагым аяру жок артпас деп иженип турум».

Бис Б. Мөркүлеев ле өскө дө кычыраачылардын сурагыла «КПСС-тын Төс Комитединин солун-табыштары»* деп журналдын быылгы 5-чи номеринен КПСС-тын Төс Комитединин Генеральный качызы, СССР-дын Верховный Советинин Председатели М. С. Горбачевтын бойы керегинде интервью-куучынын ла «Аргументы и факты» деп газеттин быылгы 20-чи номеринен Н. С. Хрущевты жамызынан канайда жайлатканы керегинде СССР-дын Министрлер Советиндеги КГБ-нын алдындагы председатели В. Е. Семичастныйдын куучынын жарлап турубыс. (Редкүреедег).

* «Известия ЦК КПСС».

Корреспондент. Михаил Сергеевич, бистинг көп тоолу кычыраачыларыбыс Слерди бойыгар, угы-төзигер керегинде кегиде куучындап берзин деп сурайт.

М. С. Горбачев. Андый самаралар меге де келет. Элден озо айдайын дегеним, эмди, ачык-жарыктын айалгазында, партия ла орооннын эн бийик органдары, олордын башкараачылары керегинде алдындагызына көрө чик-жок көп айдылат. Башкараачылардын айткан куучыны ла сөзи, ороон ичиле јол-јорыгы, ишкүчиле јаткандарла эрмектежип-сөйлөшкөни бистинг јүрүмибисте јанжыкты. Онын шылтуузында совет улус — көдүрези деп айтпазам да, кем сонуркап јат — орооннын башкараачыларынын ижи-тожыла, јүзүн-башка сурактар аайынча көрүм-турумыла таныжар, политикадагы уулам-јызын, не кижип болгонун, ич санаа-күүнни билип алар аргалу.

Эмди Слердин сурагаарга каруу јандырайын. Јарлалып калганы үстине нени кожор?

Мен Ставропольде крестьян кижининг билезинде чыккам. Угы-төзим — крестьян улус. Энем јанынан таадам, Пантелей Ефимович, ТОЗ-торды, онон — колхозторды төзөгөндөрдинг бирүзи, көп јылдардын туркунына колхозтынг председатели болгон. Адам Сергей Андреевич ле энем Мария Пантелеевна база јер ижинде — озо бойынын крестьян хозяйствозында, онон ТОЗ-то, соңында колхозто ло МТС-та иштеген.

Адам төртөн јыл механизатор болгон. Ада-Төрблдик Улу јуунын туружаачызы, адучы. Курск курчузында јуулашкан, Харьков ло Киевти јайымдашкан, бойынын баштапкы јуучыл кайралын — «За отвагу» медальды — Днепр сууны јуулажып кечкени учун алган, Јуунын учкаары Чехословакияда Кошице городтын јуугында шыркаладып, Краковто јадып эмденген. Јуулажып тура, партияга кирген. Јуучыл ордендерле кайралду. Керсүзи, иштегенкейи ле буурзагы учун јерлештери адамды тын тоогон. Ачыгынча айтса, адам учун мен оморкоп јадым.

Ончо крестьян балдар чылап ок, меге јер ижинде эрте иштеп баштаарга келишкен. Он үч јаштаң ала мен тудуш ла колхозто иштедим, он беш јаштаң ала — комбайнердын болушчызы болуп. Текши тооло МТС-та беш јыл иштегем. Бир уунда үрендим.

Крестьян биледе чыдаганым, јаштаң ала јаан улусла јаба

иштегеним — бу ончозы менин кылык-жаньыма жакшынак камаанып жетиргени, жүрүмнүн жолун талдап аларга болушканы жолду. Школды жеңүлү божодоло, 1950 жылда Москвадагы университеттин юридический факультетине кирдим.

Университетте үренген беш жылга комсомолдын ижин бүдүргөм. Мында ок 1952 жылда КПСС-тин членине кирдим. Билим, нажылык ла нөкөрлик учун Москвадагы университетке — үредүчилерге де, партия, комсомол организацияларга да, кожо үренген нөкөрлөриме де (олордын көбизиле эмдиге колбу тутканчам) мен жаан быйанду. Бу ундылбас, жаркынду жылдар болгон эди. Ол жылдар жогынаң менин оңон арыгы салымым кандый болгой не. Сананарга да күч.

Корреспондент. Михаил Сергеевич, билегер керегинде элбеде куучындап берзегер. Айыл-журтты канай туттыгар, Слердин жүрүмигерде билегердин учуры кандый?

М. С. Горбачев. Университетте үренип тура, мен Раиса Максимовнала таныштым. Ол Сибирьде Алтай крайдын Рубцовск городында чыккан. Ада-энези темир жолдо иштеген. Школды алтын медальла божодоло, МГУ-нын философия факультетине кирген. Бис 1951 жылда танышканыс, бежен үч жылда алыштыс.

Университетти божодоло, менин төрөлимде, Ставропольде, иштедис. Үредүм аайынча меге узак иштеерге келишпеди. Комсомолдын ижине көстөлдим. Оңон ло бери — комсомол ло партиянын ижинде. Көп жылдардын туркуына партиянын крайдагы комитетинде, ол тоодо тогус жыл КПСС-тын крайкомынын баштапкы качызы болуп иштедим. Бистин жүрүмисте ол база жаан учурлу жылдар болгон эди.

Журт хозяйствонун сурактарыла көп иштеерге келишкен учун, мен журт хозяйство аайынча институттын экономика факультетин үзеери, иштеп тура, божоттым. Онызы меге, юрист кижиге, билгиримди теренжидерине ле ижиме жаан жөмөшкандү болды.

Раиса Максимовна бийик үредүлү заведенияларде иштеп, колхоз крестьянствонун жадын-жүрүми керегинде иш бичип, кандидаттын диссертациязын коруп, доцент боло берген. Текши алза, ол жирме жылга шыдар философияны үредип, студенттерле иштеп, «Знание» обшествонын ижинде турушкан. Ставропольдо Ирина деп кысту болдыс. Ирина анда чыдап, үренип, кижиге качты. Кызым ла күйүүм — үредүзи аайынча эмчилер. Ирина наукалар кандидады, медицина институтынн кафедрасынын ассистенти, Анатолий — доцент, хирург, Москва городтогы больницалар бирүзинде иштегели тогус жыл болды, эт-каннын судазын-тамырын шиндеери аайынча диссертация корылаган. Москвада билебис жаанган — бисте Ксения ла Анастасия деп жеен балдар бар.

Раиса Максимовна эмди эл-жондык иш бүдүрип, СССР-

дын үстиги Соведа Президиумынын Председателинин эш-
нөкбөри кижиге, протокол өткүрүп жат. Эмдиги ижим — жагыс
та меге эмес, же билеме де, жаан учурлу ла каруулу жүктүк деп
айдар күүним бар. Раиса Максимовна да, бала-баркам да мен
ни ондоп, жөмөп лө болужып турганын мен бийик баалап жа-
дым.

Корреспондент. Михаил Сергеевич, журналга келеечи са-
маралар ортодо Слердин алкы бойыгардын өйигерле колбулу
сурактар бар. Слердин ижигердин аайы кандый? Анайда ок
жадын-жүрүмигердин айалгазы, ишжалыгар, гонорараар кере-
гинде ле өскө дө сурактар бергилейт. Бу сурактарга каруу
жандырып болгойоор не?

М. С. Горбчев. Кычыраачыларды андый сурактар жылбирке-
дип турган болзо, карууны берер керек.

Иштинг аайы керегинде... Күч сурак. Менин ижимнин аайы
бис жүрген өйдөң, общественонун алдында бүгүн турган сурак-
тардын, партия ла орооннын башкараачыларына салылган
молжуунан камаанду. Чындап айдар болзо, уйкуга барып тур-
ган ас-мас өйдөң башка, керек-жарактан айрылар арга чек
жок. Орды жагыс — Төс Кожитетте де эмезе үстиги Советтинг
Президиумында да болзом, үйде де отурзам. Незин жажыпар,
амыралта да тушта чөлөө өй жок.

Эмди ишжал керегинде Политбюронын ончо члендери чи-
леп ок, жамызы-эжи камааны жогынан, айына 1.200 салковой
акча алып жадым. Политбюронын членине кандидаттар 1.100
салковой ло Төс Комитеттинг качылары 1.000 салковойдон
алгылайт. Жарлаган докладтар, айткан куучындар учун гонор-
рар партиянын бүджедине барып жат.

«Перестройка ла жаңы шүүлтелер» деп бичик учун гонорар
керегинде ағылу айдар күүним бар, ненин учун дезе, мен оны
американ издательстволордын бирүзининг сурак-жакылтазыла
бичигем. Бу бичик тапту жаан тиражла — эки миллионго жуук
экземплярла кепке базылып, телекейдинг жүске шыдар ороо-
нына таркаган. Печатьята жарлалганыла, ол учун гонорарлар-
ды келген сайын партиянын бүджедине, өскө дө эл-жондык
керектерге көчүрүп турум. Гонорардын кезиги Армения ла
Таджикистанда жер силкинерде түбекке түшкендерге болужа-
тан көмзөгө, Москвада Василий Теркиннинг кереезин, балдар-
дын жаңы паркын тударына Культуранын Совет Фондына кө-
чүрилген.

Жадын-жүрүмимнин айалгазы керегинде. Городтын бойын-
да квартирабыс бар. Иштинг айалгазын ажаруга алып, ороон-
нын башкараачыларына государствонунг дачаларын берип жа-
дылар. Менин бойымда да, бала-баркамда да качан да, кайда
да акту бойынынг дачазы болордо болбогон. КПСС-тынг Төс
Комитедининг Генеральный качызы, СССР-дынг үстиги Сове-
дининг Президиумынынг Председателине берилген дачада иш-

ке жарамыктуу жакшынак айалга тѳзѳлгѳн. Иштенетен кып ла библиотека, эн жаңы жазалдарла жепселген колбу бар. Ороон-нын Коруланар Совединин Председателинин ижин бѳдѳрерге керектѳ ѳскѳ дѳ техникалык жазалдар жеткил. Дачанын кезик кыптарын билем тузаланат.

Тѳс Комитетте ле башкаруда анайда ок гран ары жанынын жаан айылчыларын уткыйтан, ѳскѳ дѳ окылу иштер ѳткѳретен ангылу байзындар бар.

Государствонун кезик таңынан тураларын ла дачаларын, ол тоодо Крымдагызын, Кара талайды жакалайын, су-кадыкты корыыр органдарга, балдар, ветерандар амыраарына, культуранын учреждениелерине ле ѳскѳ дѳ организацияларга табыштырып бергенис.

Авто-кѳликке жеткилдеш жанынан айткажын, ол база да менин ижимле колбулу. Оныла колбой, мениле болгон ого жѳк бир учурал керегинде куучындап берейин. Нью-Йоркта ООН-до куучын айдала, мен президент Рейганла, ол туштагы вице-президент Бушла туштажарга Губернаторлор ортолгыгы жаар атадым. Бис бойыбыстын машиналарысла баратканыс. Олордын бирѳзинде кѳчѳп жѳрер колбу болгон. Овоң бис машиналарды паромго тургузып, сууны кечтис. Паромло жѳзѳп баратканчабыс, Москвадан Николай Иванович Рыжков телефон согуп, Арменияда жер силкингенин жетирди. Бис ол ло тарый Политбюронун камызын тѳзѳѳри ле озо ылтам ѳткѳретен иштерди жѳптѳштис. Айдарда, мен кайда да болзом, оронунун кажы ла талазыла, Совет Союзтын гран ары жанындагы окылу улузыла, ѳскѳ ороондордын башкараачыларыла колбу тудар арга-чагым жеткилинче.

Корреспондент. Бош ѳй келишсе, нени кылыдыгар? Бу сурак бистин кычыраачыларыбыстын самараларында кѳп учурайт.

М. С. Горбачев. Амыралтанын ѳйин тузаланарга албаданадым. Менин жилбѳлерим башка-башка: кееркемел литература кычырыш, театрлаш, кѳѳ тындаш, кинолош. Агаш аразындагы орык жолдорло сооттоп базып жѳрерин сѳѳйдим. Ле андый жайым ѳйлѳр там ла там астап жат.

Корреспондент. Михаил Сергеевич, айткан куучыныгар учун, журналдын кычыраачылары адынан алкыш-быйан. Бистин кычыраачылардын ѳскѳ дѳ сурактарына келер ѳйдѳ каруу берерге жѳпсинеригер деп иженип турум.

М. С. Горбачев. Сананзам, мындый эрмек-куучындар улар. Меге сѳс берилгенинен сап алып, «КПСС-тын Тѳс Комитединин солун-табыштарынын» кычыраачыларына жѳрѳмде бийик жедимдер, тѳѳки-историябыстын бу чѳмдѳ, же сѳреен жилбилѳ ѳйинде иште жаан жедимдер кѳѳнзеп турум.

(Т. ТЫРМАЕВ кѳчѳрген)

**КПСС-тыг ТӐС КОМИТЕДИНИГ ПОЛИТБЮРОЗЫНЫГ ЧЛЕНИ,
СССР-ДЫГ МИНИСТРЛЕР СОВЕДИНИГ ПРЕДСЕДАТЕЛИ
НӐК. Н. И. РЫЖКОВ — ТУУЛУ АЛТАЙДА**

12 мартта Туулу Алтайда КПСС-тыг ТӐс Комитединиг Политбюрозыныг члени, СССР-дыг Министрлер Совединиг Председатели Н. И. Рыжков болгон.

Аэропортто Н. И. Рыжков ло оныла кожо келген нӐкӧр-лӧрди КПСС-тыг Туулу Алтайдагы обкомыныг баштапкы качызы В. В. Гусев, облисполкомныг председатели В. И. Чаптынов ло КПСС-тыг обкомыныг качылары уткыгандар. Оног олар вертолетко отурып, Кадындагы ГЭС-ти тудатан јер јаар ууланып учкандар. Кадын сууныг јаказына јербойыныг улузы, тӧс телекӧрӧлтениг ишчилери, ТАСС-тыг журналисттери, Минӕнергоныг, «Гидропроект» институттыг окылу улузы, партия ла совет ишчилер келгендер.

12 март 1989 јыл. КПСС-тинг Тӧс Комитединиг Политбюрозыныг члени, СССР-дыг Министрлер Совединиг Председатели нӐк Н. И. Рыжков ло кӧдӧчилеп келген улус Кадын ичиндеги Јыланду јурттыг мал ишчилериле кожо.

Николай Иванович бу јердинг улузыла таныжып, олордон совхозы, иштеп ле јадып турган ајалгалары керегинде сураган. Кадындагы ГЭС јанынаг оныг кӧрӧм-шӧӧлтези мындый: тыг удатпай кандый-бир јӧпкӧ келер керек. ГЭС-тинг сомы экология јанынаг ару болорын јеткилдеп турган болзо, гидроэлектростанцияны тудар керек.

Айылчыларлу вертолет тегериге кӧдӧрилип чыгала, Эјеган совхозтын Чичке деп ӧзӧктӧги турлузына келип отурган.

Мында Н. И. Рыжков малчының турлудагы жадын-жүрүмиле, ижи-тожыла танышкан.

... Башкаруның жааны ла оныла кожо жүрген улус аэропорттон Горно-Алтайск город жаар автомашиналарла уулангандар. Майма журттыг жүстер тоолу улузы Н. И. Рыжковты уткуырга оромдорго чыккандар. Баштапкы тушташ Маймада жолдордың белтиринде болды. Николай Иванович ондо улусла куучындашкан, олардың сурактарына каруулар жандырган. Сүреен көп улус Горно-Алтайсктагы мебель эдер фабриканын жуугында ла гастронимның одожында жуулган. Н. И. Рыжков мында токтоп, улусла куучындашкан. Же анчада ла көп улус городтыг төс жеринде, В. И. Лениннің адыла адалган тепсенде, жуулышкан. Н. И. Рыжков машинадаг чыккан ла бойынча, улус жаар баскан, чүрче ле жүстер тоолу улустыг ортозында боло берген. Николай Иванович жуулган улусла жакшылажала, олардың жадын-жүрүми, ижи-тожыла соныркаган. Мында Совет Башкаруның жааны ла городтыг улузы ортодо ачык-жарык куучын өткөн. Николай Иванович ороондогы перестройка, экономика ла социальный өзүм, бу керекте учурап турган уур-күчтер керегинде куучындаган, улустыг берген сурактарына каруулар жандырган. Туштажуда улус мындый сурактар көдүргендер: аш-курсак, жадар тураларла жеткилдеери, кооперативтердин ижи, социальный өзүм ле социальный чындык.

Оның кийинде Н. И. Рыжков КПСС-тыг обкомында КПСС-тыг обкомының бюрозының члендериле, кандидаттарыла, облизполкомның председателинің заместительдериле, КПСС-тыг обкомы ла облизполкомның бөлүктеринин башкартуларының жаандарыла кыска жуун өткүрген.

Бу жуунда партия обкомының баштапкы качызы В.В. Гусев бистинг областьта өдүп турган перестройка, областьтыг экономикадагы ла социальный өзүмиле колбулу эн курч сурактар керегинде жетирү эткен.

СССР-дың бичиичилер Бирлигинин члени А. Адаров бойының куучынында автоном областьтыг статусын бийиктедери, областьты көнү РСФСР-дың башкартузына берери керегинде сурактар тургускан.

Онон Н. И. Рыжков куучын айткан. Ол бистинг ороонның экономиказын ондолторы, Аш-курсактын программазын бүдүрери аайынча партия ла башкаруның ижи керегинде куучындаган.

Онон бистинг автоном областьтагы айалгаларга көчөлдө, область текши жаанын өскүрилбеген эмтир деп темдектеген. Область туура жерге жагыс ла сырые аткарып жат. Же сырые саткан кижичи качан да астам алып болбос, чыгымду болор. Астам ончо учуралдарда белен продукция иштеп алгандардың колында болуп жат деп, ол темдектеген.

Областьтыг социальный өзүми сүреен сондогон, область-

Нөк. **Н. И. РЫЖКОВ** Горно-Алтайск городтың эл-жоныла туштажуда
В. Варванецтиң фотожуругы.

Нөк. **Н. И. РЫЖКОВ** КПСС-тың Туулу Алтайдагы обкомының жуушында
В. Варванецтиң фотожуругы.

та балдардын учрежденилери, школдор, больницалар, улус жадар туралар једишпей јат, городты да јарандыра тудар керек. Бу суракты бирлик, чук көрөр лө бүдүрер керек. Туулу Алтайдын автоном облазын өскүрери јанынаг Башкарунын јөби бар, ол до коомой бүдүп јаткан эмтир.

Слердин автоном областтагы айалгала таныжала, областты экономика ла социальный јанынаг өскүрери керегинде СССР-дын Министрлер Совединин јөбин чыгарары керектү деп шүүнип турум деп, Н. И. Рыжков куучындады.

Николай Иванович бойынын оног арыгы куучынында база јаан учурлу эки суракка токтогон.

Баштапкызы — национальный сурак. Нациялар ортодогы колбулар керегинде сурак быжыл јайгыда КПСС-тын Төс Комитединин Пленумында көрүлөр деп, ол айткан. Бу јанынаг аай-төйине чыгатаң көп сурактар јуулган. Ол сурактар алдында да болгон, је оморды араайынаг јаба базып салгылайтан. «Нациялар ортодогы аңыланыштар јоголып јат» деген теорияны јүрүмде бүдүргени национальный школдорды јабарына, төрөл тилди үредерин токтодорына ла өскө дө јаман керектерге экелден.

Эмди, демократизация ла јарлу болорынын өйинде, бу керектер илезине чыгарылган. Орө адалган једикпестер эмди јоголтылып јат.

Национальный сурак — ол сүреен курч сурак. Калыктар најылыгын тындыдар керек. Нагорный Карабах керегинде сурак озо баштап јолду тургузылган, је экстремисттер келип кирижерде, керек үрелген: эки калык удур-тедир тургузылган, мылтык-бычакла өлүже берген. Нациялар ортодогы өштөжү — ол нациялардын јоксыражы, ол бистинг көп нацияларлу орооныстың түбеги.

Бис ас тоолу калыктарды корылап алар учурлу деп Н. И. Рыжков темдектеген.

Экинчи сурак — ол Кадындагы ГЭС. Оны тудары керегинде башка-башка шүүлтелер айдылат. Бис оны РСФСР ла СССР-дын кеминде көрөрис.

Ол до күн Н. И. Рыжков Горно-Алтайсктаң Барнаул јаар атаган.

Н. С. ХРУЩЕВТЫ ЈАМЫЗЫНАГ ЈАЙЛАТКАНЫ

— Владимир Ефимович, калганчы өйлөрдө бистинг түүкичи-историктерис Никита Сергеевич Хрущев не кичи болгоныла тың соныркайт. Документтер, эске алыныштар јарлалат. Је оны јамызынаг јайлаткан айалга эм үстине јарталгалак.

Бу керекке белетениш качан башталганын куучындап берзегер?

— Хрущевты жамызынан жайлар керек деген куучы 1964 жылдын жаскаары башталган. Мен бодозом, андый баштапканды Брежнев ле Подгорный эткен.

— Хрущевтың уулы Сергей Н. Г. Игнатовтың учуры керегинде бичийт...

— Эйе, ол до жомошкөн. Же төс учур ойнобогон. Ол Хрущев керегинде жүзүн-базын улуска айры-тейри куучын жайган ошкоч. Оның болушчызы, алдындагы чекист, ол куучындарды угуптыр. Байа кижы Сергей Хрущевты бедреп таап алган. Ол керегинде «Огонекто» бичилди. Такып айдадым, Игнатов бу керекте эрчимдү турушпаган.

— Слер качан кириштигер?

Сырагай башталганынан ала. Бу керекти баштаачылар КГБ жогынан аай болбозын оңдоп турбай. Мениң билеримче, 1964 жылда октябрьдагы Пленумнан бир неделе озолондыра Косыгинле кайып куучындашкылаптыр. Күүнин билерге. Косыгинниң удур берген баштапкы ла сырагы: «А КГБ кемле кожо?» Бис билерис дежерде, ол жөпсинген.

— Онызы тоолу күн озо. Пленумды өткүрер сурак качан чокымдалган?

— 1964 жылдын август—сентябрь айлары киреде мен Железноводск жаар тыштанарга атангам. Анда Демичев, Кисловодскта десе Шелепин болгондор. Бис жолыгыжып, Домбайга барып турганыс. Бир неделенен озор жүре берген. Жаан удабай меге телефон согуп, — «Эртен сен жазымы жогынан Москвада болор учурлу» — дешти. Төс Комитеттин Пленумыла колбулу болгонун сезип ийдим. «Керек быжуланган ба?» — деп сурадым. Мениң учун десе ол керегинде куучын улай өдүп турган. «Быжу» — деп, каруузын жандыргылады.

— Онон озо умзаныш болгон бо?

— Эйе. Жүзүн-башка шүүлтелер айдылган. Хрущев Швециянан бурулып жатса, колдомдоор деген куучын база жүртен.

Мен оныла жөпсинбегем. «Жарабас — дегем. — Тен сурабагар да». Көбизи бу суракты Төс Комитеттин Пленумында көдүрер керек дешкен. Кайкабагар, Хрущев андый айалганы партиядо бойы төзөбөн, оның салымы Төс Комитеттин Пленумында ла аайлалып калар аргалу болгон. Хрущевты жамызынан оспоктоп жайлаткан деп, Аджубей бичийт. Онызы жастыра. Төс Комитеттин Пленумы өткөн. Чын, анда блааш-артыш болбогон. Андый айалгада онызы не керектү?

— КПСС-тың Төс Комитетинин 1964 жылда октябрьдагы Пленумын өткүрер жөп качан жарадылган?

— Ол до октябрь айда, Хрущев амыралтада тушта, Брежневте Төс Комитеттин Президиумынын ончого жуук члендерин жуулыжып, Хрущевты Пицунданаң Москвага алдырар деп

эрмектешкен. Ого телефон согор шүүлте эдилген. Кем согор? Брежнев эмей. Бис оны жүк арайдаг сөстөдис. Телефонго чиректеген аяс жууктаттыс. Эртен Президиумның жууны, жети-жылдыктын планына келишпес бир канча когус сурактарды көрөргө турубыс деп, Брежнев тыркыраак үниле Хрущевко жетирди. «Не, тен, үкүстеп тураар? Жедип барзам, аайлажарыс» — Хрущев кыјырантыган. Онон јымжай тўжўп: «Је, сананып көргөйим» — деп бултаарткан. «Бу суракты Слер јогынаг шўўжип болбозыс. Бис сакуп турубыс».

Тарап-таркадыс. Брежнев меге телефондоп божобойт: «Је, кайтты?» Ненин учун дезе самолетты Хрущевко бис ажыра јакыдатам. Јүк ле он эки саат тўнде меге каруулдын башкартузынаг телефон согуп, Хрущевко самолет эртен тура алты саатта болор, оныла кожо Микоян учар деп јетирдилер.

Тутканча ла Брежневке телефондогоным јарт...

— **Хрущев учуап келерде, аэродромдо слер канайып јангыскан болуп калганаар?**

— Ижим аайынча мен Хрущевты улай ла уткып, ўдежип туратам. Эртен тура Леонид Ильичке телефондодым: «Кем уткып чыгар?». «Кем де эмес. Бойын уткы — деди. — Мындый айалгада не чөркөлижер?»

— **Слер жүрексиредеер бе?**

— Санаама јакшы кирет: жүрексиребегем. Керек катуланбас, Хрущев удурлашпас деп, ары јанынаг бүдўп тургам. Јирме јыл јаба иштейле, кылык-јангын канай билбес.

— **Је бат Слер аэродромдо. Самолетты сок јангыскан уткып жадыгар.**

— Јок. База Георгадзе болгон. Ол Микоянды уткыган... Хрущев самолеттон чыгып келеле, көндүре сурады: «Арткан улус кайда?». «Никита Сереевич, озор Кремльде...» — дейле, сурадым: «Слер Кремльде ажанараар ба айса ўйде бе?» «Кремльде» — деп, ол унчукты. Микоянла кожо јангыс машинага отурдылар. Каруулда јети кирези кижип болгон. Хрущев Кремльге ууланды деп, машинадан Брежневке телефон соктым.

— **Онон ары?**

— Кремльге јеттим. Төс Комитеттин Президиумының жууны башталарда ла, Хрущевтын каруулының јаанының заместителле кожо (јааны амыралтада болгон) Хрущевтын приемныйндагы, онон квартиразы ла дачазындагы каруулды солыдыс. Онон каруулдын јаанының заместителине айттым: «Јангы ла Президиумның жууны башталды. Менин јобим јогынаг бир де јакару, бир де алтам этпегер. Төс Комитеттин башкартузының јакылтазы андый». Ол мени ондогон. Бир де башбилинбеген.

— **Кремльге черўчилдер алдыртканыгар ба?**

— Јок. Онон болгой Кремльди де јаппаганыс. Москвичтер ле төс городтын айылчылары ары-бери өдўжип тургандар,

ол ло өйдө десе Президиумның жууны, оной Төс Комитеттин Пленумы өткөн. Кем де, кемге де серенбеген. Оной озо Брежнев каруулды тыңыдар, ончо немени быжулаар керек деп, не айылу чачамтыккан! Мен: «Артык неме этлегер. Тоң ло антару болуп јаткан эмес, улус не деп сананар» — дегем. Нениг учун десе, Төс Комитеттин Баштапкы качызы керегинде суракты айылу-башту шүүжер арга барын ондоп тургам.

— Төс Комитеттин Пленумына докладты кем белетеген?

— Билбезим. Бодозом, Төс Комитеттин аппаратады иштеген.

— Хрущевты не деп бурулаган?

— Төс Комитеттин Президиумынын жуунында мен болбогом. Анда јангыс ла Президиумның члендери ле членине кандидаттар, Төс Комитеттин качылары болгон. Жуун эртенгизинде база улалган. «Бу не болуп турган? Сен не киришпейдинг?...» — деп, меге улайын телефондоп, сурап тургандар. Шылтактанып, билбезим, Президиумның жууны өдүп јат деп, чике карууна кыйыжып тургам. Чат чыдажып болбой сала ла, Брежневке телефон соктым: «Леонид Ильич, жуундаштын бажына чыгып албай турганчагар, слерди јомбөргө эмесе Хрущевты корырга делегация једип барды, калак». Јарым сааттын бажында Брежнев телефондоды: «Улусты токынадып сал. Президиумның ончо члендери куучындап койды. Арткандарына үч-төрт минуттан өй берип јадыбыс». Алты саатта — Пленум».

— Төс Комитеттин Пленумында Суслов доклад эткенин бис билерис. Оның төс учурын бис газедистинг номерлеринин бирүзинде јарлаганыс...

— Ол материалды мен кычыргам. Көп јандай чын. Төс Комитеттин Пленумында мен турушкам, докладты канайда уккандарын залдан көрүп отургам. Эң јалканчык немелер: «Партиядан чыгара тебер керек! Тайылзын! Јаргыга берер!» — деп, залдан кыйгырышкан. Көбизи тым отурган. Пленумда Хрущевтың ижи керегинде учурлу куучын болбой калды. Президиумның шүүлтезиле јөпсинип, Төс Комитет бойынын јангын, ийдезин көргүспеди.

— Нениг учун?

— Туку Сталин тужында јанжыгып калган неме ол. Мен сананзам, Сталинди де, Хрущевты да өйлү-өйинде ай-уй деп айдыжып, түзедип алар арга болгон. Брежнев те керекти булгабас эди. Оның чагына эмдиге чучурап јатканысты не деер! Башкараачылардыг табына салдырып. Политбюродо (Президиумда) өмө-јөмөлик иш өдүп, Төс Комитет бойынын шүүлтезин кезе-быча айткан болзо, андый неме болор бе ди. Хрущевты јайладып јадарда, Төс Комитеттин члендери, Сталинниг өйинде чилеп, бойынын бортыгын көргүскен.

— Је Хрущев сталинизмниг качалангын јоголторго, ороондо тура берген кызалангды өдүп чыгарга көпти эткен јокпо...

— Чын айдадаар. Хрущев көпти эткен. Је учу-түбинде ол

бойының политиказыла керекти бош үреп салган. Чыданак-пас, башбинчек болгон.

1964 жылда октябрь айда Хрущевты жайлатпас керек болгон деп, ол до тушта, эмди де бир кезик улус айдыжат. Микоян Президиумның жуунында база темей айдынган: «Жамыны үлейлик. Хрущевты бирүзине артырып, экинчизин Совминге эмезе Төс Комитетке табыштырса, кайдар?»

— **Андый кижги табылбаган туру.**

— Эйе, Хрущев капшуун, эрчимдү, бек күүн санаалу кижги болгон. Маленков ло Молотовтый улусты жангыс ла андый кижги былчыыр аргалу болгон.

— **Ого үредү керек жок, а?**

— Үредүзи ас болгон. Же ол до жогынаг ончо сурактарды терен ондойтон. Хрущев алдырса, коркышту белетенетем. Уч түжиге кирбес, же учурлу сурак берерин билетем. Брежневке барадып, белетенбезең де, алдырбайтан. Бир-эки анекдот куучындап, талганча каткырыжала, чыга берерин.

— **Куучын Брежневке жайыларда, ненин учун шак оны Баштапкыга тутканын куучындап берзегер, Владимир Ефимович?**

— Оскө кандидатура табылбаган. Ол Төс Комитетте экинчи кижги болгон. Сусловтын да жамызы жаан. Президиум өмө-жөмө иштезе, Брежнев Төс Комитетти башкарып ийер деп бодогондор. Узеери партиянын ижинде жаан ченемелдү.

— **Айдарда не? Сүмелү болды эмеш пе? Айса оны эбире колтыкчылар, жылбындууштар көп болгон?**

— Мен сананзам, керек Брежневтин кылык-жангында (Генсек болор жайалтазы жок ине), анайда ок оны курчаган улуста болгон. Көп жерлештерин Москвага тартып алган, Днепропетровск, Молдавия ла Казахстанда кожо иштеген нөкөрлөрүн бойына жууктаткан. Ончо төрөөн-тугандарын госуларствонунг эн бийик жамыларына отургыскан.

— **Оны бойынын башчызын жөмөгөн мафия деп айдар арга бар ба?**

— Бар. Щелоковты МВД-га тударга жарабас деп, мен ого эки саатка жуук айдып, болуп жадагам. Шелепин база мени жөмөгөн.

— **Слер Щелоковты жакшы билер болгоноор бо?**

— Эйе. Бис Украинада оныла кожо иштегенис. Мен ол тушта Украинанын ЛКСМ-ынын Төс Комитедининг баштапкы качызы болгом, Щелоков дезе — КПУ-нын Төс Комитедининг бөлүгининг жааны. Жангыс турада жатканыс. Бистинг амыралтада адаларыс нөкөрлөжип туратан. Же Щелоков ол тушта жаман керектери учун ижинен жайладыган. Брежнев оны Молдавияга алдырып, республиканын Совминининг председателининг заместителине, оноң Молдавиянын Компартиязынын Төс Комитедининг экинчи качызына туткан. Оноң МВД-нын бажына тургускан.

— Политбюродо ончозы Брежневке «једектеделе» јүр-
беген болбой?

— Андый улус болгон. Је олор хозяйство ло дипломат
ээчий-деечий көчүрилип, Политбюронон, керек десе Төс Ко-
митеттен чыгарылган. Бу керекке күнбадыш пресса коомой
салтарын јетирген. Брежневти Баштапкыга тутканын јарта
гылап, бу удурум керек, јангы түнгей ле ого көрө јиит улу
алар, келер ойдин ээлери олор болор дешкилеп, көйлөдиже
бичиген. Брежнев ого бүдүп, бойынаг јиит деген улусты ыра
дып, јолынаг табынча јайлаткан.

— Политбюродо бир кураа карган улус болуп калган
Черненконы көстөгөниле ол колбулу ба?

— Көнү колбулу.

— Адакы сурак. Октябрдагы Пленумнын кийнинде Слер
Хрущевты көрдигер бе?

— Јок. Ол кандый јүргенин угуп туратам ла. Ол керегин
де слер газедигерде база бичидигер ине.

(Т. ТЫРМАЕВ көчүргөн)

ДРАМАТУРГИЯ

ЧЕНЕЛТЕЛУ ЧАК

ЭКИ БОЛУКТУ, ТӨРТ ЖУРУКТУ ДРАМА

ОЙНООР УЛУСТАРЫ:

Астай — карган колхозчы, тургуза бйдө обещик (лесник), кату кеберлү киж. 69 жашту.

Койбала — Астайдын үйи, 60 жашту. Жаш туштагы жаражы эмдиге өчкөлдөк. Коо сынду, катан бүдүмдү.

Калампей — азыдан бери активист, колхозто сүрө ле каруулу иштерде иштеген, бойын темир большевик деп аданат. 68 жашту. Сырсак бүдүмдү, курч көстөрлү. Сүрө ле кительдү, калифелү жүрөр.

Журамай — Калампейдин ийниси, аракычы, бир ишке токтобос киж. Бойы кожончы, кокырчы, бир тушта база комсомол активист болгон. 40 жашту.

Суркура — Койбаланын очы сыйны. Журамайдын үйи, койчы, иштенкей келин. 30 жашту.

Танабай — Астайдын кызы, өмок, жараш бала, он классты божодоло институтка кирип болбогон, эмди еезиле кожо кой кабырып жат. 19 жашту.

Учаркуш — Калампейдин уулы, студент, каикулга жанып келген, седег бүдүмдү иит. 21 жашту.

Канду — Калампейдин жеени. Городно орто жамылу иште. Бойдог. 32 жашту. Жерине амырап келген.

Арба — колхозчы эмеген, бала-барка жок, сок жагыс бойы, он беш салкой пенселү, көргөн жагыс көк ийнектү. 90 жашту.

Андрей — Астайдын уулы, кайда да тундукте иштеп турган. 35 жашту.

Сүне.

Улувы көдүрө көчө берген, учында барып турлу болуп калган журт. Ыраак, аалга жер. Карган улус пенсиде, амыралтада. Же эки-жагызын азырап аларга мынаг көчпөй жат. Жаш улус иште.

Ыраакта агантарын кырка кезип салган тогкыр тайга, онын ары жанында тоолу агаш, жаан кангыл мөш. Жоон жыгын жадык. Оног бери кичинек ак. Озодо мында мөш агашту жыш болтыр. Акта колты-будын күлүп салган киж. Онын жанында озогы чегедектү, сүүрү кураан бөрүктү эмеген. Кайдын күүзи. Бүрүңкий энгир. «О-о, жайло-о, кайракан, Алтайым, кудайым, бу кайран баламнын санаазы алгыс-тегис, сүнези бойын таштап кача берди. Алтайнын ару артышыла аластап көрөйин. (Оттыг жалбыжынаг арчыды куйдүрүп, ол кижинин жанына барып, оны аластап, эбире базат, алкайт). Ару санаазын кийди деп сурайын. Уч-Курбустан кудайым Улген улу Жайаачым, Ак-Сүенениг адазы, Алтай ээзи брөкөн, баламды кичиктен айрыгар, ал-санаазын жарыткар. Баш болзын! Баш бзын! Баш болзын!

Күн эбирбес Күлөр туум
Ай эбирбес Алтын туум,
Айдап жадар малга быйан берген...
Киңдигибиске кир салбаза кайдар?
Кирбигиске жаш салбаза кайдар?

Суна баскан Алтайым,
Сузуп ичкен талайым!

Бир быйаныгар жетиреер! Баш болзын! Баш болзын! Баш болзын!

Топшуурдыг үни, түйүрдинг түпүлдегени.

Ун. Эй, эмеген! Сен мени не алдырдыг, не жайнадыг? Ургүлжиниң түбинен, Төрбөлжиниң төзинен. О-о, жайла-а!

Арба. А кудай! (жана болот). Мызы кем эди? Көдөк! Артис не? Баш бол! Сени мен алдырбадым, кычырбадым. Кудайды сурадым! О, кайракан!

Ун. А не жайнадыг? Не ыйладыг? Кудайыннаг нени сурадыг? Мен — алтай баатырдыг сүнези, мен — Көгүтей! Мени кем де көрбөс, жангыс ла сен көрөринг, сен көрөринг, сен угарыг. Жайаачы кудай анайда жайап салган! Оныг учун сениң үниңди угуп, уч-келдим. Алтайым дезем, Алтайым эмес, элим дезем, элим эмес. Мында кандый да кара сүлтерлер жүрү... Эмди каан кем?

Арба. Бисте каан жок, бисте Совет жан. Горбачев деп башчыбыс бар.

Сүнениң үни. Каан жок? Канайып каан жок болотон? Калыкты кем башкарган? А-а, башчы башкар турган ба? Эрлик-бийдинг баатыры, Сатананың сагалдуу уулы ундылды ба?

Арба. Бу мен жүөл турган болбойым? Айса кемзи мени ченейт, өчөйт! Азу сагалду кем ол? Сталин бе?

Сүнениң үни. Эй, эмеген! Сени кем де ченебей жат. Ол — улу үзүт. Эрликтинг жанында, кижжи бажы аяакту, кижжи каны суузынду жыргап отуры.

Арба. О Алтайым! Кудайым! (Тулундарын сыймайт). Оныгды кудайын мен! Меге Астапей уулым кару! Ого болуш, ал-санаазын жарыт. Айды-күнди көргүс.

Сүнениң үни. Орчыланды ойгортпозонг до, очок жанынданы көрөринг, телекейди эзетпезенг де, тергеде немени билеринг!

Сцена табынча жарыт. Колы-будын күлүп салган Астапей отуры.

Сүнениң үни. Бу нени эткен?

Арба. Ол жүөлген, сүнези мелчилген.

Сүнениң үни. А бу не, кабай ба айса не? Бис кабайды

кызыл тыттан ойып эдетен эдис. А бу кижн жука агаштан эднп жат! Агаш жок по? А-а, агаш жок! Ончозын кес салган!

Арба. О кудай, кудай, андый эмей база! Эдренгиден айры!

Сүнеинг үни. Онын санаазы жарык. Ол ончозын билер! Оо, от-жалбыш куйрукту ол не уч барады? Межик! Межик! Кижининг межиги! Шилти! Јогол! (Не де күрс эт калды). Учадым, учадым.

Арба (көнкөрө жыгылып). Айылга кел тўшкей! Қалак, јогол! Јогол!

Сценада чала бүрүнкий. Астапей ары-бери јайканып кожондойт.

Јон јуртаган јеристе
Јонјолой өлбөг өзүп калт.
Јоным астап барарда,
Јоктомчылу неме болт!

Агаш өскөн Алтайым,
Агаштары јогол калт.
Айаг тууны көргөмдө,
Ачымчылу неме болт.

Қалампей (корчондоп базып, јууктап). Эй, Астапей, эригин турун ба, уул? Кхе, кхе.

Астапей. Јок, сүүн турбай! Ырызым бадыр болбой јүр-бей! (Ый өткүре каткырат). Ха-ха-ха!

Қалампей. Өлөргө бө?

Астапей. Өлөргө!

Қалампей. Чын, өлзөг — торт. Катунын јерине катап барганчан.

Астапей. А канай өлөйин? Мени күлүп салган да!

Қалампей (ары-бери көрүп). Таг жарып келет. Оттын јанында улус уйкуда. Бу сени кем күлүген, уул?

Астапей. Қанду, сениг күчүгин Учаркуш.

Қалампей. Акыр, акыр, чычас ла чечийейин. (Чечерге чырмайт). Тфу! Чиймел калган! Мыны кезерден башка! (Томирак бычагын чыгарып, бууны кезет. Қўлў чечилет).

Астапей (колдорын уужап, түзеднп, будын чирей тебнп). О-о. Қалампей, бу сен кижн јүректў турбайын!

Қалампей (койнынаг чичкечек буу чыгарып). Ме, тут! Јылбырқай неме... Узак кыйналбазын. (Қолыла канай буунарын көргўзет). Шыйт ла эт қалар. Јаан ла болзо, беш минут.

Астапей (Қалампейдин плащынн алдында не де барын сезнп ийеле. тира јўгўрет, оны қабыра тудат). Бу не, уул? Озогы обрез пе? (Онын плащын ача тартып, қурына қыстап алган обрезти ұшта согот). А-а, таныш мылтык!

Қалампей (бастыра бойы тырқырап, тескерлейт). А-а, а, Астапей! Ол, ол окту неме, уул! Пойтык, пойтык! Мени өтүрзен, пышка, пышка болор, уул...

Астапей. Тфу, тырқыраба, күжўл. Сени өлтүр ал кай-

дайын... Јүр мынан, жүр... Эмди меге кеминг де жууктаба. Чын ла үре жанганийерим...

К а л а м п е й (*плащынын эдеги жайылып, качып жүгүрөт*). Эрестант, катаржник. Милийсе келер, балун бадар. А мен женил өлүм күүнзеп. О, тенек, тенек...

Сцена текши жарыйт.

Койбала (*ойгонып, өрө туруп*). Эй, эжеби! Бу кемле куучындаш, кемге бажыр тураар? Ал-санаагар аймап турган болбой.

А р б а. Э-э, санг башка көрүмдер көрөдим, санг башка сезимдер сезедим!

Койбала. Астапей жүүлген, эмди эжем жүүлди. О, жайла, жайла!

А р б а (*төңөшкө отуруп*). Мен бойым бу жерде, сүне-сүрүм ол жерде.

Оттыг жанына улус жуулат. Кангду, Танабай, Калампей..

Танабай (*ыйламырап*). Адам кайда? Адам кайда?

Кангду. Акыр! Мынын күлүзин кем чечкен?

Калампей. Милийсе, милийсе алдырар керек. Ол жүүлгечи бол турбай... Ыраланып!

Кангду (*тура жүгүрүп, ичкери тап эдет*). Эй! Танабай, Калампей, болушкар!

Астапей (*тура жүгүрүп, обрестин затворын шалт эттирип*). Ай! Бери жууктаалаба! Уре жангдан ийерим! (*Омчолоры тура түжөт*).

Койбала. Астапей! Бого мылтыкты кем берген?! Калак! Калак! (*Арткан улуста ѳн де жок*).

Астапей (*тууразында, чала сценанын түби жаар*). Мен өлин-ийерим! Мылтыгым жанымда! Меге кем де жууктабызын... Тийбезин. Мешик эдерге чаптык этпезин. Канча улуска мешик эткем, бойыма не этпейтем? Эмди жакшы мешик те эдер неме жок. (*Агаштын тапкайын ыткарып*). Ох, кандый жараш жытан жат, кайран мөш агажым! (*Ойто ло иштенет*).

Кангду (*колын жаңыйт*). Эмди ого жууктап болбозың!

Калампей. Жүүлгек неме адыныйер! Айса чын жүүл калган?..

Астапей (*ичжин токтотпой*). Меге тийишпегер, уулдар. Ох, кайран мөш агажым! Калганчы агажым, калганчы кабайым! Бу тосколорды чеберлеп сук-салганым кандый жакшы...

Кангду. Доктыр, доктыр экелер керек.

Калампей. Жок туру, жок туру. Сен ого жатпазың, уул. Түрмеде андый неме керек жок! Ондо мешик жогынан орого чачийер сени!

Астапей. Мен оны жүктенеерерим не, Калампей. Казнага да чыгым болбос, карындаштарга да чак болбос!

Койбала (*карыкчалду*). Нени санан алдын, Астапей, нени санан алдын, карганагым? Бу не? Бу кандый суйман неме?

Танабай. Адам та кайдан болбой, же ракетанын учын сүртеп келген. Оңдо радиация бар ине!

Койбала. Жангыс кызынга киле, жангыс уулынды сагы. Удабас жет-келер! Ол мылтыкты туура чач! Ол мешикти оодып өртө. (*Жерге тизеленет, ыйлайт*).

Астапей. Учар ой келди! Барар ой жетти! Жердин үстинде жүрүмле чотожор ой келди. (*Иштенет, масказы токылдайт*). Кара күүн! Кара санаа! Эх, улус, улус!

Койбала. О, кудай, кудай, мынын токылдажын канай угайын! Каду агашка эмес, менин жүрегиме кадал жат. (*Ыйлайт. барат. Танабай энезинин кийнинен жүгүрөт*).

Канду ла Калампей оп-соп тургулайт. Карануилайт. Ойто ло түнүрдин түпүлдөгени, кайдын күүзү угулып келди.

Ойгор бүткөн алып эмей,
Орчылагды эбир келбей.
Ай судурды ача тартып,
Агы-жигин корып жүрбей.
Э-э-эй!

Сүненин үни. Эй, эмеген! Эзен-амыр ба? (*Сүне ле Арба өчөмик, айдын жарыгы ошкош жарыкта көрүнгилейт. Сүне алтын камзол, куйак кийген алып-баатыр. Чырайы ак-куу*).

Арба. Эйе. Эзен-амыр! Эмди нени айдарың, алып-баатырымы?

Сүне. Ой, суузап турум. Мында аржан-кутук суу болгон, азыйда оңон эржине адым ичетен, эр бойым ичетем. Ол суу кайда, эмеген?

Арба. А бу агаш кескилеп, трактырла көмө баскылап салган, суу жердин алды дөбөн жүре берген.

Сүне. Эрлик-бийдин жерине бе? О, көк тенери! Жер-Суу кудайым! Андый болзо, Алтайдын артаганы, албатынын жүдөгени бу туру, эмеген! Үзүттөр жүрү. Кинчектин кара ту жагы туру! Көр! Бу учуп турган неме не?!

Арба (*өрбө көрүп*). О-ой! Баш бол! Алтайым, Кудайым! Баш бол, баш бол! Бу мен жүүл-турган болбойым? (*Көнкөрбө жыгылат*). Кудай, кудай! Бу карган кандыт жүүлгөн! Бу чын ла от-жалбыш куйрукту учуп жүрер кандый мешик?! Ракет деп немези бе бу? (*Сценанын түбинде не де күрс эт калды*). Калак! Кажан-чедениме түшпейтен болзо! Көк ийнегим ле өлбөйтөн болзо!

Сүненин үни. (*бойы карануйда жоголот*). Жок, эмеген, санаан ордында. Ол до кижини бойына кабай жазап жат. Мешик! Көр! Ал-тайгада не болды. Ару сүүш ле кара жеткер кожо жүрү.

От жарыт. Ол ло айалга. Ол ло тайга. Ол ло сок жангыс мөш. Жерсү жоон жадык. Онын кийинде кем де эгчендейт. Ак жалагашка толголгон кара чачту, жеңил эптү кийимдү кыс чыга базат. Оны көрүп ийеле, жадык

ажыра кижі жалпас эдип јада берди. Јараш күүлөр — шоордын, комыстын
икилининг үндери.

Танабай.

Јаш ағашта јажыл бүр
Јайкаларда — јаражыл!
Јаш бойымнын жүрегим
Јайналарда — кайдайым?

Ой, кайран Алтай! Энем баскан эрјине Алтайым, адам жүр-
ген алтын тууларым. Айланайын! Айланайын!

Учаркуш (*акка чыга базып*). Танабай! Бу не болгон?

Танабай. Ой (*Эп-јоксынып*). Бу сен не келген?

Учаркуш. Канай «не келген»?.. Мен сүре ле сенинг ја-
нында!.. (*Чечектер берет*).

Танабай. А сен быларды не үскен? Бастыра Алтай —
чечек. Базар да јер јок.

Учаркуш. Ой, көөркийим, Танабай. (*Ичкери болот*).

Танабай (*оны ийде салып*). Јок, Учаркуш! Јок! Бис ка-
чан да кожо болбозыс! Адаларыс көрүшпес. Мен сенинг ада-
на кем? Түрмеде отурган контрааныг баласы!

Учаркуш. Канай турун, эркем! Олор биске не керек?
Бисти јангыс күн јарыдып јат. Түштүк Америкада майа деп
албаты журтап јат. Олордын јебрен тилинде күнди Ак-Кин
деп адайтат! Бисте — Ак-Күн! Туку Јер-Тоголоктын ары ја-
нында улус, а кудайыс бир, тилис түней болгон. А бис — эки
биле, бир өзөктө ivптаган улус, көрүшпей јадыс!.. Јолугышка
сүүнеринг деп бодогом!

Танабай. Сүүнчи келбей јат. Учаркуш! Јок, јок, сенинг
күүнинг соозо, торт. Алтайда кыстар ас па?

Учаркуш (*карыкчалду*). Јангыс ла Алтайда эмес, бүткүл
ак-јарыкта сендий кыс јок!

Гитаразын јыгырадын кожоидойт.

Күйет јерде күн чечек
Күй алдында јайкангай.
Күүним јеткен көөркийим
Күлүмјизни сыйлагай!
Арка јерде ак чечек
Ай алдында јайкангай.
Алты кылду тоңшуурым
Јайнап бүгүн ыйлагай.

Танабай. Менинг адам канча кыйын көргөн, шыра көр-
гөн. Ондо кем бурулу? Азыйда билбегем. Эмди билерим. Се-
нинг адаг бурулу.

Учаркуш (*кородоп*). Чын, чын, Танабай, адам бурулу.
Је ол өткөн ой биске не керек! Адаларыс көрүшпесди. Бис экү-
ге тутак болор бо? Ајса меге күүнинг јок? Јартын айт.

Танабай. Эмди агару, ару сүүш бар ба? Байанныг,
Көзүйкениг сүүштери ошкош?

Учаркуш. Ол чөрчөк не, Танабай, чөрчөк...

Танабай. Мен бодозом, Көзүйкенин, Байаннын сүнелери бу чаңкыр тууларда жүрүп жат. Олордын жаңары суулардын шуултында, туулардын шыгыртында, чечектердин шымыртында!..

Учаркуш. Та ла та, табыскак..

Танабай. Сен нени де билбезин. Jүрегин сокор! Аданнын жүреги ошкош. *(Ыйлап ийеле жүгүрөт)*.

Учаркуш. Менин жүрегим сокор? Айса менде сүүш те, кожон до жок? Андый болзо, бу неме меге не керек! *(Гитаразын агашка сый согуп, чачат. Бойы барат)*.

Астапей көрүнүп келди.

Астапей. Көдөк! Бу кем? Бу нени-эт турган, Журамай?! *(Жадыктын кийининен нени де карап көрөт)*. Ну-у?!

Журамай *(белин түзөдүп)*. А-а, жестей... Бу Суркура эт ле эт деер. Барлу не. Онон бу неме учурай берди. Jык салдым. Мен слерди озо баштап эгер деп бодобой... *(Jапсын)*. Онын учун жадын турбай...

Астапей *(жадыктын кийинде немеги лаптап аяктап)*. Аг ба, уул? Мыйга-ак... Баш ла бол... А кудайым! Бу бозулу неме туру не? Эмчегинин сүди ак жат... Сен... Сен... Бу сен нени эт-салган? Сен кайтқан кижини — бозулу мыйгак адып?! Бу улу кинчек!

Журамай *(ары-бери буландап, колдору тыркырап)*. Же, же, мен билбегем ине, билбегем, жаңыс ла болчок бажы көрүнүп турган ине.

Астапей. Сыгын эмезе торбок-сарбак болгон болзо... Ох, көрөргө күч неме, уул. Эмди онын бозузы торолоп өлөтөн жат... Кинчек, уул, кинчек! Уйин барлу, удабас колы-буды жеңилер. Сен де бала азыраарга жадын.

Журамай. О, кудай, жестей, же бу не болеерт? Алтайдын аңы не ол. Онон Суркура эт жийтем деген де.

Астапей *(кородоп)*. Же түңгей ле бу жаман неме, уул. Кой жок по? Мал жок по? Айла сенен, алкаштан, жакшы неме бүдер бе? *(Агашта өлбөп койгон мылтыкты ала койот)*.

Журамай. Же, же, жесте! Болор, базынбагар. *(Ачынып)*. Мен база кижини. Мен ден үрей жандан ийерим! Жаман кижини жаман ла бойы артар ба?

Астапей. Сендин немеини мылтык тудар жаңын жок. Jеткер болор, уул! А мыйгак учун карууга турарын. Төлөөрин! Онон бойыга да каргыш жедер.

Журамай. А-а, андый ба, жестей? Айса сен учун карууга турайын, а? Мылтыгым берет!

Астапей *(тескерлеп)*. Jок, бербезим, Журамай.

Журамай. Көр! Бу тайганын агажын кыркып салган. Арестанттын бажын чылап! Оны не корып албадын, а? Ол агашты мен кестим бе? Былтыр вертолетчиктер келеле, беш

сыгынды адала, мүүстерин кезеле, учкылай берди! Тудалдын ба? А Журамай кем? Алкаш. Ак-жарык ого бөктөл калган! (*Калжууруп*). Ден өтрийерим, жестей!

Астапей. Сен алтай кижинен... Алтай жүректү. Мында өскөн, тазыл-тамырын мында. А олор — өскө улус.

Журамай (*Астапейге там ла жууктайт, экі кичине акта айланызат*). Өскө улус? Өскө улус тоноп жүрөр жанду ба (*Астапейге чурап барат. Астапей теберде, чалкойто жыгылат*). Ужо прием билер? Каратэ билер? А-и-и! Андый ба?! (*Тура жүгүрөт*). Мылтыгым береткер!

Астапей. Же, болор, уул, болор, Журамай. Мылтыгын бер-безим. Сен айса адып ийеринг. Нервный неме!

Журамай. Ондо ок жок, өгөөн! Же тунгей ле береринг, кулугур. (*Казырланып*). Мен, жаан болзо, химияда болгом. Барнаулда иштегем, барматуха ичкем. А слер, Астапей? Слер кайда болгоноор?

Астапей. Менинг болгон жерде эрлер болгон, сендий неме тирүге чирип калар эди!

Журамай (*ичкерлеп*). Калымага калып ийдинг, карганак. Озогызын ойгос ийерис, ононимканы бичип ийерис. Мылтыгым бергер! (*Чурап барала, мылтыктын темиринен ала койот. Жерге жыгылгылайт, тоолонгылайт, күрешкилейт*).

Астапей. Же божот, божот, уул. Ары кедери ал, кайдайын, ал. Тунгей ле милийсе айрып алар!

Журамай. Ах, катаржник, контра! (*Мылтыгын ушта согуп, тура жүгүрөт*). Кезедерге бе? Жок, бу мылтык — адамнын мылтыгы. Слерге де, милийсе де једишпес. Мен оны, ух! (*Јүгүр барала, стволынан тудала, талайып, кындагыла јадыкка согот. Мылтык јырс этти. Журамай таралјып, коркойып, жыгылат*). Јо-о-о! Јо-о-о!

Астапей. Журамай!!! Кайттын, уул? (*Кайкап калган көр туру*). Бу кайтты? Мынын окту ба, уул? (*Журамайды эбире жүгүрүп, онын јанына тизелей отура түжет*). Журамай... Журамайым... балам. Бу кайттын? Кайттын? (*Оны андандыра тартат. Алаканын ајыктайт*). Кан?.. Кан!

Журамай. Аа, жестей... божогон...

Астапей (*ары-бери жүгүрүп, эдер немезин таппай*). Айса шырка? Жаан јеткер жок? Акыр, акыр, балам, тан ийейин. (*Чамчазын ушта тартып, јыртат, танат*). Јазыл калбай база, јазыл калбай. Алтай кижининг тыны бек, өлбөс.

Журамай (*онтойт*). Јесте-ей. Слер чын айттаар... Бозулу мыйгактын кинчегин јетти. Өл јадым... Эмди Суркура не болор? Мен оны эт јизин — деп, барлу неме — деп.

Астапей. Же, је, акыр, акыр, алдырбас. Ујде аптечка бар. Јакшы-ы эм. Ден өлгөн немени тиргис ийер, күйүм.

Журамай. Ме-ен, мен бойым бурулу. Кыйгыргар. Қаләмпей агам, Қанду... Мен ологорго айдарым... Мен бойым бурулу... Онон башка слерге, жестей...

Астaпeй. Акыр, акыр, балам. Эмди лe улус кeлeр. Э-э-э! Кaндy! Кaлaмпeй! Э-э-эй! Бeри-и, бeри кeлгeр. Кудaй, кудaй! (*Журамaйдың бaжын тизeзинe салып, кaрыгып*). Алтaй-ым! Кудaйым! Мeн кaндый кинчeк эттим? Нe кaргaдың? Нe кыстaдың? Жaңылгa жaйылар aгaжы жoк, жaнынa кeлeр улузы жoк, бу нe жүрүм!

Журамaй. Жeстeй... Күн нe кaрa? Эбирe бүүрүнкий... Эгир бe?

Астaпeй. Күн? (*Орo көрөт*). Күн... Күн кызыл...

Журамaй. Учaркyш... Күн ак дeгeн... Ак-Күн... Ак-Кин...

Астaпeй жeргe тизeлeй отурат. Көпкөрө жыгылат. Оног эки колун өрө көдүрип, айдынат.

Астaпeй. Он жылгa мeни нe түрмeлeди? Одус жeтi жылдa... Актy бoйымды, Алтaйдыгa ару уулын? Э-э, чaлтa. Эмди бaзa лa эки кoлымa тeмир кижeн салынaтaн туру! Кыйыннын, кыскалaннын жeринe бaрaтaн турум. Мeн кaндый кинчeк эткeм? Алтaйым сүүдим нe, албaтым сүүдим нe! Сeниг чынын кaйдa, Көк тeнeрим, Жaйaачы кудaйым? Эдүннiг жүс кинчeгин өт-кeлeлe, жүрeрим дeп сaнaнгaн эдим, нeмe бoлбoды. Эрлик-бийдинг эдeр шыразы, мeниг шырамa көрө, ол ойын нe! (*Ары-бeри жaйкaнaт*). A мeн oгo бүткeм, мүүргүгeм. Албaтылар aдaзы дeйтeн кижигe! Тeмир мaннын aры жaнындa, тeнтирилип өлөрдинг бeри жaнындa, түнгeй лe бүткeм! O, кaндый тeнeк бoлгoм! Эмди билдим, кижи кaны суузынду, кижи бажы аякту нeмe ол туру нe. Aткaктy тeмир аржaндa ол нe кыйын? Бистe адып жaт, өтүр жaт! Мундaрлa, миллиoндopлo... A бис—урa, ура! Онын кaрa сүнeзи эмди дe тирү. Жeрдинг үстин жaрымдaй бүүркeп салгaн, онын чeрүзи эмди дe тирү, өтүрeргe, кыйнaаргa бeлeн. Кычыру сакып жaт! Урa, ура, Улу Стaлин! Хa-хa-хa! Урa! Отүр! Урa, кыйнa! Эрлик, сaтaнa oгo көрө жaш бaлa... (*Көпкөрө жыгылат, жeрди жүдруктaйт, oног өрө турат*.) Чeчeктeлгeн жaш тужым кaйдa, — күй кaлды, күл артты. Ол күл жүрeгимди өртөп жaт! A кыйындa өлгөн улус, ак-чeк улус? Олорды өртөп салгaн. Олор кaрa жeр, кубaл бoл-кaлгaн. Мeн кeм? Тeгин aлтaй кижи! Откөн өй өткөн лө. A эмди нe! Бу жeрдинг ээлeри бис нe? Жoк! Бийик бийлeр, министрлeр! Бистинг жaгыс лa көзистинг жажы арткaн. Ол до удaбaй соол кaлар. Кaл жүрeктү нeмeлeргe нe керек? Жeр-Алтaйы керек нe? Жoк! Тeнигилeй бeргeн. Алтaйым! Кoркырап аккaн аржaн сууларынгды көрүп бoлбoдым, — соол кaлды. Кoo жарaш aгaштарынгды жулдaй кeзип, aлып бaрды, — кичeеп бoлбoдым. Кудaй мeгe дe, мeниг албaтымa дa улy нидe бeрбeди. Ол бистe кaргaп, түкүр салды. Орo өткөн нeмe өчөп жүрeт, нидeкүчтү нeмe бaзын жүрeт. Бистинг сөзистe кeм угар?! Эки эмчeгининг сүди төгүлип өлгөн энe мыйгaк, энeзи жoк өскүс бoзу, aгaжы жoк ыйык сүмeр, жaмaнымды тaштaгaр! Журамaй, бaлaм, кинчeгим тaштa! Кинчeктинг, кыйыннын жeтe курчузын,

байла. օт-болбос турум. (Көнкөрօ жыгылат, ылайт. Орօ օн-
дօйօт, эки колдын օрօ кодօрет.) Жайаачы кудай! Балдарыма ой-
лу кօгօс, отту јурек, јалакај кօүн бер. Албатыма бирлик кօүн
бер. Очօшпօзин, օмօлօш јурзин! Коптошпозын — корулаш јур-
зин! А мен албатымнын ончо кинчегин алайын! Барайын!

Карагуылайт. Кайдын кօүзи угулат. Сүненин ле Арбанын
сомдоры кօрүнип келет.

Сүненин үни. Кօрдин бе, эмеген? Бу кинчегин јок кин-
чектүннн јаш тужын кօрօрин бе? Мен мыны тенгериге јыл-
дыс болуп, учуп чыгала, кօргօм. Кօр!

От ойто ло јарыйт. Јараш кожоннын кօүзи угулат. Мօш агашка ја-
былган тайгалар. Ак јалаг. Јап-јараш јаш кыс. Ондый ок јнит уул. Че-
рүчил кийимдү (одузынчы јылдардын). Кыс ақ кофталу, кара јикпелү.
Тегерик акла југүрижет, каткырыжат, айланыжат.

Койбала (агаштын јанына југүр келеле). Астапей, бу
мօшти јандайла, кожон чий салаак.

Астапей (оны ийндеринен кучактап). Кандый кожон?

Койбала. Кандый? Јара-аш кожон! Акыр, акыр, эркем!
Акыр... (Сананат. Онон сүйнчилү).

Астапей ле Койбала
Айлана баскан бу Алтай...
Айдын-күнннн јарыгы
Кօбркийлерди јарыткай!

Јараар ба?

Астапей. «Айдын-күнннн јарыгы кօбркийлерди јарыт-
кай!» Кандый јараш сօстօр, кօүн-санаа! (Кучактайт, окшойт).
Бу сен үлгерчи болбойын?

Койбала. Бичик јакшы билетен болзом! Јураар да, би-
чир де эдим.

Астапей. Сен, комсомолчы, јалбыш јуректү, јаркын сօс-
тү. А үредү? Кожо үрен баралык, а?

Койбала. А колхозыс? Кой? Иш?

Астапей. Колхозко үредүлү улус база керек!

Койбала (сананып). Мен, Астапей, «Кызыл Ойрот» га-
зетке кожондор ийгем...

Астапей. Чын эмеш пе?

Койбала. Је бу агашты бичип салаак, — арка-тууда,
агаш-ташта кем кօрօ.

Астапей. А кожонды оны јажырар ба, кօбркийим? Ончо
улус уксын! Сен оны тетрадька бичип турун ба?

Койбала. Бичип турбай база...

Астапей. Агашты јандаза, ол тынду не, эркем. Чагана-
зы кօстօрдин јажы чылап, тамып, сօстօрди арчып салар.

Койбала. Қалампей кайда ла болзо, кол сал јат. Ка-
лампей... Қалампей. Агашта, ташта. Аргалу болзо, тенгериге

бичиир эди. Мактанчаак. Кажы ла кун доклад. Айтканы — контра, оштү, каршу... Сен черүде жүреринде меге сөс айткан...

Астапей (*сергес эдин*). Чын эмеш пе?

Койбала. Чын. Же сөзи кей, куру. Менин жүрегиме тий-беген.

Астапей. Кату кижн... Кемге де килебес. Темир большевик.

Койбала. Сен черүде тушта, канча улус барды. Комсомолдор, коммунисттер, тегн улус. Отустан артык кижн.

Астапей. Карам-кайрал жок тартыжу өдүп жат...

Койбала (*оны уклай*). Кыраны мөйдүр соккон — председатель бурулу. Күрди суу агыскан — бригадир бурулу. Косилканын чой көлөсөзи сынган — косильщик бурулу. Бее кулун салган — малчы бурулу. Ончозы койтра, вредитель, оштүлөр. Онон турала уксан, улусты тунде ле келеле, ал-барар. Уксан, шпион, националист, япондорло колбулу. Ол Жамантай-таайым чек бичик билбес кижн. Ол канай шпион болтон? Японды да, онын тилни де билбес. Орус та тил билбес, Жагыс ла «та-ра-рам. та-ра-рам» деп кожондоп жүретен. Айла ол «тара-рам» дегени не?

Астапей. Та-рарам? Ол тегн ле орус тарарам!

Койбала. А Калампей докладтап ла жат, коскор ло жат!

Астапей (*чочып, ары-бери көрүп*). Андый неме айтпа! Оштүлөр көп. Бис нени де билбезис, жагыс Сталин билер! Ол Кремльде отурала, бисти ончобысты өткүре көр-жат. Черүден де камык командирлерди ал барды. Карам-кайрал жок тартыжу өт-жат. Карындажына да килебес керек! Мен оштү болзом, сен НКВД-га жетирер учурлу.

Койбала (*кайкап*). Ме-е-ен? Сен-и-и?

Астапей (*катузын тартынып*). Эйе, меге де килебе!

Койбала. Бу сен канай турун, Астапейим? Бис ак-чек улус. Жокту-жоюунун балдары. Сенин адан кызыл партизан болуп, жууда өлди.

Астапей (*санаазы жарып, сүйнчилү*). Чын! Бис ак-чек улус! Ак-чек улу-ус! Э-э-э-й!

Койбала. Кайран Алтай! Кайран жүрүм! Кандый ырыс! Менин жүрегимде кун... Бастыра бойум жарып жадым! Астапей, санаам жеткен эжим! (*Кучактайт*). Ох, Астапейим!

Астапей (*каткырат*). Ой, сен кандый көбрөңкөй? Сен арчис болбойын? Алтай келин мындый болор бо?

Койбала. Алтай келин төгөш пө, Астапей?.. Мен... Мен... чи... Шылтакту!

Астапей. Шылтакту?! Уй, эркем, кайраным! (*Кабыра кучактайт, окшойт*).

Койбала (*оны туура ийдип, уур тынып*). Ой, мен мынай билбезим. Кайда жүренип алган, а? Дальний Востокто бо?

Астапей. Жок, жок. Мен кинодон көргөм.

Койбала. А мен кино до көрбөгөм. Бу ла тайга-ташта

койлоп жүргем. Түни-түжи сени санангам, сакугам... (ары-бери базат, эки колын талбайтып айланат). Кайран Алтай Кайран мөш агаш. Жааш жааза — жанмыр өтпөс жабылак. Изүү күнде изүү өтпөс — серүүн. А жажыл бүрлери шуулажып турар, көбөркийлер та нени айдатан... Кожондойлы ба?

Астапей. Башта. (Мөштин жанында жерсү жадыкка отур-гылайт).

Кобы жердин өлөгин
Коштой базыл чабалык.
Коммунисттик бу жагын
Кожонбыла мактайлык.

Ак жаланга жарымдай военный кийимдү, сүрүк тонду, колында берден мылтыкту К а л а м п е й чыга базат.

К а л а м п е й. Сени мында жажын туру деп мен билгем! Астапей Иркитов! Нөкөрлөр! Бери!

Астапей. А мен не жажынатам?

Ак жаланга сүрүк тонду, кепке бөрүктү эки кижичыга базып,
Астапейди эки жагдай турат.

Бирүзи. Астапей Иркитов? 1914 жылда Кара-Кем өзөктө чыккан. Черүден жанган. Колхозчы. Андый ба?

Астапей. Андый...

Экинчизи. Сени албатынын өштүзи деп бурулап жадылар!

Астапей. Калампей! Нөкөр! Сен мени билерин не!

Калампей. Мен сеге нөкөр эмезим!

Астапей. Калампей, бу канай турун? Жаштаң ала кожо өстис! Мен канай өштү болотом? Бу жастыра!

Калампей. Айса Сталин жастыр жат? Партия? (Нүде салат).

Астапей (тентирилип). Мен ак-чек! Же Сталин бар! Ол актын-чектин аайына чыгар! Ол тушта Калампей...

Кой бала, Астапей! Астапей! О-о, кайран эжим!.. (Оны айрып аларга, кучактаарга албаданат). Божот! Божот! Кайдаар аппаратларын, күрүмдер, эдүлер! (Ыйлайт).

Экинчи кижичи. Сен — националист! Башчыларын кем? Алагызов?! Хабаров?! Айса Толток?!

Калампей. Сен — вредитель. Сенин былтыр минген беен кулундап салган!..

Баштапкы кижичи. Ийиннин күрин жемир деп, сеге кем айтты?

Астапей. Сендерге каруу бербезим! Мен албаты жаргызы алдына айдарым.

Экинчи кижичи. Сеге жаргы керек пе? Ме сеге — жаргы! (Астапейди согот). Ме, сеге — жаргы! Контра! Шпион!

Баштапкы кижичи. Бу — ойын, уул! Ойрот-Турага жетсен, оозун ачылар!

Ундер. Ме — сеге! Ме! Улүн ал!

Түгүрдиг түпүлдөгени, кайдын күүзи ыраактаг угулып, там ла жууктап келди. Сенада бүрүнкий. Сүненин мызылдаган сүри көрүнөт.

Жердин үстин өдө бертир,
Жер алдына түже бертир.
Адай-эрлик эжигине
Алып баатыр тынын некеп,
Жедип барган турбай кайтты.
Э-э-ээй!

Сүненин үни. Эмеген, не болгонын көрдиг бе? Жер үстине жеткер чыкты. Тенери кызыл-күрөң болор, тенис сары корон болор.

Арба. Алып-баатырдың агару сүнеси болзон, Алтайнды корула, албатынды аргада.

Сүненин үни. Эрдин күүни эренис, албаты санаазы алаңзу. Ол кижини кандый?

Арба. Кандый болор ол? Бойына мешик жазап жат! А мен не? Олгөнчө иштедим. Эмди он беш салкой пенсиелү, көк уйлу.

Сүненин үни. Кулда жүргөн бе?

Арба. Колкосчы болгом. Пастык!

Сүненин үни. Ондый сөстөр билбезим. Көр, үстинде не?

Арба (өрбө көрүп). Ой! (Көнкөрбө жыгылат). Улу кудайым!

Учуп жүрөр бу кандый шүткөн бу? Ой калак, калак! Жүүлдим, жүүлдим!

Сүненин үни. Улус нени де билбес. Бис озолодо көрүп салдыс. Эмди де көпти көрөрүн, эмеген. Бирүлери сүүп жат, бирүлери өлүп жат, бирүлери кыйналып, мешик эдип жат. Мешик жазаганын угуп турун ба? (Ток, ток, ток, как, как, как!).

Арба. Эйе, бойына кабай эт жат. Жүүлген.

Сүненин үни. Жо-ок, онын санаазы бойында. Ол межикте кижинин сөөгүн жатпас, сүнези жадар. Айла, санг башка межик...

Арба. А сен не түймедиг, не межиктен чыктын, алып-баатырдың агару сүнези?

Сүне. Алтай артаган, эмил сайлу агажы энгилип жыгылган, каан өлгөн, калык чачылган. Албаты эзирик... Угы-төзүн де, учурын да билбес... Кече бир неме боочыда короюн үрүстөп отуру. Көрмөстөрдиг сүүн турганын. Менин оозума бир тамчы чачыларда, арай ла болзо, куйе бербедим.

Арба. Ол Журамайды не коруй албадың?

Сүне. Журамай сүнезин туку качан көрмөстөргө сат ийген...

Арба. Сенин житкенде ол не ойык?

Сүне. Ойык? (Литкезин сыймайт). А-а, мени өтүрлөп салган. Каан ширеезине отураарга болуп, карындажым өтүр салган. Жуучыл Ай-малтала чокымды ойо сок ийген.

Арба. А сен, көбркий, чек жаш...

Сүне. Онон ло бери улу журтыс чачылган. А мен Алтайм үстиле тенип жүрүм. (Түнгүр түпүлдөп, кайдын жарт эмес күүзү тыгып, жабызап ырайт).

БАШТАПКЫ БОЛУК, ЭКИНЧИ ЈУРУК.

Ол ло агажын кезип салган тайга. Сок жагыс мөш, сценанын түби жаар жоон жадык. Бери жанында ачык оду. Браак жокто Астапей узанып жат. Межик бүдүл бараткан. Оттын жанында Канду, Койбала, Арба, Ончолоры ал-санаага түшкүзүлөп калган.

Канду. Бу уйуктады ба?

Койбала. Жок, экү отура кондыс. Бис онон көс албай турбай... Бир көрзөм, сагыжы бойында, бир көрзөм, бойында жок... Бу Журамай кандый?

Канду. Аймактын больницазына жетир койговыс. Коомой. Эмди бери доктыр, милийсе ийер болгон. Бу өрөкөн жүүл калган, көрбөй тураар ба? Санаазы бойында кыжи бойына межик не эдетей? Астапей таай! Тыштангар, чай ичкер. Кайырчак кайда барар ол?

Астапей. Э-эх, Канду. Ой ас, бй ас... Бастыра жүрүм кинчек, кыйын... Эрикчел. Кожонду иштезе, ~~пш~~ ~~женил~~ барар эмес пе?

Күлөр чоокыр үеги
Чөйбө тепкен Шунуты.
Күн жаркынду Алтайга
Жанып келер Шунуты.

Акар-чоокыр үеги
Чөйбө тепкен Шунуты.
Ак жаркынду Алтайга
Жанып келер Шунуты.

(Иштенет). Ол уч турган сүне. Шунутынын болор бо? Ох, мөш агажым! Жыды кандый жараш! Агару. (Доскомы *жыткарат*).

Койбала. Ой, өзөктөн улус келбес кайтты, кайтты. Капшай келгилейтен болзо... О, кудай!

Танабай. Ой, энейим, жүрегим сыстап турганын! Жадам бурулу эмес. Журамай бойы не, бойы...

Арба. Мен та жүүлгем, та камдап тургам? Же Журамай көөркий божоп калды. Алтын тонду алып-баатыр Адай-Эрликтин алдына барып, онын тынын алып болбоды. Эрлик онын тынын бербеди, кинчеги көп деди. Онын учун бу Астапейдинг эдип жаткан кайырчагы учуп турбай... Онон ол бир от-жалбыш куйрукту неме! Ол база улу жеткер.

Койбала. Бу эжем нени ле айдар? Чын ла камдап турган эмес пе бу?

Танабай (улу тынат, көзинин *жажын арлайт*). Арба-женебис, адамды аластап көрзөбр.

Арба (*сүйрү бөрүктү, чагы једин, эскирип калган чегедктү эмеген*). Судур бичик бар болзо, онон кычыр көрөр эдим, о-о, жайла, жайла!

Танабай. Судур бичи-ик? Оны кайдан алатан? Туку жебрен чактын немезин.

Арба. Абу ла жуукта болды не... Түймееннег озо. Ак жан жайалып турарда... Баш бол... Кара агаштый кара албаты... Жарчыкчылар айдып ла жат, судур бичикти кычыр ла жат. Ончозын озолодо айт койгон эмей. Түймеен-чак болорын, колхоз болорын. Жагыс аяактан аш ичерин, жагыс атка учкаш минеринг — деп. Көбөлөкчө акча болор, көрөр-угарга жетпес, жогол калар деп. Андый ла бол калды. Эмди он беш салкойло нени аларын? Эки чил аракыга жетпес, озодо ээрлү атка жедер эди.

Тангабай. Мегер, арчын. *(Арчын алып берет)*.

Арба. Судур бичик болзо, көрөр эдим. Озодо ол бичикти таайым төрбөт-төбөт жеринег экелген. Көр жүртем. Ол бичикке таайым мени үрет турбай. Мекшин ачым оны жакшы билетен, жууга барып өлди не, көөркий. *(Арчынды күйдирет)*. Же, ченеп көрөйин. *(Арчыны ышталып, Астапейдинг жаны жаар багат)*.

Астапей *(мылтыгын ала койып)*. Меге жууктабагар, жеңе.

Арба. Жарым тынду карган эмегеннег не жалтан турун. Мынынды ары кедери эт! *(Оны эбире басып аластайт)*. О-о, жайаачы кудайым! Алып-баатырдын агару сүнези! Уулымды аргада! Ару сүнезин айлу-күндү теңериге алып чык!

Астапей тым отура берди.

Сүненинг үни *(көнетте)*. Келер өйдө келерим, алар өйдө аларым. Эмди кинчегининг калганчы чертүзүн өт жат!

(Оңчолоры оп-сол. Чочыган үндөр).

Арба. Ол кандый кинчек?

Сүненинг үни. Уулчак тушта кучыйактын балазын өтүргөн.

(Оңчолоры тура жүгүргүлөйт, ары-бери көргүлөйт).

Астапей *(атнас эдил)*. Эй, уул, мени апар! А-а, чын андый неме болгон. Кучыйактын балазы учун энем мени тын ла сабаган эди!

Арба. Албатыда амыр жок болзо, агару сүне түймөп чыкпай база. Койбала, жарын бер, көрөйин.

Койбала жарын экелип берет. Арба жарыды шыпшап, жаркынга тандактап көрөт.

Арба. Көстинг жажы көп эмтир, же кургап калар. Алтайын таштап барбазын, агару сүне сен учун кудайды жайнаптыр. Сен учарын, барарын. Э-э-э. Темир манла курчап салган телекейдег айрыларын! Э-э-э. *(Жарынды туура чачат)*.

Астапей кайырчакка кадуларды кадай берди.

Койбала *(эки кулагын жаба тудат, Онон отко арчын*

салып, айдынат). О, кайракан, Жалар одым, Жайаачы кудайым, алган эжимнинг ак сўнезин, ал-санаазын бойына кийдиргер... Баш бол, баш бол!

Астапей (*жайнылу*). Энези, энези, эмеш сагы. Эндрейим жан келер..

Койбала (*жайналганду*). Адазы, адазы. Мыны оот, өртө. Көрөргө коркышту...

Кангду. Мыны ооткор, өгөөн. Же бу не, бала-барканы коркыдып?

Астапей. Аксый деп неме болор. Көрөринг, Кангду.

Койбала (*ачынып*). Же, өлбөр болзон өл, күрүм... (*Барды*). Танабай! Койлорың туку кырланды аш-барадыры. Барып жандыр.

Оттың жанында Арбала Кангду артып калды. Сценаның учында Калампей ле Учаркуш көрүнди.

Калампей. Сен, уул, ол Астапейдинг кызына жууктаба. Адазы контра, он беш жылга түрмеде отурды. Эмди де отурар.

Учаркуш (*өкпөөрин*). Ада! Бу слер канай тураар? Астапей-таайды туку качан актап салган. Жирменчи съезд. Туку Хрущев тушта. Эмди де ондо буру жок! Мен мыны бойым билерим.

Калампей. Бойың билеринг? Сен нени де билбезинг! Бүгүн актап салар, эртен каралап салар! Ол тушта не болор? Улу башчыдый кижиге келсе, алты үйени антарып келер, тогус үйени тоскурып келер. Темир гвардиязын алдыр чыгар. Ол тушта нени айдарың, а?

Учаркуш. Уйат! Уйат! Ада! Мындый неме улуска айтпагар!

Калампей (*уулынын өмүрүнөң ала койып, оны силкийт*). Уйат? А мен неден уйалатам? Мен жаман нени эткем?! Мен Ленинге-Сталинге, партияга бүткөм. Совет жанга иштегем, социализм туткам. От-калап жууны өткөм!

Учаркуш (*адазынын колын төжинөң силке тартып жайладат*). Слерде жүрек бар ба, ада? (*Ары болуп барат*).

Калампей (*колын жайып*). Жүрек? (*Төжин жаба тудат*). Жүреги жок кижиге жүрөргө бе? (*Түкүрөт*).

Арба. Бу Калампей ойто ло таклаттай берди бе?

Кангду. Ичинде сүүн жат, күрүм.

(Сартак сагалду, элбек боро плашту Калампей Астапейге жууктарынан коркып ыраагынан).

Калампей. А-а, Астапей? Журамайды божот салдың ба, өгөөн?

Астапей унчукпайт.

Калампей. Азыйда сен политический керек эткен, контра болгон, Японго садынган, эмди уголовный керек эди ийдин. Астапей, Астапей! Же сеге не керек, уул? Политика ла чын болзын, божогоны ла ол. Эмди, кхе, кхе, катунын јерине барып, кайра чыкпас болбойын?

Астапей унчукпайт

Калампей. Койбала сеге не барды не? Ого ло салган шыра. Сени он јыл сакиды. Эмди темей јерге база сакыыр. Арба. Сен тегин јерге сүүнбе, Калампей. Астапейди актап салар.

Калампей (*кыырантып*). Бу чирик сокы нени айдат?

Астапей. Алкыжаар јетсин, јенейим.

Калампей. Акыр, бу сен нени эт-јаткан, уул? Кайырча-ак? Ме-ме-межик?

Астапей. Межик көрбөгөн бө? Јакшы межик! Мөш агаштаг. Керек болзо, садып ал!

Калампей. Те-те-те! Тфу! (*Тескерлейт*). Күрүм, шилти! Бу, бу чын ла јүүлген! Эй, Канду! Мыны күлү, төмөн јетир.

Канду. Мылтыкту кижини канай күлүйтен? Ого мылтыкты не бергенеер, өгөөн?

Астапей мылтыгын өрө көдүрет.

Калампей (*тескерлейт, жыгылат, ошон тура јүгүрет*). Блаап алган, түремщик неме... А мен ого килегем.

Астапей. Сен меге буу берген, куда. Буун сал деген! А мен јүрерим, јүрерим. (*Межикке мылтыгыла ток эттире согот*). Калампей! Менен калганчы сый болзын, ал! Тегин бер жадым! Ха-ха-ха!

Калампей. Бойын а-ал! Бойын ал! (*Јүзин алаканыла бөктөйт*). Койбала! Койбала! Мыны токтот! Токтот!

Койбала (*сценага чыга базып*). Калампей, куда, төрө-өним. Бу өлөр алдында не јуукташпас. Не эптешпес!

Калампей. Меге ужо межик сыйлап јат. Эдү. Сеге ле салган кинчек, Койбала.

Астапей. Калампей, сен менин көлөткөм, кара көлөткөм. Мен өлбөзөм, ол качан да өлбөс!

Канду. Чын ла не јөптөшпөс? Не эптешпес?

Астапей. Э-э, сени бойымла кожо одус јети јылда апарайын деген болзом, ал барар эдим, уул. Бир ле сөс. Же килегем...

Калампей. Мен темир большевик! Мени канай та албас эдинг.

Астапей. Сенен болгой калаптулар канк эт калган. (*Узанат, масказы токылдайт*). Ох, кайран мөш агажым! Жыды кандый јараш! Сендий сазу немеге бербезим де.

Калампей. Тфу! Эрликтинг элчизи, алмыстын жалчызы! Качарым деп сананба, уул. Озогы берденим база бар.

Астаспей. Одус јети жылдагы неме бе? Татап калган бол бой?

Калампей. Көр (плащынын алдынан кыскачак мылтыгынын көргүзөт). Сүркүштү! Огы јаан!

Астаспей. Ха, сенинг мылтыгына! А мыны көр турун ба? (Мылтыгын ала койот. Канду олордын ортозына калып келип, тура тўжет).

Канду. Ай! Ай! Астаспей-таай!

Калампей эдеги јайылып качып јүгүрөт.

Астаспей (каткырат). Сендий немеге колым уймайын деген эдим. (Верстагына тапталанып отурат. Межик јанында, јангыс ла какпагын эдери арткан). Ал-санаамда өрт-јалбыш, оны неле өчүрөт? Јурамай божогон, эх, тенегежим, Јурамайым.

Койбала. А мыны кем айтты сеге?

Астаспей. Сангыскан айткан, энези, айса кара кускуп?

Койбала. Ой, јүүлбе, јүүлбе.

Учаркуш. (акка чыгара базып). Чын, эјебис, чын... Суркура анда... Бери миллисе келер, оног доктор... Је јестем бурулу эмес не!

Койбала. Калак, калак! Базылбаган бойынг базылатан турун, өлбөгөн бойынг өлөтөн турун.

Канду. Мен керечи. Јурамайдын сөзин бойым уктым. Астаспей-таай бурулу эмес...

Койбала. Сенинг сөзинге кем бүдер, Канду?! Азыйда түрмеде жүрген неме дежер, статьяны таап ийер!

Учаркуш. Јурамай акам божоор алдында улуска бу јеткерден Астаспейде буру јок деп айткан...

Койбала. Миллийсе слерге бүдер бе?.. Кайдан бүтсин, кайдан!

Астаспей. Је, болды, болды, Кара башту эр өлгөн, канай буру јок болотом? Ох, өзөк-буурым күй барат! Эй, Канду, күйүүм. Ол айылда бир шил неме бар, экел, ичетем.

Койбала. Токто! Токто! Тегин де бажынг оору.

Астаспей. Экел. Тургус. Өлөр алдында ичейин деп.

Канду. А мыны, мыны (ары-бери буланган көрөт).

Койбала (колын јаныйт). Экел бер.

Канду барып бир шил кабак, үч стакан экелди.

Канду. Урайын ба? (Койбала јаар көрөт).

Койбала. Меге урба. Эки бойынг ич.

Канду эки стаканга урат.

Астаспей. Толтыра ур. Айса мен бойыма төгү аркым ич

жаткам? (Стаканда кабакты жык берет. Межикти көңкөрбө, такталанып отурат). Коштой отур, Каңду.

Каңду (араканы ичил). Жок, жок. Мен мында отурайын. (Тууралайт. Төңөштин үстине отурат).

Астапей (бажың эки колыла кабыра тудуп, көңкөрө көрүп, тым отурат. Оноң). Ох, Каңду, бу не кинчек, не өлүм? Жүрамайла не уруштым, оноор не бастым болбой!.. (Оноң ары-бери жайканып кожондойт).

Сижу за решеткой в темнице сырой
Вскормленный в неволе орел
молодой.

Мой грустный товарищ,
махая крылом,
Кровавуюлицу клюет под окном...

Темир маннын аржанда, тегеризи боро талада жалын жиит жылдарым жап эдип бч калды. Кайран уулдар кара баштарын анда салды. Кожондойтон кожонгыс бу болгон.

Көраңгулайт. Ончозы жоголот. Оттын, кызыл чоктын жанында сок жаңгыс Арба артат. Туулардын сомы, олордын баштары карзугу кызыл.

Арба. Мен — Арба, тогузон жашту болдым. Аданын жаңгыс кызы арттым. Түймеендү жылда адамды өтүрлөп салды. Эки карындыжымды одус жети жылда аткылап салды. Эш-пөкөрүм, үч уулым канду жууда өлди... Мен жаңгыскан, жаңгыскан... Карындаштарым тўжиме кирбейт, чек көрбөгөн улус тўжелер болды. Олорды тўш те жеримде көрзөм, кайдар?

Топшуур карыкчал жыгкылдайт. Кайдын кўүзи.

Аттар сөбги тайга болды,
Алыптар каны талай болды.
Эмди көрүп турар болзо,
Чой кезердин өлбөс тыны,
Э-э-эй...

Сүненин үни. Көрбөгөн улус тўжелер дейдин бе, эмеген? Ол улустын бирүзи — мен. Мени көрүп туруң ба?

Арба. Амырын таштап, мында не айландын? Менен, бичик билбес карануй эмегеннен, пени угарга?

Сүне. Арга жокто кел турбай, эмеген! Тамырында соккон канын тамчызы менен келген болбой?! Онын учун мени көр жадың. Э-э, сен тегин кижин эмезин! Қорымдап салган сөбгимди кодоргылап ал барды! Сөбгим кайда? Билбезим. Эмди кинор жерим жок. Алтайымла тенип жүрүм...

Арба. Лакшы аттын сөбги
 Чан жеринде жадар.
 Лакшы эрдин сөбги
 Жуу жеринде жадар

— деп, озодо улус айдатан эди. Сен ол ойдин кижизи бе?

С үнениң үни. Э-э-э, чын айттын, эмеген... Оның учун мен сеге көрүн јадым. Тазылыс бир, кургабайтыр. О. Көк те-гери, кудайым!

Карагуйда масканың токылдаганы угулат.

Койбаланың үни: Арба-а! Арба-а!

(Сцена жарыйт. Арба содойып калган отуры).

Бу слер кемле куучындаш отураар? Көс көр турган болбой-оор, эје?

Арба серт эдип, бажын көдүрет.

Арба. Мен бу жерде жок кижинем. Бу та түш жерде, та чын жерде? Билбезим. Сен ал-санаага алдырба, ачу-коронго бастырба. Онөтийин эткен эмес, жеткер болды не база. Бу таң ат-калган ба?

Койбала. Канай отураар? Түш бол калт. Слер мында уйуктадаар... (Чай уруп). Мен түннеле Астапейди көр отурдым. Кече эмеш ичкен, ыйлаган... Оноң уйуктап калган. Эмди ойто ло узан јат. Какпагын эдип јат. Баш бол, баш бол!

Астапей сценаның түби јаар. Ол киреелейт, кадайт, структайт. Оттын жаньыда улус јаар көрбөй дө јат.

Калампей. Э-э-э, Астапей ол ло бойы ба?

Койбала (кородоп). Ол ло бойы. Јүүл калган. Көрбөй турун ба?

Калампей. Јүүлечи бол турган болбозын, качеербезин.

Арба. Качын кайда барар ол?

Калампей. Америкага качеерер, айса Кытайга, бу јадыры, коштой.

Койбала. Бу карган күрүм нени айдат?

Калампей. Демократия деп неме тапкан. јер-үстиле баскылай берген. Катунан керек! Башчы!

Койбала. Тиргис ал.

Калампей. Кудай болзом, тиргис алар эдим. Куулгазын болзом, кубулеерер эдим! Јүрегим берер эдим.

Арба. Јурамай кандый?

Калампей. Капут. Божоп калган. Ачым, је алкаш неме не! Ого не карыгар?

Койбала. Бу сенде јүрек бар ба, Калампей?

Калампей (он колын төжине јаба тудуп). Бар эмей база. А не? Јок деп айдарга ба? Большевиктин јүреги. Ой, мынызы канай тырландап туру? (Карманынан таблетка алып, оозына салат, Арбаның айагынан чайды ұуртайт. Улу тынып, токынап): А сен, карган сокы, бай-кулактын балазы! Эмди де Кара-Кемнин кайырында Мендүбайдын алтыны јаткан ла болбой?

Арба (араай тыйт-тыйт эттире каткырып). Јаткан. Қа-

лампей жаткан. Калампейдин канду колына киргенче, кара жерде калзын. Ти-ти-ти!

Калампей (*тура жүгүрүп*). У-ук, мыны, күрүмди, чирик талку! Азийгы ой болзо, ырбап барар эдин! Э-эй! Эй, Астапей, токто, болор эмес пе, уул?

Койбала (*брө туруп, ары-бери базат, Астапейдин тонын алып, топчыларын көрөт*). Ол кижиси бу жерде жок, беришпе, Калампей...

Калампей. Онызы чын, чын, Койбала. Же бу Арба меге тыгып турганда, өскөзи не болбос.

Канду кирип келип, оттын жанына отурат.

Канду. А өскөзи канай туру, Калампей-таай?

Калампей. Жуукта парчийный жуун болгон, ачык. Ба, песпарчийный немелер коммунисттерди сойо, сөгө бербезин бе? Долой дежет. Жаман дежет. Жастыра дежет! Азийда коммунисттин сөзи — закон! А эмди? Партиянын тоомжызы жабызат. Жеткер! Левый уклон, сол жайылыш!

Койбала. Калак ла калак! База ла таклаттай берди. Бе-жен жылга алкадын — бажыма не де артпады.

Канду. Партия бистен нени жажырат? Ончозы ачык-жарык. Улус уксын, болушсын. Жажынып алып, жаман керектер эдер ой божогон болбой. Эмди аруталар керек.

Калампей (*газетле бөктөнүп*). Мен тегин де ару, сенен аруташ керек жок. (*Газетин туура чачып*). Азийда большевиктер кирлү болгон бо, уул?

Канду (*жазылып калган камчызынын учын өөрүп*). Кандыйы ла болгон, өгөөн, арузы да, кирлүзи де, агарузы да, алмыс ошкош кара санаалузы да... Ол культ дейтен неме.

Койбала. Мен де комсомол болдым. Озочыл! Акжибист. Онөң контранын каты болуп, лишён праболу жүрдим.

Астапей иштенет, масказы токылдайт.

Бу ла мында, ол байбак мөштин төзинде, койлоп жүреле, баштапкы уулымды таптым. Кин кезер кайчы жок... Баламнын кинин тижимле кырка чайнагам. Онон оны койныма сугуп алып, койлоп жүрдим, балам соокко өдүп, ол калды. Эки эмчегим сүди агып, эки көзим жажы төгүлүп жүрди. Ол тушта сен килеген бедин, Калампей? Жорго атту учуртып келетен, жөн-улусти бийлеп жүретен! Айла койныма кирерге албадан туратан.

Калампей (*тура жүгүрүп*). Бу кадыт жүөл турган болбой? Тфу! Нени айдат, нени табат? Мен, парчийный кижиси, андый неме этпейтем!

Койбала. Қоркыба. Астапей күнүркебес. А мынын парчийныйы эр болбос по? А бу бир райкомнын Серзенбаев деп неме камык келиндер койдонгон дежетен эмес беде?

Астапей. Ха-ха-ха! Удабас межик бүдер. Э, энези, мен
жүүлгем бе айса оттын жанында сендер жүүлген бе?

К а л а м п е й арбанып, түнүрүнип барды.

Т а н а б а й. Адам... Адамда буру жок не. Канду билер не.
К а н д у. Эйе, эйе, Жүрамай бойы айтты. Бу ла кулагымла
уктым.

А р б а. Же ол Калампейде жакшы база бар. Бис бир чек ле
торолоп барадала, колхозтын койын сойгоныс. Кабыр турган
койыстан.

К о й б а л а. Кудай-ай, этти кайнадып, чыгарып ла ала-
рыста, Калампей кир келбезин бе!

А р б а. Нени де айтпаган, сурабаган. эттег жийле, жүре
берген.

К о й б а л а. Баш бол! Не аайлу коркыган эдис, эже! Качан
ла милийсе жет келбегей деп. Келбеген. Калампей бир де сөс
айтпаган.

А р б а (кoлын силкип). Бу мынын колында тын да жок.
Ол тушта чыйрак болгон.

К о й б а л а. Тын кайдан келер ол. Иштег кенеп калган
кол! Канча жыл таярка болдоор.

А р б а. Колхоз баштал ла турардан ала... Та канча... Ки-
жиде үн бар эмес. Иште дезе, иштеер! Ол дезе, өлөр!

К о й б а л а. Калак ла калак, бу уулы капшай келтен бол-
зо, оног милийсези, докторы база!

А р б а. Карыбазын карызын... Чирибезин чиризин. Бажым
айланат...

Сценада карагуулайт. Ончо улаус жылыят. Кайдын күүзи угулат.

Ак тайганын колтыгында,
Аржаң суунын жарадында
Алып-баатыр журтап жаткан.
Айланып эмди көрөр болзо,
Ак брөгбазин жемыр салтыр.
Албатызын айдап бартыр,
Э-э-эй!

Бүрүңкыйден Арбанын сомы көрүнөт.

А р б а. Э-эй, кем анда-а-а? База ла жет келдин бе? Алтын
кептү алып, күмүш кептү күлүк!

С ү н е н и н г ү н и. Жердин үстини жети айландым, Алтай үс-
тин алты айландым, адым буулаар чакы таппадым. Не ой,
кандый каан? Таныбадым. Кийген кебинге таныш чийүүлөр
бар. Ыраак, ыраак...

А р б а. Бисте каан жок. Сабет жаң... Мен пенселү эмеген.
С ү н е н и н г ү н и. Каан жок? Сөзин жарт эмес. Тенеринин
түбинен, Алтын-Казыктын төзинен бир катап көр турзам...
Өткөн жүрүмүң көрөдүн бе? Көр!..

Кырлардын баштары кыскалтым-кара. Аттыг тибирти, кижиниг жү-
гүргени, үндөр. Солюкташ, онтош. Коркымчылу музыка. Жарыйт. Тегерик
ачыкка кыс келип жыгылат. Онын кийинен эр кизи чыга конды. Бийик
ковчыкту жылтыраган сопокту, шпоралу, калифелү. Кыс бала ак чамчалу,
күрөң элбек жикпелү. Кофтазынын жарды жыртык, кан, төжи база жыртык.
Кыс төжин алаканыла туй тудуп жат.

Сазубай. Тур! Тур! (*Камчызын жарсылдадат*). Жүгүр!
Алтын кайда? Айт! Айтпазанг, эмди де жүгүрерин! Өлбөрг.
Один жарылар!

Арба (*эрмек айдып болбой, жаңыс да оозы анкандайт,
тери төгүлет*). М-мен... Мен билбезим, Сазубай, Же килезенг,
килезенг... (*Тыркырайт*). Сен бу жердин кижизи не... Билеринг...

Сазубай. Көрмөстинг балазы! Сени сүрүп, адым арыды.
А сен арыбадын. (*Камчызын жырс эттирет*). Алтын кайда?..
Адаг оны кайда сукты? Темир киженле кижендейле, темир
манга сук саларым! Айт!

Арба (*онон ырада жылып*). Сокпо, Сазубай, сокпо. Мын-
да ла өтүр сал. Кийимим жыртып... Кыс уйадыма киле... Сенде
де эже-сыйын бар ине! Уйадыма тийбе! Базынба.

Сазубай (*талтайа туруп, карманынан чаазын чыгарат*).
Көр! Мында ончозын бичип салган. «Мендүбейдин алтыны
кайда, онын кызы Арба билер. Алтынды ол адазыла кожо жа-
жырган». Улус төгүн бичибес.

Арба. Кем бичиди? Кем? Ол коп, жабарлаш.

Сазубай. Кем бичиген? Адын айтпазым. Бу тегин улус-
тыг, ак-чек жокту-гойунын үни! Тур! Жүгүр!

Арба. Бир уурт суу бер, Сазубай, бир уурт. Суузап ол
барарым.

Сазубай. Ол тушта айдарыг ба?

Арба. Айдарым... Каным кат барат...

Сазубай (*жүгүр барып, котелокто суу эзелет*). Ич, Арба,
ич. Айдып бер, алтын кайда — көргүс бер. Оны жажырала
кайдар? Советтин заканы кату. Кыя базар жаңыг жок! Онон
сен кандый жараш кыс! Байдын балазы эмес болзон, сөс ай-
дар эдим.

Арба (*сууну төгө-чача ичип*). Айдып берерим. Көргүс
берерим, Сазубай! Же сени качан да сүүбезим! Эжи болбозым.

Сазубай (*сүйүнүп*). Мен де сени албазым. Байдын бала-
зы учун түрмеге барайын деген эдим. Алтынды, оны сен кай-
дарыг? Оныла нени эдетен? А бис сеге сый берерис. Бөс ке-
берис. Ой, чамчанг жыртык. Жагыдан көктөп аларыг. Же, ба-
пай айт, башта. Сен жараш, жаш, сен ол темир учун не өлбөтөг!

Арба. Билбезим! (*Албаданып өрө турат*). Билбезим... Ака-
ларымды аткылап салдыг! Мени де адып сал!

Сазубай. А-а, контра! Мени мекеле-еп? (*Кол мылтыгын
ушта согуп*). Адып ийерим!

Арба. Ат! Өтүр!

Сазубай. Жок-ок! Жүгүр! Жүгүр! Один жарылзын, жүгүр!
(Арбаны ичкери ийде салат).

Сценанын кийинде аттыг тибирти. Кыйгы: «Жүгүр! Жүгүр! Алтын кайда? Айт?!» «Билбезим, билбезим! Jo-oi Joo-joo!»

Караңуулайт.

Сүненин үни. Көрдинг бе, эмеген?!

Арба. Көрдим. Бойымды качан да көрбөгөм, эмди көрдим. Алкыш болзын, алыптыг ару сүнези. (Сананат). Ол Сазубай карын, жакшы уул. Өскөзи болзо, түрмеге айдай берер эди. Айса ат салар эди. Байдын балазы, ого кем килейтен эди. Заркондо жок кижиге.

Койбала базып келерде, сеспейт.

О-о-о, жайла, жайла! Бу мен кайда? Бу түш жерим бе айса не?

Койбала. Эжем!

Арба (атнас эдин). Ай!

Койбала. Түжен отурар ба?

Арба. Та. Өлөр керек, өлүм келбейт.

Астапей иштенип ле жат. Киреслейт, структайт, кадайт.

Койбала. Мен айтпай, айтпай. Кириште, чапчашпа. Бир көрзөң, агаш кеспе деп кериш жадар, бир көрзөң, аң өтирбе деп тартыш турар. Журамайла не берижер? Калак, калак! Былтыр кандый да вертолет уч келген. Автоматту, пулеметту улус жүрген. Ондый улуска кижиге удур барар ба. Эмди не болор?

ЭКИНЧИ БӨЛҮК, УЧИНЧИ ЖУРУК

Ол до агаштарын кес салган тайга. Сценанын түби жаар мөш, жоон жерсү жадык. Астапей онын бери жанында иштенет. Жадык ажыра барып, эңчендейт. Бери жанында, от сал койгон. Отто чөйгөн. Сценанын учу жаар туранын толыгы ла айылдыг келтегейи көрүнөт.

Койбала. О-о, жайла, жайла, Астапейим, карганым. Же эмди мыны өртөп сал. Бала-барка коркытпа. (Астапейдин жанына базып барала, жадык ажыра карайт).

Астапей (тура жүгүрүп, мылтыгын ала койып). Ары бас! Ары бас! Адын ийерим!

Койбала. Оро-о! О-о, кудайым!

Астапей. Коркыба, коркыба, Койбала.

Койбала. Ого мен жадайын, сенен озо, мен жадайын! Бу күрүм чын ла өлөргө санан алган туру не!!! Кижиге мындыг неме көрөр бө?

Астaпей. Жок, жок...

Койбала. Э-э-э! Улус! Улус! Канду! Калампей! Бери келеер!

Астaпей (*ары-бери жүгүрүп, мылтыгын көдүрүп*). Келги-лебе, келги-лебе, адын ийерим! Койбала! Бар ары! Бар ары! Койбала (*оны ийде салып*). Жүүлди! Өлөргө туру бу! Бойынын жолун жазап жа-ат. (*Ыйлайт*). Канду! Арба! Эжем!

Канду ла Учаркуш ичкери тап эделе, тура түшкүлейт.

Канду. Не болды? Не болды, эже? Не табыш? Не кыйгы?

Койбала. Көр! Ол жадык ажыра не жадыры? Көр!.. Ой-ой-ой. (*Лүзин жаба тудат. Оттын жаны жаар базат*).

Астaпей. Тур! Тур, Канду! Адын ийерим.

Канду. Анда не болеерт, эжебис?!

Койбала. Оро кас алга-ан, оро-о! Көрзөн! Көрзөн!

Канду. Оро-о?

Учаркуш. Мында улус ончозы тирүү... Чын эмеш пе? Слер... слер мыны бойоорго бо?

Астaпей. А не? Бойыма!

Канду. Тирүү кижн бойына межик эдер бе? Оро казар ба?

Койбала. Өлөргө жат... Жүүлген. Меези чайпалган!

Калампей жеде коньп келди. Арык мойнын ичкери чөйөт.

Калампей. Не болгон? Не табыш? База жескимчилү не-ни эдип ийди?

Канду. Оро кас алган.

Калампей. Оро-о? Кемге?

Астaпей. Сеге! Сени көмөр ой жеткен.

Калампей. Меге-е? Эй, Канду, Учаркуш! Мыны туткар, күлүгер, арестовайт эткер! Түремщик неме нени ле эдийер! (*Тескерлейт, Канду ажыра жажынат*).

Койбала. Бу эки күрүм эр-жагына көрүшпес! О кудай! Кудай!

Калампей. Айса өлөргө турган? Адынарга? Буунарга? Жаргыдан коркып! Хи-хи-хи. Же, же бойында, уул, бойында! Мен сеге килеп жүрбей.

Астaпей. Калампей! Өлөрн, өлбөзүн сенен сурабазым. А сен, күжүл, кайран эрлердин кара баштарын баскан. Канча коп бичиген. Бу мынын кыл мойнын курч малтала кезе чабар керек. Межик белен! Оро белен!

Тал-табыш, кыйгы-кышкы.

Канду. Астaпей-таай! Астaпей-таай!

Астaпей (*малтазын туура чачат*). Тфу. Сенин жескимчилү канынга уймалайын деген эдим!

Калампей. И-и-и! Журамайды да өтүргенин болор! Кекен жат!

У чар куш (уйалып ла карыгып). Ада, ада, је мынан барзаар, је жаналык, киришпезеер. (Тединет).

Қалампей. Уктаар ба? Уктаар ба? Астапей мени арай болзо өлтүрбеген. Прокорго бичиirim! Мени жең албазын, уул! Жок туру. (Арбанып, карганып, качып жүгүрет).

Койбала. Бу не? Бу не, дейдим? Мыны не каскаң, а? Не эткен? Алган эжин бар, азыраган балдарын бар.

Астапей. Акыр, акыр, эжим, акыр. Адылба, ачынба. Айт берейин, жартап берейин! Жер-Алтайымнан барзам, кайра келбезим, онызы жарт, Јаш жеткен, ийде-чак чыккан... Ол бир шилемир жолыма та канай учурай берди болбой... Эмчегинин сүди агып жаткан мыйгакты көрөлө, та канайда бердим болбой?.. Је мени... Эрјине сөбги Алтай талдап јадар ба, эрдин сөбги јер талдап јадар ба?

Койбала (оның јардына колын салып). Канайдар, карганым, канайдар? Эмди не болор? Буру јок то болзо, бурулу дежер. Бистиг улус көрүжер эмес.

Астапей. Өтүрбедим, тийбедим! Өрөги кудай бу туру. Јаңыс ла мылтыгын блаашкам. Тагма меге өчөжип, оны сый согорго санаган. Стволдон тудала, кындагыла јадыкка јырса берийген.

Койбала. Ондый да болзо, кичи өлди...

Астапей. Төртөн јети јыл санаага кирет не, Койбала?

Койбала. Канча јыл?

Астапей. Төртөн јети јыл, јай...

Койбала. А-а, төртөн јети јыл... (Кылчас эдип). И-татай, куйка бажым јимирейт... Мыны ары эт, оот, өртө.

Астапей. Мен катунын јеринен јан кел турар јыл...

Койбала. А-а, кирбей база... Санаама јап-јарт кир туру... Көрсөн, көрсөн! Бу Арба эјем канай туру? Оттын јанында айлан туру! Бу камдап турган эмес пе? Ой, бу канай кенете карануйлай берт?

Карануй. Туулардын баштары бозом. Астапей ле Койбала көрүнбей барды.

Арба (чокторы кызыл оттын јанында айланат). Кайда да түнгүр түпүлдейт, күзүнн шыгырайт.

Өлбөттиниг тынын билер,
Өзбөттиниг јажып билер..
Ойгор бүткен алып эмей,
Орчыланды эбир келбей,
Ай судурды ача тартып,
Алтай үстин шигдеп турат.

Сүненин үни. Эй, эмеген, мени көр туруң ба?

Арба. Көр турум, алтын кептү алып-баатырым.

Сүненин үни. Эмеген! Јаан јашту өрбөкбн. Элдин жүрегине не кирген? Эдү кирген бе? Не ый, не сыгыт? Сүрү јок не сүлтерлер, сүнези јок не улустар? Уни јок түнзүк не алып-

тар? Ургүлжинин жоны кайда, төрбөлжинин төзи кайда?

Арба. Мен билбезим.

Сүненин үни. Бу улус не карыккан? Не ыйлаган?

Арба. Жеткер болгон... кижн божогон... Ой, ойто ло межик учуп жүрү! Бу не?

Сүненин үни. Ол кара кускун, учар, учар, сүнени албаганча! Эйе, көргөм, колтыгы алдыла бир үзүт жүрген, эжиги алдыла эдү кечкен... Олордын јаш тужын көрөдиг бе, эмеген. Көр! Көр!

Јуу бийнин кожондоры угулат. Ойто ло жарыат. Ол ло тайга — мөш аташтар, кеен мөштин төзинде Койбала. Јит келди. Кийим јыртык. Бойы арык. Кара чекпендү, городской кийимдү кижн Койбалага јууктап, эрмек айдып болбой, эриндери тыркырап, тура тўжет. Койбала оны кезе ајыктап, эки алтам кайра базат.

Эр кижн. Јакшы ба? Јакшы ба, Койбала? Мени таныбай турун ба?

Койбала (*тескерлен*). Јок, мен слерди билбезим, былар.

Эр кижн. Бу мен, Астапей.

Койбала (*качып жүгүрөргө белен*). Јок, Јок. Астапей түрмеде, туку качан ол калган...

Астапей. Бу мен — Астапей, мен дейдим.

Койбала (*лаптап ајыктайт*). Јок, сен өлгөн, сени өтүр салган, өртөн салган, Астапей, Астапей... Ол јерден кем де јанбай јат... (*Ичкери базат, колын берет*). Је, јакшы ба, Астапей... (*Көстөри нени де көрбөйт*). Мен тўжен турган болбойым. Түниле уйуктабагам. Койлор каруулдап.

Астапей. Јакшы, Койбала, јакшы. (*Оны эп-јок кучактайт*). Койбала... Је кандый жүрүн? Кандый жүрүн?

Койбала (*оны туура ийдип*). Кандый? Бу кем? Јакшы. Бу ла жүрүм, койлоп ло жүрүм. Сени божот ийген бе? Ойто апарбас па? Акыр, акыр. Ары кедери бар. Өлгөн кижинин сүлтери!

Астапей. Эйе, чыгар ийген. Байла, апарбас. Бүтпей турун ба?

Койбала. Та сен, та өскө? (*От салат, аскышка чөйгөн азат*). Астапей... Чын ла Астапей. Јан келген? (*Көзинин јажы айланжып*). Астапей, Астапей... Бу тўш јерим болбой? (*Көзин јыжат*). Айса эдиреп, жүүл тургам?

Астапей (*јерге тизелей отурат, Алтайына, ал-тайгазына бажырат. Өлгөндн јулуп, јыткарат*). Кайран Алтайым! Ак карлу сүмерингди, мөш јабынган тайганды, солонгдый чечектү јалагынгды көрөрим деп сананбагам. Меес јердин јашман өлгөнинин јыды кандый јараш, шуулап аккан сууларынгын табыжы кандый јараш! Кайран Алтайым, кайран Төрөлим! (*Ыйлайт*).

Койбала. Астапей! Астапей! Астапейим!

Астапей өрө турат, унчукпайт.

Койбала. Бу чын ла сен бе, Астапей? (*Ачу ыйлап ийеле, кучактай алат*). Астапей. Сени көрөрүм деп бодобогом, сананбагам. (*Ыйлайт*). Өлбөс салымду неме өлбөйтөн туру не...

Экү кучактажып алган ыйлажып тургулайт.

Койбала. Ой, бу мен канай турум? (*Көстөрүнүн жаштарын алаканынын сыртыла арлайт*). Сен отурсаң, амыразаң... Арыган болбойың. Жою.

Астапей жабыланып отурат, неме айтпайт.

Койбала (*чырайы жарып, көстөри сүйүнчилү суркурап*). Кудай-ай, мен сени келер деп сананбадым. Астапей... Мынай ла жадыс. Иш-тош. Мал-аш. Шыра да болды. Же ончо улус шыра көргөн, жаңыс мен эмес! Жуу-чак, өлүм. Кудай, бу сен бе, Астапей?

Астапей оныг арык чырайынаг, ыртык кийиминег көзүн албай, рюкзакын кодорот, оног немелер чыгарат.

Койбала (*ак кофтаны жайа тартып, чаңкыр жикпени жайа тартып, кайкайт, хром сопокты эбире тудуп көрөт*). Кудай-ай, жаражын! Кофта! Жикпе! Сопок! Мыны кайдан алган? Катунун жеринде болор бо? Айсак качып келген? Уурдаган? (*Немелерди туура жылдырат*).

Астапей. Бу сесе сый, Койбала.

Койбала (*эп-жоксынып*). Акыр, бу мен канай турум? (*Сананып. Гымжап*). Кудай-ай! Мындый немени кижин канайып кийер? Мындый жараш немени? (*Барды*).

Астапей асмышта чайды алып, аяктарга чай урат. Рюкзакынаг калаш чыгарып кезет, консерва ачат. Бир шил аркы чыгарат.

Ак кофталу, чаңкыр жикпелү, кара сопокту, кенете чек өскөрб берген

Койбала басып келди.

Астапей (*бажын көдүрүп*). О-о-о, бу кем? Сен бе, Койбала?

Койбала. Жарап жат па, Астапей?

Астапей (*күлүмзиренип, тура жүгүрүп, оны кучактайт*). Не сурадың, көрүң, не сурадың? Айдары жок жарап жат! (*Туура туруп*). Ах, жаражай ла база менин үйүм! (*Каткырат*).

Койбала. Ой, күскү бар болзо, көрүңөңн дезем...

Астапей карманынаг күскү алып берди.

Койбала (*күскүңөң көрүңөң. Онон төңөштин үстине тургузып, бастыра бойун көрүңөң*). Кудай-ай, бу торко бо?

Астапей унчукпайт.

Кой бала. Куда-ай, калаш, чикир. А бу не? Кабак аркы?
(*Астapeйге коштой отурат*).

Астapeй (*араканы эки аякка уруп*). Олбөгөн неме алтын аяктаг аш ичер деген, је бис экү агаш та аяктаг амзап ийбей, көөркийим.

Кой бала. Же, Астapeй, Јер-Алтайынга жанганыгла (*ичет*). У-уй, тфу, ачузын! Јыдузын!

Астapeй. Же мынча јылга... Айтсаг каный јурдин?

Кой бала. Ончо ло улус чылап. Кыра тарткан, клад салган, өлөг чапкан, койлогон. Аштаган да, шыралаган да. Же жагыс мен эмес. Ончо албаты. (*Ликпезин сыймайт*). Куда-ай, бу кандый кылбыркай бос?

Астapeй. Кижиге барбаган ба?

Кой бала. Куда-ай, кемге баратан? Сендий уулдардын кал-камыгын одус јети јылда ал барды, артканы фронтко барды. Отургыскан улустан бир де кижі жанбаган. А фронттог жанган. Тоолу ла. Шыркалу, кенек, аксак-бүксек көөркийлер. Олорды да келиндер блааш јат. Сураc балдар. Албаты ойто өзөргө турган да. Агаштын ордына агаш өзөр, өлгөннин ордына јаш үйе өзөр.

Астapeй (*үни тыркырап*). А... сен?

Кой бала. Мен? Та... Бу ла бойым.

Астapeй. А менен?

Кой бала (*төмөн көрүп, анча-мынча унчукпай отурат. Оног бажын көдүрүп, көзинин јажын арча согот*). Сенен бир уул тапкам. Койныма сугуп алып, койлоп јүргөм. Кайда эдерин? Көрөр кижі бар эмес. Бир јашка јет келген. Өкөөр неме болгон. Эки колын талбандадып, каткыр турар. Жагы-жагы ла базарга јүргөн... Бир күн база ла койлоп барганыс. Ургун жагмыр жааган, јоткон-салкын болгон. Таскыл тайга, алаң-ачык јер. Айлыска көк лө мөөн жанганыс. Күс болгон. Јер турага от салып, капшай ла баламды кургак тонго орогом, кичине-ек буттарын изү тыныжымла јылыткам. Түнде баламнын эди изиген, от-јалбыш. Эртезинде койлорым да одорго чыгарбагам, балам шык ла јадар. Учында тын болбой барган. Бакпыры туй тижеерен. Ыйлагам, кыйгыргам, мүргүгөм. Ээн јерде кем угар? (*Өксөп ыйлайт*). Балам тирү тушта ырысту-у болгом. Тен каткыр турар, шулур турар. Ол јокто — јердин үсти ээн, көксим куру, көгдөй. Көзим јажы акпас, ыйым келбес. Жагыс ла ачу кыйгыр турарым. Эки эмчегим сүди төгүл јүрер, койлоп барзам. (*Ыйлайт*).

Астapeй (*көзинин јажы төгүлип, онын ийнинен кучактап*). Көөркийим, көөркийим, ыйлаба, ыйлаба! Бу не кыйын! Сенин шырага көрө, менин шырам неме бе?

Кой бала (*көзинин јажын арчып, ыйын токтодып, Астapeйдин чачын сыймап*). Сен, сен кандый јурдин? Канај тирү арттын?

Астapeй. Эр кижі кайдар ол. Слердин, үй улустын, шы-

разындый шыраны, ол билбес. (Танкылайт). Мен Калыма-да, Комсомольск-Амурда, Сахалинде... Статья кату. Та канай тирү арткам, бойым да билбей жадым. Же оны не айдар? Фронтко сурангам, албаган. Статья кату. Албатынын оштүзи. Кандый коркышту сөстөр! Же, көдүрип ийели. Жөнү учун!

Койбала. Сталин учун!

Астапей (чырайы куулып). Сталин учун? (Сананат)

Койбала. Не? Адабыстый башчыбыс.

Астапей (карыкчалду). Же, ол до учун ичип ийбей! Эх, Койбала, эркем, мен канай оштү болотом? Мен нени эткем? Жүрүмниг он жылы кара жерге барды! Сениле кожо журтаган болзом, бу жерде жүрген болзом, канча балдарлу болор эдис, колхозыс өгжүп өзөр эди! Жууга барар эдим, төрөлим корып, өлбөр эдим, айса жөнүлү жанар эдим.

Койбала (эп-жоксынып). Астапей, Астапей, ачынба. Улу башчы жогынаг канай жүрерис? Чын ба?

Астапей. Катунунг жеринде кандый улус жок дейдин! Кандый санаалу, билер улус! Миллион улус бурулу болор бо?

Койбала. Жок, жок, андый неме айтпа. Улу башчы, комсомол, партия билер. Олор оштүлөр деп айткан. Айдарда, чын.

Астапей. Ак ла караныг ортодо коркышту тартыжу. Ургүлжи тартыжу. Акту кижини каралаганы жакшы ба? Чын кайда? Закон кайда? Камык ак-чек улус өлгөн, ол жат.

Койбала (Астапейдин оозын жаба тудуп). Тым... унчук па да, сананба да, оног башка түш жеринде айдып ийерин.

Астапей. Тайга-таш... Бис ле экү.

Койбала. Ичте неме ичте ле жүрзин. Оны чыгара айдып алып кайдар. Айса мени шылаза, өгөөниг нени айтты деп кыйназа? Шылырт эткен суу талайга кирер, шымырт эткен сөс бийге жедер деп, озогы улус тегин айтпаган.

Астапей. Бийге? Калампийге? Же, амзап ийели. Жөнү учун! Албатынын адазы учун!

Койбала ичпейт. Астапей ичип ийеле сананат, тагкылайт.

Астапей. Уулчагыстын сөөги кайда?

Койбала. Ол туку. Содон боро таш... Ондо. Кинчеги жок көөркий балам...

Астапей. Эх, көөркийим, кайраным! Меестер мангырла. жапшан өлгөңлө йтан жат. Мөштөр аразында кандый серү-үн!.. Алтайыс! Бери торт ло канатту немедий уч келгем.

Карануйлайт. Түгүр түпүлдейт. Ол аразында Арбаныг үни. «О, кайракан! Көрдим! Алтын-кептү алып-баатыр! Алтайыста жүрген улу сүне, мен не кыйнал жүрүм, кара жагыскаг? Өлгөн де керексибес, тирүзи де керексибес.

Сүненин үни. Сеге жайаачы улу үлү берген, сен оны албаган, судур бичикти жарлап баспаган. Онын учун кудай

сени кезедип, көспөкчи эдип салган. Албатынын жүрегине үзүт кирген, ак санаалу алыптарын өтүр салган, артаган, бийлеткен. Бой-бойун көрүшпейтен эмтир. Эки неме, кече көрзөм, көп бичигилеп отуры. Бис жайалталу дежет. Э-э, чалта.

Арба. Корып ал. Албатыга санаа бер, ару күүн бер, алка! Очкөн отты куйдир, өлгөн бойысты тиргис!

Сүне. Мен жебрен, мен ыраак. Күчим жетпейт, өрөкөн.

Оног от ойто жарыйт, Ол ло айалга, жангыс ла агаштарын кезип салган тас тайга. Эки карган. Койбала ла Астапей.

Койбала. Алтайыс та артады, агаш-тажы кезилди. Бойыс та карыдыс. Эмди жангыс өлөрис артты. Кайырчакты кемге жазап отурын? Ороны кемге кастын? Сенин адын кем?

Астапей. Жыманак... А не? А-а, ченеп отурын ба?

Койбала. Өртө мыны, өртө дейдим! Улус нени айдар? Жүүлгектин жерине ийер. Онызы түрмеден де ары дежет.

Астапей. Улустын не кереги бар: Астапей та жүрзин, та өлзин?! Та жүүлгектин туразына барзын! Төртөн жети жылда мени база арай ла болзо апарбады, кемизи кыгыс этти? Ун де жок. Коркып калган кулдар, койон жүректү немелер! Ол Соксообай, Сазубай баштаган немелер материал жазап турарда, кемизи кыгыс этти? Кемизи корый алды? Түнгүйип калган отурлады.

Койбала. Жүүлбе! Ол тушта кыгыс эдип удур эрмек айтпас, кылас эдип кату көрбөс өй болгон. Албаты түнгүк болбой база! Сен учун катунын жерине баратан ба?.. Же мыны оот, өртө, көрөргө коркышту.

Астапей. Коркы-коркыба, түнгөй ле ого жадарын.

Койбала. Бу нени айдат?

Астапей. Же, же, айса кожо апаргайым? Өлзөм ого салзын. Казнага да чыгым болбос, карындаштарга да чак болбос.

Койбала (*кородон*). Жангыс уулын нени айдар?

Астапей. Балама айдар сөзим бар.

Ойто ло киреслейт, калайт, иштенет.

Койбала (*өрө туруп*). О, кудай, кудай! Жүүлди! Карган күрүм жүүлди! (*Барды*).

ЭКИНЧИ БӨЛӨК, ТӨРТҮНЧИ ЖУРУК.

Ол ло айалга. Бүрүнкий, оюг-мынаг үндөр: «Эмди не болор?» «Башла бол». «Журамай божоп калган». «Деремнеде улус нени де айдыш жат». «Астапей таайды көрбөс немелер бар не». «Калак, калак». «Ол кижининг

меези чайпалган ошкош». Қайырчакты жазап алган, ороны казып алган таңкылап отуры». «Кандый салым». Оттың жапында кем де соксойып калган отурат. Тўнгўр тўнкўлдейт.

Кўн жаркынду бу Алтайда
Кўрўм кайдан келген болтон?
Ургўлджиктў бу Алтайда
Ўзўт кайдан келген болтон?

Арба. Сен мени апар. Атанар ой жеткен. Астапейди аргада!

Сўненинғ ўни. Эмеген! Мен кара Сўне эмезим, ак Сўне, сени апарар учурым жок. Сеге канча ўле-конок берилген, анча кире жўреринг. А ол отурган эрди айса ўрў алдырар? Мен айдарым, сураарым. Ол ару жўректў эр, ак санаалу кижиде! Темир манга кирбес! О-о-о!

Арба. Ўскўс-жабыстын жўрегин не кўйбўреттин? Бар, жогол!

Сўненинғ ўни. Алтайдан агару сўнени сўрбес, ўрўкўн. Албаты угы-тўзин, жебрен тазылын билзе, ол ойгонор, ўрў ўзўр!

Арба. Энг жакшызы кийында жўрер болды. Астапей бойына межик эдиш отуры, оро кас жат! Ол не? Жўўлген бе?

Сўненинғ ўни. Жок, ол жўўлбеген. Темир мўркўт минген эр келедири. Кўрўринг. А от куйрукту межик ойто ло уч барат.

Арба. Ўлўм! Ўлўм! Телекейге ўлўм экелер неме ол! Жогол! Жогол! *(База кайда да кўзўрт эт калды).*

Табынча сцена жарыйт. Арба оттың жапында соксойып калган отуры.

Арба. Акыр, бу не атазы? Бу мен доктырга барайын ба? Эмди меге жаңыс ла сўлтерлер келер, сўнелер... Астапейди алып барза, меге кем болужар? Он беш салкой пенсие ол не болор? Жаңыс уйды канай азыраарым?

Кара кийимдў, кара арчуул тартынып алган Суркура кўрўнди.

Суркура. Бу слер кемле куучындаш отураар, жедем?

Арба *(сергес эдин)*. Ол жердин улузыла...

Суркура. Жестем деп кўрўм кайда?! Журамайды базып салды! Албатыга килебес, Алтайдын ағына килеер! Журамайды базынып! Кўўркийим эт табарга жўрген, меге килеп, Аракычы да болзо, ол кижиде не. Журамайым, Журамайым!

Арба. Жестеге тийбе. Жестен жўўлген. Колында мылтыкту, улус бойына жуутпай жат! Межик эткен, оро каскан.

Суркура. Кайдалык! Ўлзин, барзын... Жестем де болзо, килебезим. Ичимде кара башту кижиде ал жўрўм. Айса мени ўтўрзин! Ыра-жоролу кўрўм.

Арба. Арай! Арай! Токто! Алтайдын ўстин эдў, бук, ўзўт бийледи. Улустын жўрегинде шўткер жўрў. Бычак была кезин

ийер, мылтык была адын ийер, буу была буулан ийер. Алтай-дын ээзи де ырбап, качып бар јат.

Кой бала, Кагду, Учаркуш баскылап келди. Улу тынгылайт. Унчугышпайт.

Суркура. Јестем! Ол межикти меге эткер, мен ого јада-там! Јурамай ла мендий немеге не килейтен!

Кой бала. Јестем јүүлген! Бойы өлөргө јат!

Астаспей унчукпайт. Маска токылдайт: ток-ток-ток!

Кагду. Айдар эмес, акция ла деер, оны кем билер? Та бойына эт турган, та кемге... Ол та межик, та кеме, суйман ла неме, тышты темир, ичи агаш. Айса Јурамайга?

Суркура. Бу нени айдат? Городтон оны межиктейле экелбей!

Кой бала. Ары миллизе келип, апаратан болзо, бурулу болзо, түрмелен салзын, буру јок болзо, эмдензин! Ол кижии јүү-үлди.

Суркура. Болушпагар, корыбагар, эјем. Кылык-јаңы кату, закончы, билесчи! Јаңыс күйүзин өтир алала, эмди межик эт јат. Јурамайга сый эдерге. Андый сый керек јок. *(Ичкери тап эдет).*

Астаспей *(мылтыгын ала койып)*. Јууктаба! Адын ийерим!

Суркура. Адынгар! Өлгөр! Керек беდი?! *(Ыйлайт).*

Астаспей. Олойин деп ол албай отурум, барайын деп бар албай јүрүм. Болуш, јурчым!

Кагду. Суркура! Суркура! *(Јанына бас келди)*. Сен ого тийбе, көөркий. Сен бойынды чеберле. Кандый болуш керек?

Суркура. Јер казар улус толтыра! Аракы ла бар болзо кайда барар ол. *(Ыйламышырап барды)*.

Кагду *(онын кийинен ары базып)*. О-о, карганак! Чын ла меэзи тумантый берген болбой! Бойына бойы межик эдип. *(Барды)*.

Кой бала, Учаркуш, Кагду. Спорт кийимдү кижии базып келди. Кой бала нени де көрбөйт.

Андрей. Јакшы ба, энем?

Кой бала *(сертес эдип)*. Јакшы јакшы ба? Эндрей! Балам! *(Колын берет. Экинчи колыла уулынын јаагына араай тийгизет)*. Јолын кандый болды? Бис мынай ла јадыс.

Андрей *(үни тыркырап)*. Уккам, энем, уккам. Деремне күүлеп јат. Улус нени ле айт јат. Јок, адам јаман неме этпес. Адам андый кижии эмес. Ол јеткер не...

Арба. Бу кем? Э-э-э, Эндрей?

Андрей. Танып ийт. Јакшы ба, карганагым. *(Колын берет)*.

Арба. Якшы якшы ба? Сенин кел жатканын бил койбой. Темир муркүттин канадына отурала уч келеткең деп.

Андрей. Адам кайда?

Койбала (төмөн көрүп). Адаң ол туру. Бу жеткер болуп, та оноң улам...

Андрей. Оноң улам?

Койбала. Санаазы кириш-чыгыш... Айса сени көрүп ийеле, ондоло берер болор бо?

Андрей (улустын ортозыла өдө базып, адазына жууктайт). Якшылар ба, адам?

Астапей (ондос эдиң, мылтыгын ала койып, анча-мынча унчыкпай көрөт). Якшы якшы ба? (Орө турат). Эндрей... Балам... (Колынан тудат. Кучактайт). Жет келдин бе?

Андрей (өкпөбүрүп). Жет келдим, ада, уч келдим. Кандый жүреер?

Астапей (карыкчалду). Бис бу ла жаткан бойыс. Карыыр чакта мындый жеткерге кир калдыс.

Андрей. Онөтийин эмес, жеткер не! Жаргы аайына чыгып ийбей.

Астапей. Мен оныла не берижейин? Же эмчегинин сүди агып жаткан мыйгакты көрөлө, та канайда бердим болбой... Журамайды өтүр алып кайдайын?.. Бойын бойы божот салды. А керечи жок. Жаргы меге килеер дейдин бе? Озодо отурган неме дежер. Статья табылар!

Андрей (адазын кучактайт). Карыкпагар, ада, карыкпагар. Слер ак санаалу кижн. Ончо улус билер. (Онын ийни ажыра ороны көрүп ийеле). Бу не, ада? Бу не?

Астапей. А не? Оро көрбөдүн бе?

Андрей (тизези тыркырап, жадыкка отурат). Ада!!! Бу не? Кемге?

Койбала. Көр, көр! Адаң жүүлген! Санаазы бойында кижн андый неме эдер бе?

Астапей. Болор! А сен бери ук, уул! (Коштой отурат). А менин агы-чегим кемге керек? Кемге? Кандый да болзо кижн өлгөн... Кичинек те буру жок бойымды он жылга катуунун жерине кем ийди? Кыйыңга! Шырага! Оноң экинчи катап улус не коптоды? Бу ла бойым жерим улузы, төрөөндөрим, карын-даштарым!

Андрей. Ада! Ада! (Жардын сыймайт). Ол өткөн өй не, эмди андый болбос!

Астапей. Өткөн өй. Ол кижиге килебес кандый өй? Меге эмди жеңил бе? Айса эртен ол өй тирил келер?

Андрей. Тирилбес, ада, тирилбес.

Астапей. Мен якшы ла жүргем, якшы ла иштегем. Оноң өштү. Јопон ийген шпнор. Ийиннин күрин оодорго јазанган дешкен. Он жылга күлүрт ле.

Андрей. Эмди өскө өй, ада, өскө жүрүм, каралаш жок...

Астапей. Карлагаш жок? Э-э, балам, кара санаа ол кар эмес не, кайылала ага бербес. Чын, озодо чылап, кижини тегин жерге түрмелебес, өтүрбес. Же кара санаа — тирү. Одус жети жылды ойто тиргизер деген улус эмди де бар. Калампей ошкош немелер.

Андрей. Ол ой кайра келбес. Тартыш жаңы жаңы ла баштал жат!

Астапей. Онызы андый ла. Же кара санаа качан да өлбөс. Былтыр жайгыда жеенис кел жүрди. Бу городто иштеп турган уул. Сен оны билеринг. База каруулу иштерде де бу иштеди. Терен көгүстү, сөзи чике, жалтанбас кижини. Он страница бичинти экелди. «Кычыргар, таай» — дейт. Каткыр туру. Ананимка дейт. Кычыр көрзөм, оны не деп жамандабады деп айдар! Баш бол! Айттым: «Ээ, жееним, бистинг азыйда ой болзо одус жети жыл болзо, ат салар эди. Мыны кандый эдүлөр бичиген?» «Кол салбаан, же озор кемдер, билерим дейт. Азыйгы нөкөрлөрүм, кару нажыларым, бирүзи карындаш кижини! Корголжын ок тынды үспезе де, коронду кара сөс жүрүмди кыскарт жат» — дейт. Ол бичикти меге артыр салган. Таг атканча куучындашканыс. Ончо жүрүмүмди ого айдып бергем...

Андрей. Ада! *(Тура жүгүрөт, ары-бери базат)*. Ада! Слерде буру жок. Ол до тушта! Эмди де. Же слер, слер канай турганаар? Айла не бу? Суйман неме? Дюраль? Ракета? Межик?

Астапей. Акыр, акыр, жартап берейин, балам, жартап берейин. Мында көөркийлер мени кетеп, каруулдап жадылар. А мен не өлөтөм?

Андрей. А не деп бодоор, ада? Тирү кижини бойына межик эт жатканда, оро кас турганда!

Астапей. Онызы чын, чып ла чын. Озор жастыра санан жат не. Же кижини өлүмдү. Алтайыс — мөңкү.

Андрей. Эмди не болор, ада?

Астапей. Менде буру жок, балам. Ол уулдын мылтыгын айрыыр деп туруп. Тфу! Кайткан неме деп айдар? *(Колун жапкыйт)*. А! Жүректе жарык от ло өчпөзө, жүрүм кайда ла өдөр. Ол от эмес болзо, мен туку качан ол калар эдим. Катунун да жеринде жүреримде кайран Совет жаңыма бүткөм, Ленинге бүткөм. Бир де аланзыбагам. Же эмди катунын жерине база барбазым! Болор! Эмди тегериге учар керек! Арба жеңем ондо агару сүне жүрү дейт. Ол сумканы экел.

Андрей *(сумканы экел берет, араайынан малтаны, масканы, мылтыкты туураладат. Ары-бери биландап көрөт)*. Мында не, ада? *(Таралжыйт. Бир колыла адазынын колынан ала койот)*.

Астапей. Эй! Койбала! Ол Калампейди, Учаркушты, Кагдуны, Суркуруны, ончо улусты бери кычыр, кыйгыр! Астапей өлбөргө туру де! Ончозы жүгүр келер... Э-эй! Айлу-күндү Алтайым! Көк тегерим, жер-суу кудайым!

Койбала *(ары-бери жүгүрүп)*. Жүүлбе, күрүм, жүүлбе. Мы-

нын меези чайпалкалган болбо-ой! Эй, Калампей, Канду, Учаркуш! Арба өрөкөн! Танабай балам! Бери келгер! Бу карган шилемир торт камдай берди!..

Ончолоры жүгүрүп келет. Астайды эбизе тургулап ийет. Ийдижет, солыктажат. К а н д у белетеп алган бууны кийинде жажырып, Астайды жууктайт.

Ончолоры! Оро-о? О-о-о! Бу не? Ракета! Ба! Бис мынмежик дезеес! Кайырчак?

Т а н а б а й. Ада! Ада! Ой! Мыны канай көрөйүн! Коркымчылу-у! (*Адазын кучактай алат, ыйлайт*).

Астай. Коркыба, коркыба, балам, Мен не өлөтөм? Мен өлбөзүм, кем де өлбөс. Узаак жүрерим!

К о й б а л а. Ой, калак! Калак! Сенен озо ол орого мен түжейин! (*Ичкери жүткүйт, балдары оны тудат*). Бу содон не мен не?

Астай (*кыйгырат*). Арай! (*Тым боло берт*). Мен бу Алтайдан барар алдында, Алтай жерим, ак-жарык ару болзын деп амадан, кара эдүлөрдүн, палачтардын, копчылардын, монгыстардын сүнелерин көмөргө санандым. Ончогор көрүгөр! (*Сумкадан бичиктер чыгарып, чаазындар алып, эчке кайырчакка чачат*). Көрүгөр, бу Сазубайдын, Соксобайдын, Калампейдин мени жабарлап бичиген кобы — доносы, бу Берийенин бичиктери. Бу Сталиннин бичиктери, журугу! Бу менин жесниме бичиген коп-анонимка, көрүгөр. Мында ончо кара санаа, жабар, жаман кылык. Эбирбестен эбирбезин, айланбастан айланбазын!

У л у с. Кандый көп бичиктер, О-о-о! Мыны кайдан алган? Секретный чаазындар эмес пе бу? Баш бол, баш бол!

К а н д у. А-а, билдим, сестим! Кха-хе! Акция деген неме бу ба, өгбөн! А мен мыны өлөргө туру деп бодобой! Күлүп, кетип турбай!

К а л а м п е й. Сен Сталинди көмөргө сананба, уул! Сен оны көм албазың, онын тыны, сүнези менде!

Астай. Оны менен өскө улус көм салган. Мен база көмөрүм. Ол кудайдын алдына улу кинчекте туру. Кара керек эткен монгыстардын сүнелери кайырчакта жатсын, ундылзын! Кара жер канчаны баспаан эди! Мыны да базың салар!

К а л а м п е й. Эй, эй, уул! Жастыр жадын! Бу немеге мындый жаңды кем берген? Ужо менин сүнөмди көмөргө. Сталинди көмөргө! (*Кайырчактын жаңыла, оронун кырыла жүгүрөт*).

К а н д у. Коммунист кижиде сүнө жок болбой, өбөгөн. Онон не коркып тураар? (*Онын жегинен тудуп, туура тартат*).

Астай. Эйе. Бу менин акциям. Бойум, күүнимле, санаамла эт жадым. Кара санаа, үзүт. — ол кижини, кижинин сүнези. Ондый немелер межикте жатсын. Онон чыгып болбос.

Соксообайдын, Сазубайдын, Берийенин сүнелери! Сенин сүнелер база, Калампей!

Калампей. Сүне-эмди бере-ет. (*Кайырчактан кандый да чаазындар ала койот*).

Астапей. Ончо жеткерди, аар шулмусты көм салаак, улус. Калампей. Кобынды берет!

Калампей. Бербезим! Бербезим. (*Экү күрежет, блаажат*).

Канду. Айса жигер, өгөөн! Жип ийгер! Кара өзөктөн чыккан неме оноор ло барзын!

Астапей. Ме! Жи! Жи!

Калампей (*чаазынды чайнап*). Ашпай туру! Кха-кха! Саржу бергер! Карта! Қаазы!

Учаркуш. Көмгөр, өгөөн, көмгөр! Устине ай кара таш сал койорыс! Орө турбазын. Чын! Ойинен өткүрө жалканчы-бас, жобожыбас керек! Бийлерге бажырбас, оморды мактабас!

Калампей. Сен Сталинди көмүп? Көм болбозын? Ол тирү. Ол — мен! Мен!

Койбала. Эмди бу чаазын көм жаткан ба? Баш ла бол! (*Ленил тынат, ыйлайт*). Эдирегени бу туру!

Андрей. Куда-ай! Адам мыны узак ла сананган болбой! Бастыра жүрүмине.

Танабай. Уредүзин көм жат! Санаазын, күүини! Ой, адам, адам. Нени ле табар. Кайдар оны, өткөн өйдү?

Арба. А бу кижинин санаазын көм ийер неме бе? Баш ла бол! Самаа деп неме уч жүрер не!

Канду. Удурлаш көр, бажын үзүп, чач ийер! Бийдин жаңы бийик, кааннын жаңы кату, баш ла бол! Мен ле оморло беришпезим!

Астапей. Же, Учаркуш, Эндрей, какпагын салгар, уулдар, кадагар. (*Межиктин какпагын салгылайт. Кадагылайт. Межикти орого түжүргилейт*). Тайыл! Ундыл! Чир! Ак-жарык арутал! Жүрүмистен, жүрегистен кара керек барзын!

Канду. Уур неме туру не мынызы... Улустын сөөгин көп жуугам. Мындый немени, акцияны, баштап ла эт жадым. Э-э-э-эй! Куйка бажым жимирейт.

Калампей (*ичкери калып, Сталиннин портредин ала койот*). Сүрүн бербезим! Бербезим

Астапей (*портретти блап алат*). Жок, оны база көмөр керек. Санаабыс жарык болзын, салымыс ырысту болзын. Сен, Канду, арлык-берлик болбо, андый киж. журчым, эн жеткерлү эмей. Каралаш, өштөш, жиш ундылзын. Ургүлжинин үч үйеге...

Калампей. Тенек! Сен эртен бойыг барарын. Сеге кайырчак этпес, кара жерге таштап ийер!

Астапей. Э-э-э, Калампей! Керек менде бе? Мен өлүп, чирип те калзам, не болор деп! Албатым сүнези ару болзын, албатым жөптү жатсын.

К а л а м п е й. Мениң сүнем! Мениң сүнем. Қайырчакты өрө тарт, ач. Жармызы ондо, жармызы ичинде! (*Оро жаар калыйт*).

Ончолоры. О-о! Антарылеерт! Баш бол! (*Түймежет*).

К а л а м п е й. Күрүмдер! Мени кожо көмгиле, кожо! (*Эки буды сырандайт*). Олөдим!

Ичкери энчес эткилеп, эки будынаң чыгара тарткылайт.

А с т а п е й. Ол ракетаның сыныгын база оноор антаргар! Ол — өлүм. Ол — улу межик. Жууның-чактың сүнези. Ол ба- за барзын! Орого антаргар. Көмгөр!

Ракетаны орого антаргылайт, көмгилейт. Калампей жерге отура түжүй- ыйлайт. Ончолоры оп-соп тура калдылар.

К а л а м п е й. Сүнем! Мениң сүнем кайда? Большевикте сүне жок дейдинг бе?

У ч а р к у ш. Адам, адам... Бу слер канай тураар? Слердин кинчегеер бе бу? Ойдин кинчеге не. (*Оны токынадат*). Бис он- чобыс аруталар учурлу. Астапей таай чын этти.

А с т а п е й. Төрөндөр! Балдарым! Эш-нөкөрим, барар ой- им келди! (*Уйин, уулын, кызын, Арбаны кучактай алат*).

К а л а м п е й (*ыйы өткүре*). Улуска бажыр, уул! Жаманым ташта деп сура! Мен де улустың алдына эки тиземди энилт- кен отурум. Койбала, ого жок сен килезен!

К о й б а л а (*оның сөстөрүн укпай, ичкери жүткүйт, уулы л кызы ого көнкөрө жыгыларга бергилебейт*). Астапей! Кожо ба- радым! Астапей! Кайран карганагым, эш-нөкөрим!

А р б а (*эки колын өрө көдүрүп*). Эй! Алып баатырдың ага- ру сүнези! Келерим деп айткан эдин, келгениң кайда? Болу- жарым деп айткан эдин, болужың кайда?

С ү н е н и н г ү н и. Орөкөн! Айткан сөс — аткан ок! Мен мында! Астапей! Кинчектү жердең айрылып, өрө уч! Темир манга кем де сени сугуп болбос. Бери кел, уул! (*Бойы көрү- нет*). Көк жылдыстар ортозыла уч жүрери-ис! Жерде кан, шы- ра, кыйын — мында үргүлжн жайым. От-жалбыш тынышту шул- мусты, кара санааны, кинчекти. шыраны көм салдың! Жерде керегин бүтти! Кел! Уч! Кел!

А с т а п е й кирдү чекпенин уштып, оро жаар чачып, ап-апагаш кийимдү бойы кайа көрбөй тегери өрө базып барадат.

Жерде улус, кичинек турлуда улус, төнөштөр үстине туруп, солонгылардан тудужып, колдорун өрө көдүрүп тургулап калат.

Олор өрө учар, жердин кинчегинен ырап, жайымга барар күүндү, же учуп болбойт.

Улу кинчек көргөн ару күүндү кижн өрө жүре берди. Сүне- зи? Бойы?

ЎЛГЕРЛИК

Борис УКАЧИН

КАДЫНГЭС КЕРЕГИНДЕ
КАТКЫ КЕПТҮ ЧӨРЧӨК

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бу чөрчөккө сөстөр тердим...
Бууй, бууй, бууй, бууй,
Буурыл башту Алтайым дейдим...

Кубулчан жылдарды ажындыра айдарга
Кудайдан түшкен элчи эмезим.
Кадынды бууй, ГЭС тударга
Каныккан улуска жөп этпезим.

Каткы кептү бу мындый чөрчөкти
Карандаш алып, карыгып жайадым.
Көбөрм эмес — сус, чөкөмји
Көксимди буза тепти дейдим.

Кадынды карамдап билбес улустын
Кайкалду жараш сөзиле болзо,
ГЭС тудулза — Алтай жеристин
Кебери кееркеер элден ле озо...

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Кайкалдан артык улу кайкалга
Канчалыкка калык-жоныс көмүлөр.
Жайканып жаткан жаражай Кадынга
Жазына көрбөгөн жангырту келер.

Элден ле озо эне-Алтайда
Экинчи Алтын-Көл төзөлөр.
Туйуктай турган тайга-таштарда
Туман турбас — тенгери көгөрөр!

Экинчи Алтын-Көллө колбой
Эскидеги кеп-куучыныс жаңырап.
Ат бажынча алтыннан болгой,
Атча алтын талайда жадар.

Локтунын тапкан алтыны эмес,
Жоннын миллиард акказы болор.
Кемнинг де кей чөрчөги эмес,
ГЭС жуткан жөбжөни ондогор.

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Кадын ичинде качандык корымдар,
Кайа-таштарда камык журуктар
Көлдиг көк жуурканын жабынар.
Көрүнбес түбине көмүлип калар.

Өлбөс бүткен алтай баатырлар,
Обкөлөрдөг арткан өскө дө кереестер
Жаңы талайдын түбин бийлеер,
Жаш үйе оны кайдан билер?..

Тенгери ле жер, айса, биригер,
Текши боро туманла толор.
Жер силкинип, жеткер келер,
Жеткерлү жеектерди кем токтодор?

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Кадынгэс ле тургуза тудулза,
Ар-бүткеннинг аалга кылыгы,
Айдын, Күннинг апту кыймыгы
Кижининг күүниле, айса, жайалар,
Кижини угуп, кижиге жалынар?..

Көбөнгөн жымжак кар күүнзезен,
Көк тенгериден урулат эмеш пе?
Жаңмыр керек пе — жаңмыр күзезен,
Жаштын жаңары угулгай эмеш пе?..

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Кадынгэс ле капшай тудулза,
Качан да бүтпеген калын аш
Кату таштардан өзүп жадар.

Көп жылдарга бүрткен агаш
Көрөргө жетпей, көгөрүп жайканар.

Аш арбынын бадырып болбозыс,
Америка ла Канада алар бистен.
Сақырга санааркап, талон албазыс,
Сақыр сайраар тегери түбинен.

Кан-Алтайды кайкаткан байлыктар —
Каандыктар суражып, бистен садыжар.
Ак-жарык азыйда билбеген балыктар
Агын алтай сууларда тундуртар.

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Элис эмдигидий болбос дежет —
Эт-жүрегин электро кубултар.
Керишпес, кепчешпес, өлүшпес дежет —
Киленкей ле ойгор — ончозы кудайлар!

Бюрократтар бистин Алтайда жоголор!
Бир кижидий бис тең болорыс.
Ороондор өткөн ончо жолдор,
Орчылан ачылып, ондожып жүрерис.

Бюрократ бийлер жеристе жоголзо,
Вертолетту олордын бирүзи де аңдабас!
Алтын мүүстү сыгындар болзо,
Амыргы үндү Алтайдан айрылбас.

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Кадынгес ле капшай тудулза,
Жебрендеги чилеп уйлар, койлор,
Жети жүзүн өскө дө малдар,
Малчыларга макатып, ологго кабыртпас,
Мајалай-айуга, бөрүге де каптыртпас.

Электроробот эрлер мал кабырар,
Карга-жутка олор өдөр,
Тайга-гашта олор конор.
Ай жаркыны ол тушта, арга жокто кылбыгар,
Алтын оттор Алтайдан тегерини жарыдар.

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Кадынгэс ле тургуза тудулза,
Кара башту бистин алтайлар
Кату иш этпей, жарашта јадар.
Эмдиги чолтык, чоокыр тилдер јоголор,
Эл-јоныбыс эдиски алтай эрмектү болор.

Туурартан келген туш тилдерге
Тилибис бистин бастырбас дежет.
Адалык јерибис — бистин терге,
Астаган бойыбыс ӊжүӱр дежет.

Алыста чагылган түмен жылдыстар
Алтын акчалар ол болуп,
Алтайды үрүстеп, шынкырап, колболып,
Ачыркак улустын күӱндерин јылыдар.

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Чӧрчӧк лӧ јери боло берген
Чӧлдү ле туулу бу Алтайды,
Кадынды ла бууп, каршу эткен
Канча тилдү кал калыкты

Кара булут базырбас дежет,
Кара санаа бактырбас дежет.
Эльдорадо-Алтай јажарар,
Элдер-јондор элкем јадар...

Кадын коронду ртутьла тынбас,
Коркор неме болбос ло дежет.
«Кыйгы-кышкыгды кем де укпас,
ГЭС-тег кайра болбо!» — дежет.

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Буурыл башту Алтайым дейдим,
Бу чӧрчӧгим божоды дейдим.
Ак-Бырманнаг түшпеген эдим,
Алтайда чыгып, чыдаган эдим.

Кӧк тегери алдына јүрүп,
Кӧпти кӧрдим, кӧпти билдим.
Јастыра алтап, азып, јӱӱлип,
Јаргыны база уккан ла эдим.

Кадынгэс тудулган тушта,
Кандый жүрерис — мен билбезим.
«Аш кылгада, бала жашта» —
Алдыста салымды айт болбозым...

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Ар-бүткенди бистер бактырып,
Айдарга болбос түбектер көргөнис.
Түндүк сууларды түштүкке бурылтып,
Түгенбес түжүмди күзеп те көөрөдис.

Кадынгэс капчалдар бүркезе,
Агару арчын өскөй беди,
Ас калыгыс көптөгөй беди?
Айса, Алтайыс артап калар,
Айса, албатым кунурап калар?

Кандый качалан башталат бүгүн,
Канайып эбирер эртенги күн?
Кем ончозын меге жартаар,
Керсү карууны кем жандырат?..

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Алтайдын жаражын быртытпас деп,
Айттым, ачыным — арыдым мен.
«Айтканың, акыр, чын эмтир» — деп,
Алкышту жаңылга албадым мен.

Алдымда арткан жолдорум кыска —
Алтай тагылга бажымды саладым.
Кадынды буурга каныккан улуска
Каткылу-ачылу чөрчөгүм сыйлайдым.

Бууй, бууй, бууй, бууй,
Бууй, бууй, бууй, бууй...

Яс-жай, 1989 жыл,
Ай-Балык журт.

ПРОЗА

Антуан де Сент-Экзюпери

УЛУСТЫҢ ЖЕРИ

(Повесть)

*Апри Гийоме! Сеге, нөкөрүм,
бу бичикти керестеп чүмдедим*

Жер бистерди акту бойыбысты билерине ончо бичиктерден артык үредет. Ненин учун дезе, ол бистерге удурлажып жат. Кики буудактарла тартышкан тушта ачылар. Же оларды эркин теп чыгарга кижиге жепселдер керек. Ого керки ле салда керек. Кырачы жерди сүрген айас, ар-бүткенин онын бир кезек жажыттарын эмеш-убаштан ача согуп ла жат, а ол ачылган чындыктар дезе ончо кижиликке текши келижетен жанду. Онойып ок самолет — кейдеги жолдор өткүретен жепсел — кижини эн жебреник сурактардын күрезине такып кийдирет.

Аргентинанын үстиле эн башкы түндеги учуш керегинде менин көксимде жаантайын тирү санаа бар: төмөн-төмөн тепсенде, жылдыстар ошкош, жаңыстан-жаңыстан сурлашкан чачыны отторлу койу түн.

Бу тегибий карангуйда кажы ла от кижиликтин куулганын сагыжын жартап керелейт. Шак ла ол туку очоктын жанындагы улус бичиктер кычыргылап, санангылап, бой-бойынан санаа-шүүлте алыжып отурган болор. А мынызынын жанында — орчылангын табыскагын табарга чырмайган, Андромеданын тумантыгы канайда бүткенин билип айладарга баштары чыдырашкан улус отурган болордон айабас. А бу үйде көбүркийлер шак эмди ле сүүш абына күйгилеп жаткан болбайсын. Бой-бойынан узакта, бу кең-тепсен талада суркурашкан оттор. Олордын кажызы ла бойына база жемит керексийт. Эн кемзинчекте, эн жобош то дегендери база ок. Темдектезе, поэтин оды, качыныйы, агаш жонор устыйы. Же бу тирү жылдыстар аразында өчүп те калгандары кандый көп, жабык көзүктөрдүн көбизин, уйкудагы улустар канчу...

Бой-бойына кол беришсе, жакшы болбой кайдар. Тепсен талада, бой-бойынан астыгып, ыраакта күйишкен бу отторло кижин тил алыжып, куучындажып көрзө, кандый жакшы болбос эди.

1. Линия

Бу 1926 жылда болгон керек. Мен ол тужында, Аэропосталь ла Эр-Франс болголокто, Тулуза-Дакар линияда кей колбу јеткилдейтен Латекоэр компанияда пилот болуп јаңы-јаңы ла иштеп баштаган эдим. Бойымнын бу ижи-тожыма мында үренип-таскап турган тужым болор. Оскө нөкөрлөримди ээчий, почта тартар самолётторло учатан јаан чек-нерееге јединер алдында, јаңы келгендер бастыразы өдөр јаңду ченелтенин тужында эдим: талбыныш аайлу таскамал учуштар, Тулуза ла Перпенйан ортозында ары-бери учуштар, тоштый соок, кижн сиркиреер ангарда метеорологияла эстегедий эрикчелдү уруктор. Бистин көксибисте ол өйдө Испаниянын эмди үстине танышкалак сундарынан јалтаныш ла «карганактарды» байлаш уйалган туш болор керек.

Бис «карганактарга» ресторанда ла жаңыс јолыгышканыста, олор чала башкаланып, бистерге бийиксинген айас, үречиркегилеп те туратан. А качан олордын кажы бирүзи Аликантенег эмезе Касабланканан јут-јулакай күнде јаңып келеле, сүрүк куртказы көк-мөбн, ажанарга оройтып калган киргенде, бистин кем-кемибис оны чала јалтана шылап баштаза, «карганактын» үзүк-үзүк каруулары өткүре бистин алдыбыска тузактарлу, кей тамыларлу, кенетийин өңдөйжип келер кайаларлу, мөштөрдн тазылдуга кодоро согор јоткондорлу, чөрчөк кептү телекей ачыла түжетеп. Кара улуулар¹ кийдирбей-өткүрбей өзөктөрднн оозын корып јадар, јалтылдашкан јалкындар дезе туулардын килег баштарын чололодып, тамырланып турар. «Карганактар» бойлорын канайда байладарын јакшы билетен, олор бистерди, неме билбес көөркийлерди, куйка башты јымырадар куучындарла бактыргылап алатан эмей. Је кажы бирде олордын бирүзи ойто јана келбейтен. Шак онын учун олорды тооп-байлаары эт-јүректе эр-јажына артатан.

Сапаама Бүринин бурылганы эмди де јакшы кирет, ол соңында Корбьеде оодылып божогон эди. Карган пилот јаңыбыска јаңы ла келип коштой отурган бойы, унчукпай, түлтүйип калган ажанып јатканын көргөн кижиге онын јуукта јаңы ла өткөн кату ченелтезинин јүги сыртынан түшкелеги јарт билдирер. Бу учурал јут-јулакай күндердин бирүзинде, бастыра линияда тегери туй тунуп калар тужында, учуштагы пилотко дезе озогы майканду керептерде уй-мылтыктар бойынын ордынан кодорылала, палубаны канайда оодып-јулдап туратан эди, шақ онойып ок туулар да балкашка андангылап, жызрашкылап туру деп бодолор туш, эниргери болгон.

Мен Бүринег көс албай ширтеп отурала, учында чилекейимди ажырып ийеле, рейс күч болгон бо деп сурадым.

¹ Улуу — дракон.

Бүри мени укпады ошкош, ол тарелкеге энчейген бойы, мандайын жуурытып, менгебей ажанып ла отурды.

Ачык самолетторло учуп турган летчиктер тутта, көбөргө жакшы болзын деп, алын шилден бажын чыгарып, ичкери карап барадар, онын учун салкынга туруп калган кулагы, жерге түйүп те келзе, бир канча шуулаганча болор. Анча-мынча болголы, Бүри бажын өрө көдүрүп, менин сурагымды жаңы ла уккан немедий, санаа алынып, кенетийин тала каткыра берди. Бу каткы мени көбөркөткөн дө, кайкаткан да — Бүрини каткычы деерге болбос — эмди онын арыган-чылаганы да меге эптү-жараш көрүнгөн. Бойынын жеңүзи керегинде ол өскө жартамал этпеген, бажын ойто ло тарелкеге бөкөйтүп, ажана берген. Же рестораннын таңкылу-ышту залында, түштеги бор-ботко керек-жарагын эдип божоголы, эмди тойынгылап отурган оок-тобыр жамылулардын ортозында бу арка-сыны арыган-чылагаи көкөр меге сүрекей быйанду кижидий бодолды: кату кабыктын ичинен улууны жеңдеген ангел көрүндү.

Бир күн эниргери мени де директордын кабинетине алдырган. Ол меге мынайда айтты:

— Эртең учушка барарыңар.

Мен чыкпай, ол мени бар деп качан божодорын сакып отурдым. Же директор анча-мынча унчукпай, оной мынайда кошкон:

— Инструкцияны слер жакшы-жазап үренип алган бедигер?

Ол өйлөрдө моторлор эмдигизиндий быжу эмес. Олор бистеги улам сайын чокко салып, ай-уй дегелекте, күзүрт-мазырт эдип, үреле беретен. Ол тужында салымын жаңыс: Испаниянын карам-кайрал жок сүүрилерине сайалып, сапталарын. «Мотор мында үрелзе, — кайракан дезен база! — самолёдын да оной ол тарыйын тем алынар жаңду да» — дежип, ачуурканып туратаныс. Же самолетты солып алар аргалу. А кижини? Шак онын учун элден озо кичеенетен керек — каралгатып тура, канай-эштеп кайаларга ла табарбаска чырмайары эмей. Андый болордо, бистерге катудан кату кезедү-кекедү эдерге кайыр-каскак жерлерде талай булуттын үстиле учарын жараттырбайтан. Арга жокто конорго керек болзо, летчик ак көбөн булуттарга көмүлүп жада, көскө көрүнбес каскак тууга табарардан да маат жок.

Шак онын учун ол энир табылу үн такып-такып учуштын ээжилерин меге быжулап турганы ол эмей база:

Чын, самолетты Испаниядагы талай булуттын үстиле компасту башкарып учары көбөркөмжилү ле болбайсын, же...

Ойнодо сөстөрдү кулакка там иле, там табылу эттире айддып:

—...Же ундыбагар: талай булут алдында... слерди мөңкүлдик сакыыр.

Оной улам бу түймеени жок, токынаалу телекей, бу жалбак,

жатыра ла жабыс телекей — булуттардаң чыга конзон, ачыла түжер телекей меге жаңы учур алынды. Онын кеберкек бүдүминде кижиге жеткерлү баспак бар эмтир. Ого учуразаң — божоорың. Мен оны — је ле деген апагаш баспакты — анда, төмөртинде, будымнын алдында канайда кетеп жатканын көс-пөктөп-бодолдоп туратам. Бастыра бодоштырулардан кыйыштыра, төмөртинде улустың шакпырты, табыжы эмес, городтордын каймырты эмес, је мындагызынан да чик жок артык аалгатымык — мөңкүлик токыналу. Бу ак јелим меге бар ла жок телекейдин, билдирлү ле билдирлү эместердин аразын бөлиген кыйу кептү билдирген. Јүк ле культура, цивилизация, кижилик иш биске көрүмјик не-немеге учур беретен эмтир деп, мен сезип баштагам. Туучылдарга тенгистий булут база таныш, је булуттар билдирлү эместин көжөгө-бүркүзи болуп, оны жажырып-жаап турганын олор көрбөй јат.

Кабинеттең чыгып, мен ичимде јаш баладый омоксый бердим: эртеңгиде меге де пассажирлер учун, африкан почта учун каруулу учур түжер. Је эмди үстине бу чекке тургадый аргам јогын мен база билип сезип турбай. Бойыма мен учушка јетире белен эместийим деп билдирип турды. Испанияда коночы площадкалар сүрекей ас. Керде-марда авария болгожын, кайда конотонын билбес болгоным мени анчада ла чочыдат. Је бу тартыжуга кирер алдында јүрегимди јалтаныш та, оморкош то толтырып турганы учун, мен Гийоме најыма бардым. Гийоме бу јолдорды менең озо таныган. Гийоме онын сүмезин билетен, ол Испаниянын марын бойы таап алган. Гийоме мени ончозына үредип, јартап берер учурлу.

Мен ого кирип келзем, ол күлүмзиренип ийди:

— Мен солун табышты угуп койгом. Санааң кандый?

Ол шкопка базап келеле, онон бир шил портвейн ле эки стакан чыгарып, күлүмзиренип, меге јана бурылды.

— Бу учун ууртап ийер керек. Көрөрин, үзези талдама болор эмей аа!

Соңындагы јылдарда Анды Кордильердин ле Түштүк Атлантканың үстиле почта тартар рейстердин ончо рекордторын туй соккон најым, бу өйдө ден јаркын чачкан лампа чылап, бойынаң быжу күүн јайылтып турган.

Ол энирде лампа алдында, пиджак јоктон, колын чалый салала, кижинин күўнин өрө көдүрер күлүмјилү отурган бойы, тегине ле мынайда айткан эди: «јоткон, туман, кар-јут— ончозы сеге чаптыгын, чын, эдер эмей. Је сен дезе мыны ончозын сенег озо өткөндөрдди сананып, бойыңа мынайда айдын: өскө улус чыдашкан болзо, мен кайткам чыдашпас». Ого до жок, мен картамы јайа тартып, оны маршрутты меге көрү-жип-јартажып берзин дедим. Лампаның јарыгында јаан нөкөримнин ийинне јөлөнип алып, школдогы јылдарымнын токыналын мен катап алындым.

Је бу географиянын кандый кайкамчылу урогы болгон

дezeep! Гийоме Испанияны меге тегине ле јартаган эмес, јок, онын шылтузында Испания менин најым болуп баштады. Ол меге гидрографиязы да, эл-јоны да, малынын тын-тоозы да керегинде айткан эмес. Ол меге Гвадикстин бойын эмес, је Гвадикстин тужында үч апельсин агаш барын куучындаган: «Ајыктан! Олорды картагда темдектеп ал...» Онойып үч апельсин агаш картагда, Сиерра-Невадага көрө, јаан јер алды. Ол меге Лорканын бойын эмес, је Лорканын тужында теп тегин ферма барын јартаган. Ферманы, онын јадын-јүрүмин. Фермердин бойын. База онын үйин. Бистен бир муң беш жүс километр кирезиндеги телкемде алысталган бу эш-нөкөрлөр айдары јок јаан учур алына берди. Олор туунын эдегинде јуртаган болуптыр, онын учун маяктын ишчилери чилеп, олор улуска бойынын отторыла јол көргүзип болужарга качан да болзо белең эмтир.

Шак онойып, бистердин јок јерден, бажына чыкпас узактан, чыгарып-таап алган јетирулерди телекейде бир де географ билбес. Не дезе, географтардын јилбүзи жүк ле јаан-јаан городтордын суузажын кандырган элбек Эброго једет, а Мотрильдин бадыш куйнында көк өлөңгө көмүлип, көрүнбей аккан кожого — ол акта тоолу чечектин сугады — олордын көзине тийбес те. «Ол кожогодон аяап тур, ол акты үреп, оны кечире агып барган... Оны картага темдектеп алдын ба?» О! Мен Мотрильдин ол жыланагын ундыбас эмейим! Ол ден жүдек кожого эмей, јаан ла болзо, бойынын коркыражыла онго јуук баканын кулагын соотодот деердег башка, је мынан эки муң километр кирезинде өлөң-чөптин алдына түрүлип, јажынып киреле, бир көзи јабык, је бир көзи ачык, ол конор јер бедреп, akka тыным алып түжеримди ле кетеп јатканы быжу. Је келишкен ле тарый ол мени јаан карам-кайрал јогынан отту сноп эдип ийери алаңзу јок.

Јалбактын кырында отоп жүрген одус тын сүзеген кучала да туштажуны мен чат-мат сақып турдым. «Бу јалбакты сен куру деп бодоорың, је конойын ла дезен — јыр-марс, бајырт-бујырт! — көлөсөңнине алды орто маарашканча одус куча келер... јеткерлү кучалар!» Мени мындый да коркышту кекедү сақып турганын мен шык эдип, алаатыган угуп отургам.

Бу јарык кыпта картагдагы Испания бир эмештен куулгазынду ороон болуп кубулган. Чалый-керий чертиктерле мен конотон площадкаларды, баспактарды, тузактарды темдектеп отурдым. Бу фермерди, бу одус кучаны, бу кожогоны мен лаптап туруп темдектегем. Географтарга јектедип турган койдын одорын да картага чын-чике кийдирип ле койдым.

Гийомеле јакшылажып, чыгала, менин соотоп базар күүним келди. Соок кышкы эгир болгон. Тонымнын јаказын көдүрип алдым. Орө-төмөн нени де сеспей өдүшкен улустын ортодо канчын амадула көксим толып, мен јенгил тынып бараткам.

Таныш эместер ортодо мен көксимдеги туш улустың көксине көрүлбес жаан жажыт барына каранынан оморкоп тургам.

Олор мени кайдан билзин, бу кийик улустар, же шак меге эрте таңда бүткүл бир жүк почтоло кожо олор бойлорынын амадаган санааларын, эдетен керектерин бүдүмчилеп берер эмей. Бар иженчилерин олор шак мениң колдорума тутту-рар. Онойып, жакамды көдүрүп алган базып барада, мен бойымды олордын коручызы кептү сезинип тургам. Же мениң олорды кичееп-килеп турганым олордын түжинде де жок.

Түнниң меге ийген сигналдарын да сеспес, олор түлей болгон до. Чала башталар аайлу бу карлу жоткон бу түнде мениң баштапкы рейсимди уурладып койгожын, онызы акту бойыма, жүрген жүрүмиме жаан камаанду болор эмей. Жылдыстар ээчий-дечий өчкүлөп турды. Же ары-бери өткөн улус мыны сескед-дий кирелү деер бе? Жажытты жаңыс мен билетен эмтирим. Согуш алдында бштүнниң турган айы керегинде мен жетирү-лер алып турганымды кем сессин...

Же меге андый жаан учурлу жетирүлерди мен жаңыжылдык сыйлары суркураган жаркынду витриналардын коштойында туруп алыгам. Мында бу түнге жер үстиниң бастыра бар алкы-жөбжөзи чыгара салынган кептү бодолот, мен дезе, олордон камааны жок туура болгонымды оморкоп санаганым, каладып турган немедий. Мен жеткерге кететирткен жуучылдый болгом до: бу суркурашкан, байрамнын суу-таштары меге не керек, бу абажурлар, бу бичиктер? Мен туманда жүзүп бараткам да. Мен, гражданин жамылу летчик, учушту түндердин ачузын амзап койгом до.

Мени ойгоскылап ийерде, үч час түн. Көзнөктин жаактары серпе тартып кайра ачтым, жаашка јунулган городты көрдим, ойиндо бу тужымнын аңылу кереезин сезинип, мендебестен кийиндим.

Жарым сагат бажында мен жаашка жалтыраган тротуарда содойто тургускан чемоданымда отурып алып, автобусты сакыдым. Мениң озо бу кереес күниниң сакылтазы тужында канча нөкөримниң жүреги эдиң сыстады не! Же, карын, толыктан таркырап, темирлери калырап, озогы тарадай чыкты ла, мен дезе, мениң озо өскө дө нөкөрлөр чилеп ок, туујыраган таможенник ле тоолу жамылу ортозына кысталыжып туруп, отурып ла алдым. Бу автобуска тозынду канцеляриянын, кижиниң жүрүми чалдыгар эски кабинеттин тынчу јыды шинип калган. Қажы ла жарым километр бажында ол токтой түшкенде, база бир канцелярист, база бир таможенник, инспектор кармадап кирет. Уйкузырашкан пассажирлер жаңы кирген кижиниң эзенине уйкулу үниле нени де ынтыранган айас, оны жок каруу бергилейт, онызы дезе, арай-керејден отурып алган ба, жок по база ла «кыхх» саларга јазанат. Тулузаның бу күрлемелдү оромыла тондолышту тон кунукчыл

барыш болуптыр: граждан летчик, жамылулардын ортозына киргели, баштап тарый олордон незиле де аңыланбайтан эмитир. Же оромдогы фонариктер элестелип, аэропорт жууктап келеткен сайын, бу шалтыраган эски автобус ого жүк ле боро кабык кептү бодолып, кижн оноң кубулып калган чыгар учурлу.

Нөкөрлөримнин кажызы ла мындый ок таң эртеде эм үстине жаандарына сөс уккур, эм үстине инспектордын кырмазын тудунып угар чыдулу да бойынын ичинде испан, африкаң почта учун каруулу кижн туулып келеткенин сезетен, үч частын бажында жалкындардын жалтылдажы өткүре Оспиталеттин улузыла удур-тедир көрүжетен кижн туулып жат деп... төрт частын бажында дезе оны жеңдейле, бойынын билгенинче, тидингенинче, коркыбай-айабай, талайдын үстиле өдөр бө, айса Алкойдын тектирин табара чике шунгуйтан ба деген жөптн кемнег де эмес, жаңыс акту бойынаң алатан кижн туулып жат деп, күкүртле, тууларла, тенгисле нееркежетен кижн туулып жат деп, ол бастыра көкси кенип сезетен.

Мындый ок таң эртеде Тулузанын бүркүк кышкы теңери-зи алдында ады-жолын билишпес үүр улустын ортодо бир де башказы билдирбей турган кажы ла нөкөр беш частын бажында түндүктин жудын ла карын арказында арттырып, кыштан айрылып, газты астадып ийеле, күнге жидирткен, жайгы Аликантеде конорго түжетен бий онын көксинде ойгонып жатканын быжу сезинет.

Эски автобус эмди жок, же онын жүдеги ле жуданызы эмдигенче санаамнаң чыкпас. Бистин ижибистин кату сүүнчилерине керектү жазаныштын кебедели ошкош болгон ол. Мынын ончозында кем-кирелү тудуныштын иле таңмазы бар болгон. Санаама кирет, үч жыл өткөли болор керек, бу өйдин туркунына жолдошторымла он до сөс угушпай жадып, мен пилот Лекривеннин өлүми керегинде уккан эдим. Туманду күнде эмезе туманду түште бу мөңкүлик токынаалга жүрүп калган көп нөкөрлөримнин бирүзи Лекривен болгон.

База ла үч час таң эртен болгон эди, мындый ок тымык турган, кенетийин, бүрүнкийде көрүнбей турган директордын инспекторго айтканы угулды:

— Лекривен бүгүн түнде Касабланкада түшпейтир.

— Аа! — деп инспектор унчуккан. — Аа?

Оноң кенетийин серт эдил, ок тийгендий ойгоно чарчап, чек ойгонып келерге серт эдил, кичеенкейин керелеерге кошты:

— Аа! Чын ба? Ол өдө конуп болбогон бо? Тескери бурыган ба?

Ого автобустын түбинен «жок» деп кыска каруу бердилер. Бис эрмектин улаларын сакуганыс, же база бир де сөс айдылбады. Оноң секундтар ээчий-деечий учкан сайын бу «жокты» ээчий не де болбос деп, бу «жокты» кем де кубултар күчи жок деп, Лекривен жаңыс Касабланкага конбогон эмес, жок,

ол эмди качан да база кайда да конбос салымдузы там ла, жарталып, жаанап келген.

Шак онойып, мен де бу эртен турада, баштапкы рейсимнин тагында бистин ижибистин жан-ээжилерин кыгыс этпей бүдүрүп, автобустын шили өткүрө фонарьлардын одын кайра чачып жалтыраган күрлемелди көрүп барада, бек санаам чала кайылып турганын сезинип отургам. Салкын түүнтилер сайын, пальманын жалбрактары ошкош, жаан-жаан чайпуларды айдап турды. Менин сананганым: «Чындап айткажын... Меге качалганду болуп туру... Баштапкы рейс болзын...» Мен инспекторго көрдим. «Күннин аайы коомой дезеер?» — Инспектор көзбөктөг чылаазынду көрөт: «Онызы нени де керелеп турганы жок» — деп, ол учыда борбос этти. «Жуттын темдеги айса кандый болотон?» — деп, мен бойымнаа база ла такып сурап отурдым. Кече энирде Гийоме жангыс күлүмжизиле «карганактардын» бисти калажырадып турган кекедүлү белгелерин туй согуп, арчып ийген, же менин санаамда олоордун айткан сөстөри ойто ло кайкалап келет, амыр бербей киччектейт: «Линияны калганчы тажына жетире жакшы билбес бараксанга ичим ачыыр, карлу куйунга учураза, божогоны ла ол. Канайдар, ачу-у!» Же ологро, эм сананза, бойлорынын тоомжызын тударга керек ле болгон ине, ээ-чаалта! Онын учун ологро биске чала килеген айас көргүлөп, бистин неме билбезиске жаан ачуурканган кептү, баштарын жайкашкылап турар. Онызы бистерди канайда кемзиндирип туратанын айтпа да.

Чындап та, бистин канчубыска бу автобус калганчы жабылагы болды не? Алтаныска ба? Сегизенибиске бе? Олоордун үезин жутту таа эртеде бүрүнкүй чырайлу бу ол шофер тарткан эди. Мен кайа көрдим: карагуйда кызыл точкалар жарыгылайт, сананыштарга аай этире сигареттер жалт эткилейт. Карый берген служащийлердин эрик жоктон сананыштары. Бистердин канчубыска бу жолдоштор калганчы көдөчилер болды не?

Мен ачык-жарык, арай-такпаа эрмек-куучындарга тындаланып бараттым. Оору-жобол, акча-манат, айыл-журт керегинде эрикчелдү сөйлөжү. Бу улус бойлоры бойын сугуп койгон түрмезинин стенелерин журагылайт. Жалт эдип, салымнын жүзи алдыма кенетийин тура тўжет.

Карган канцелярист, жангыс автобустагы жолдожым! Кем де качан да бу түрмедег качарга сеге болушпаган, же мында сеңин бурун жок. Термит чилеп, жарыкка чыгар бастыра үйттерди туй бөктөп туруп, токынал деген түрмеңди сен акту бойын төзөгөн.

Сен бойыңнын аргалу-чакту буржуазный жадынынга жакшызынып, түрүлеле, жөргөмөштин уйазынды провинциал жү-

рүмнин жанжыккан аайына жапастырып, туйук сууда жаткан курт чылап, салкындардан, кирүлөрдөн, жылдыстардан бөктөнүп, жүдөк чеденди акту бойын туткан жогын ба. Сен бажыңды жаан сурактарга тазырадар күүнүң жок, сен амыр жадайын деп жүредин, онын учун кижн болгонунды чек ундынып койорго сеге тегин де күч. Жок, сен жорыктаган планетанын кижизи эмезин, сен каруузы табылбас сурактарды алдына качан да тургуспас эмейин: сен—Тулузанын мешаннини. Бойынын бйинде, күн эртеде сени кем де токтотпогон. Сен эдилген тобрак-тор эмди кадып-какшап калган, онын учун сенин ичинде, айса болзо, бир тушта чындаптан бар болгон уйкудагы музыкантты, поэти эмезе астрономды эмди кем де ойгозып болбос.

Жаштын табыражына база комыдаарым жок. Ижимнин илбизи менин алдыма, эки частын бажында кара улууларла ачыйдан кабыжатан тартыжунын, көк жалкын чүрмештерлү сүүрилердин телекейин ачар; түн кирген тарый, жайымдалткан бойым, жылдыстардын аайыла жол салып баратан телекейимди ачар.

Бистин керестелишис шак онойып өдөтөн, бис рейстерге онойып атанатан эдибис, Энчиленген кейибистин түптерине, ишке темигип калган профессионал водолазтар чылап, бис токыналу көмүледис. Эмди бу кей ороондор жакшы шинделип калган. Летчик, механик, радист учуралдын табына салдырбай, лабораторияда чылап, бөктөнүп алгылайт. Азыйда бис чилеп, озор эмди учужында кайдан сокор болзын. Озор пейзажтын кыймыктап солынганына эмес, стрелкалардын ойынына бүдүнүп, озордын сөзин угуп жат. Тыштындагы караңуйда — тенкейишкен туулар. Же бу озорго туулар да эмес, жок, озор эмди жуугын-ыраагын приборлорло озолодо чоттопбилип алатан, көскө көрүнбес ийделер деп бодолот. Лампа жанындагы радист цифраларды лаптап бичип отурар, механик картага темдектер тургузар, пилот дезе, туулар жолынан тууралай берген болзо, бараткан жолынын аайын жакшы билип, солдой кыйып өдөргө сананган учарлары эмди мандайына согулта эдерге жазанап алган болгожын, курсты белең түзедип ийеле, жеткерлү жерди керектебей, көндүрө уча берер.

Жердеги дежурный болгон радисттер дезе — ончолоры бир уула — нөкөринин кычырганы аайынча дептерлерине мынайда кичеенгилеп бичип салар: «Ноль час төртөн минут. Курс эки жүс одус. Бортто учуралдар бир де жок».

Эмдиги экипаж онойдо жорыктайт. Ол кыймыгуда болгонун сеспей жат. Ол түнде, талайда чылап, бастыра ориентирлерден алыста эмей. Жаңыс ла моторлордын тыркыражы бу жарык кыпка толып, оны өскөртөр. Же ой өдүп жат. Же циферблаттарда, радиолампаларда, стрелкаларда та кандый да кайкамчылу алхимия кайнап жат. Секундты ээчий секунд туркунына жажытту имдештер, тунгаску сөстөр, тыгыскулу

ајарыныш куулгазынды белетеп-јазап ла јат. Ойndo, ѳй јеткежин, пилот кабинанын шилине быжу тўртўлер аргалу. Јоктон алтын туулар: коночы площадканын отторына ол чолонып јадар.

Је тўнгей ле, аэродромнон эки час учуш кирезинде болуп, айалгабысты шўўй тартып кбргбн бойыбыска ол кенетийин Индияда болгонысты, бистен чек ыраактадый бодолор рейстер бистин ончобыста база болгон ло, не дезе, бурылатан бир иженчи јок коркышту алыс јердедий бодолотон эди ол тушта.

Мермозло шак андый учурал болгон. Ол Тўштўк Атлантиканы гидропланду эн башкы кечеле, энгир тўш Пот-о-Нуардын тужына јууктап келеткен. Бу ѳйдѳ онын кѳзине чике ле ичкери алдында кажы ла минут сайын бийиктей салган стенелер чилеп, там ла там чогуштыра јоткондор куйрукталып-ката-лыжып турганы кѳрўлди. Ойndo карангуй тўн тўжўп, мынызын онон јажырып ийген. Бир час ѳткѳли, булуттардан чыгала, ол куулгазын каандыкка киргенин сести. Байзыннын баганалары чылап кыймыгы јок сырайып, кара-кара јоорлор ѳнгѳйишкен тургулайт. Кѳѳгѳн неме ошкош, телбек-телбек баштары јотконнын бўрўнкўй, јабыс бўркўзине сўзўлишкен турат, је бўркўннин јыртыктары ѳткўре јарык тийип, бу баганалар ортозында толун ай чалып, экчелип јаткан соок талайды јарыдат. Јарыктан јарыкка, ѳткўштен ѳткўшке узун-улу чакыларды эбире согуп, карайлап-кўркўреп јаткан талайдын ўстиле тѳрт час улай айдын чѳймѳдѳлдѳрин кууй учуп, Мермоз эн оодыктар ортозынан бу храмнан чыгар эбин бедреп бараткан. Айгулдардын бу ойыны оны коркышту кайкаткан учун, ол Порт-о-Нуарды ѳдѳлѳ, јангыс, керек дезе, коркорын да билбей калганын јангы сананган.

Бар телекейдин кыйулары тууралай беретен туштар менин санаама база кирет. Ол тўн Сахаранын аэродромдорынан меге радиоло берилген јетирўлер ончозы тѳгўндў болуп калала, радист Нери ле мени тегеринин тўбине астыктырып койгон. Туйук туман ѳткўре тѳмѳѳртинде суу јалгырт эдерде, мен јарат тѳѳн серпе бура соктым, је ачык талай јаар канчийан ырап калганыстын аайы бисле чек јарт эмес болды.

Јаратка једетениске бис јаан иженбей ле турганыс — кўйдўрў јетпей калардан аяабас. А јаратка јеткели, конорго быжу јер табар керек. Айла ондый јер ден табылар ба? Качажып, ай ажыды боло берди. Булуңдарыстын аайы керегинде јетирўлер јогынан улам, бис тегин де тўлей бойлорыс, там ўстине эмештен сокоорып баштадыс. Ай, кызарып јаткан чок чылап, туманда арайын ѳчўп бараткан. Устибистеги тегери булуттарла туй тартылып келди. Туман ла булут аразында јаркыны ла јўрўми јок телекейде бис учужысты улалткан эдибис.

Биске каруу берип турган аэропорттор бистинг аайыбысты, кажы тужыдабысты чокымдап болбой тургулады: «Кажы туштагар жарты жок... Кажы туштагар жарты жок» — не десе, бистинг үнибис ологорго бир уула бастыра жанынан торгуланып, ол ок өйдө кайдаг да, жок жерден угулып тургандый болгон.

Же кепетийин, бис чөкөп калган тужыста, ичкери — горизонтко чала солдой — жакындаган точка көрүндү. Мен аайыбажы жок сүйүнгенимди не деер; Нери меге энчес эдерде сүйүнгенине кожондоп турганы кулагыма кырпыштай угулып калды! Бу жарт ла аэропорт, бу маяк болор эмей, өскө не де болор аргазы жок. Түнде бастыра Сахара карагуйга чөнгүп, учы-кыйузы жок, өлү тергее болуп калатан да. Анда өскө от кайдаг келзин! А кичинек одычак бирде күйүп, бирде өчүп турала, кенетийин жап этти. Жок! Чек жок! Эмди канайдар? Бис жастыра көрөлө, курсты горизонттын үстинде булут ла туман аразында элес эткен ашкын жылдыска ууландыра алган эмтирис.

База ла оттор көрүнип келгилейт. Бис бодоп ло иженип, — канайып база иженбейтен! — курсты ологорго уулу алар ла болзобыс — төгүн, жоголгылап калар. Арт учында бир одычак, бисти андыжып турган немедий, чат жоголбой турарда, калганчы катап ченежип көрдибис: «Ичкери от көрүнөт — деп, Нери Сиснеросто аэропортко жеттирди. — Чын от по, жок по, билбезис. Ол чын слер болзогор, маякты үч күйдүргер, үч өчүргер!» Сиснерос десе маякты үч күйдүрген-өчүрген, же бистинг көс албай көрүп турган кайралы жок каргышту от — жапылдабас, садынбас чолмон эмтир.

Күйдүрү там астап та келетсе, онызын керекке албай, бис, алтын кармакты чокыган балык чылап, там жастырып турдыбыс. Биске бодолгоны жагыс — бу маяктын чын оды; биске бодолгоны жагыс — бу тыныбыс алар площадка, жүрүмис бу, же онойдо бодогон бойлорыс курсты катап ла база өскө жылдыска алып койгон эмтирис.

Шак ол тужында бис чындык планетаны, бистинг планетабысты, таныкту пейзажтарлу, нажылык тураларлу, жүрекке кару улустарлу ол сок жагыс планетаны бедреп турала, түдүскекте, једип болбос жүстер тоолу планеталар аразында, астыгып калганыбысты жарт сестибис.

Сок жагыс планетаны бедреп, кайда... Меге ол тужында кандый журук көрөлөннп келгенин слерге куучындап берейин, же жагыс онызы слерге јаш баланын сооды деп бодолордон башка. Је кандый да јеткер-түбек тужында кичи бойынын бүдүзиненг айрылбас эмтир, онынг учун менин бу да кату өйдө ичер-јиир күйүним келген. Менин сананып турганым жагыс болгон: Сиснероско ло једип алатан болзобыс, ол тужында бактарды күйгүр немеле толтырып алала, јолыбысты улалтып, серүүн эрте таң тушта Касабланкага једип түжер эмейис. Иш божоор! Нериле экү город барар эдибис. Таң эрте ачылатан кичинек

кафе таап аларыс... Нериле экү столго жадып ийеле, коркымчы-жеткердин ыраагында, кечеги түнге каткырып, изү рогалик жип, кофе ичип отурбай бис. Нери ле мен жүрүмнунг тан эртенги бу сыйын алатан жагыбыс бар. Карган крестьян эмеген де база бойынын кудайын кебедел, чүми жок сүр ле тиспе ажыра билетен бирүзи, биске де билдирим неме эдерге тегин тил керек — чүм-чам жогынан. Шак онойып ок меге де жүрүмнунг жьргалы жараш жыды жайылган изү кофенин баштапкы уурты ажыра, кофенин, сүттинг ле буудайдын бу кожымагы ажыра табыжып-жарталар эмей. Шак озор ажыра тымык одорлорло, экзотикалу плантацияларла, аш соккон кыраларла колбулуунды, жерле тудужынды жакшы сезерин. Камык жылдыстын ортозында бистинг танг эртеде тойложыска бир аяк бу ароматту суузынын берген сок жагыс жылдыс бар.

Je бистинг керептинг ле жезеленген жердин аралары там ла ыраажып, табышпас болуп баратты. Телекейдинг бастыра байлыгы биске жылдыстурлар-чолмондыктар ортодо алысталган бир тоозынакка келип табышкан эди, онынг да учун астролог Нери оны ылгап-танып аларга, калас-тегин калактап, жылдыстарды кайкап-жайнап турганы ол.

Кенетийинг серт эттим, жардыма жүдрук тийген. Бичик келген, жүдрукты онынг шылтузында «жиген» эмтирим. Ондо бичилгени: «Узези кирезинде, жакшынак жетирү алып жадым...» Аргаданар күч беретен беш-алты сости көчүре бичиирин сагып болбой, жүрегим ширтилдеп чыкты. Адакы учында колго алып көрдим — көк-айас берген сыйды.

Жетирү Касабланкананг келиптир, бис оног кече энирде учуп чыкканыс. Берилте удап жүреле, бис городтон эки мунг километр кирезинде, талайдын үстинде астыгып, туман ла булут аразында айланышкан тушта жагы жедишкен. Телеграмма Касабланканын аэропортында башкарунын жамылузынанг келген болды. Ондо айдылган неме: «Господин Сент-Экзүперн, слерге буру салзын деп, меге Парижтен сураарга келижет: Касабланкананг көдүрилип-чыгар тушта, слер ангарлардын жагыла тон өткүре жуук бурыганаар». Чын, мен ангарлардын жагынанг тон өткүре жуук бурыгам. Ачынган бойы бу кижн бойынын окылу керегин бүдүрип турганы база чын; аэропорттынг канцеляриязында болгожын мен мыны үн жогынанг угар эдим. Je озор биске жедижерге жарабайтан тушта жедишкен. Бу тон өткүре суйук жылдыстар ортодо, туманнынг койнында, кекедүлү талайдын үстинде бу келишпес сөйлөжү эмей. Бис салымыстынг ээлери, почтанынг салымынынг, керептинг салымынынг ээлери болуп калганыс; биске тыныбысты да коруп аларга белен эмес тушта, бу кижн биске бойынынг болор-болбос очин көргүзип тыгыйт. Je ого ачынып-каныгардын ордына, бис экү — Нери ле мен — кенетийинг көксибисте көөрөмжининг чайпузын сести-

бис. Мындагы ээлер бис те. Онызы биске бир чындыкты ачарга болуш этти. Ол жындаган ефрейтор неме бисти капитан эдип койгон деп, бистин танза-темдектерди аярбаган болор бо, кандый? Качан бис Жети-Каан ла Көгүтей жылдыс аразында аякту айланып турган тужыста, бистин эдирүлериске кирижип, үречиркеп-укааркап тура, бисти кандый да оок-тобыр керек эмес, же ай садынган болзо, бисти манзаарыдар неме жагыс ол деп, сеспейтен күжүлдин бойы болгонун кайдан база бодонзын.

Биске тыгып турган кижинин планетазында эм туура салбас бир кереги бар бисте — жылдыстардын аразында аайланарга чокым жетирулер айдып берери. Же ол жетирулер төгүндү болуп калган. Артканында онын кереги бир де жок, ол ло. Нери меге мынайда бичигенин көргүсти: «Бодоп калырашканча, олор биске ого жүк кайдөөн-кайдөөн ууламжы беретен болзо кайдат». «Олор» деген кыска сөскө ол бу өйдө телекейдин бастыра калыктарын, парламенттериле, сенаттарыла, флотторыла, черүлериле база императорлорыла катаятетей чогуу-колбоп турган. Онойтколы, биске кекенип, бажыбысты базарга турган жүүлгектин самаразын кычырып тура, бис Меркурийге курс алып, бурый соктыбыс.

Бисти сүрекей кайкамчылу учурал аргадаган: Сиснероско жедер деген иженчиден чөкөйлө, не болзо, ол болзын деп, мен жарат жаар серпе бурый согуу, калганчы тамчы горючий жеткенче, тудунар деп шүүдим. Онойткожын, талайга чөнгүп өлбөскө менде кандый бир арга болор. Кинчек болуп, көс төгүнттик мени та кайдөөн-кайдөөн баштаган, кудай билер. Кинчек болуп база үстине, койу туман — а бис тун ортодо ого көмүлбей кайда баратан эдибис, — эптү-жымжак конорына жаан иженчи этпей турган. Же талдаар неме жок.

Айалга-аайыбас сүрекей жарт, иженери жок учун, Нери меге база бир жетиру сунарда, мен ийиндеримди ле кызынып калдым. Бир час мынан озо бу жетиру бисти аргадап алар эди, же эмди ол кереги жок чаазын: «Сиснерос арт учында ойгонып, бистин аайыбысты чокымдаарга чырмайт. Сиснерос жетирет: эки жүс он алты — эренгистү...» Сиснерос эмди карануу бүркүдө эмес, Сиснерос бойы керегинде тил эдет, бис оны анда, сол жаныбыстан сезедибис. Ондыйы ондый ла, же ол бистен не аайлу ыраак! Бис Нериле кожо айалганы кыскарта шүүштибис. Тон орой. Бистин шүүлте жагыс: Сиснеросты истеер деп жүре, жаратка да жетпезистен маат жок.

Же ол айтканча аэропорттор ээчий-деечий ойгонгылап баштады. Бистин эрмегиске Агадирдин, Касабланканын, Дакардын үндери киришти. Бу городтордын радиостанциялары аэропорттордо чочыду көдүргиледи. Аэропорттын жаандары бастыра нөкөрлөргө жарлап ийдилер. Олор бир эместен, оору кижинин орыннын күреелей жуулышкан бирүзи,

бисти курчаган турды. Бу тузазы жок жѳмѳжѳ — је тѳней ле жѳмѳжѳ. Тузазы жок жѳп бергилейт, је угарга кандый соот!

Бу ѳйдѳ кенетийин Тулуза унчуккан. Тулуза, линиянын башталгасы, кайда да тѳрт мун километр кирезинде, алысталган Тулуза биске ман бажына кире конуп, кѳндѳре ле мынайда угусты: «Слердин башкарган самолет Ф. мындый да эмес пе? (Номерин унуттым)». «Эйе». «Андый болордо, слерде база эки частын горючийи бар. Бу самолетто жеспелген бак стандарт кептѳ эмес. Курсты — синероско!»

Иштин некеглелери телекейди шак онойып кубултып ла байыдып јат. Пассажирди чыладар јангыс аай пейзаж экипажка база анайда ок кѳрѳлер деп бодобогор. Горизонтты туй тарткан калын булут ого тегин ле декорация эмес: булут онын балтырлары бырчыт па, бек пе деп ченеп кѳрѳр, онын алдына ағылу некекте тургузар. Летчик онын учурын ылтам аайлап, ајарып, ого эптежип ийер; булут летчикле тилдерин аайлажып јат. А туку ол сѳмер туу туру, ол эм ѳстине ыраакта. Је ого јабա учуп келзе, та кандый болор? Айдынга — ол эптѳ ориентир. Је пилот кан-каралга учуп баратса, кыйбалашты јѳк арайдан тѳзеп, самолеттын чокым аайын бѳдѳмчилѳ билбей турса, ол сѳмер от-алышкан јеткер бало берер — шак ол бирги агындарга айдадып јѳрген сок јангыс јѳскин миња бастыра талайды кижиге ѳштѳ эдип ијетен бирѳзи, — ол тѳнди кекедѳлѳ тѳбегиле толтырып ийер. Ман бажына учуп келеде, ол сѳмерге табарып кѳр: от алышкан немедий, самоледын јалт эделе, јап эткенин билбей де каларын.

Тегис те летчикке база башка кѳрѳнет. Тегин пассажирге јоткон тын билдирбес: Јаан бийиктен кѳргѳндѳ, толкулар ѳксѳр эмес, а булуттый чачылгалары кыймыгы жок немедий, тѳмѳортинде јолду-јолду, адырманду јаан пальманын бѳрлері јаткан кирези бодолор. Је экипажка сууга конор арга јогы јарт. Бу бѳрлер ого ѳрпейишкен коронду чечектерге тѳней.

Учуш амыр-энчѳ де ѳдѳп јатса, линиянын кажы ла бѳлѳгинде летчик качан да тегин кѳрѳчи болбос јанду. Јертенеринин ѳни-сѳри, талайдагы салкыннын истери, булуттардын таңдакталып алтындалганы, бозом тѳшкени оны кѳп лѳ сабазында кѳѳркѳтпѳй, карын, санандырып јат. Јерин эбире базып кѳргѳн крестьянин сооктор тѳжер бе, айса јут келер бе, мун темдектен кандый јас чыгарын озолодо сезип турган бирѳзи, профессионал летчик кар-туманнын имдерин, јакшы тѳннин темдегин база сезип јат. Бистерге баштап тарый машина кижини ар-бѳткеннен, онын улу сурактарынан ырадып јат деп бодолотон, је чындаптан алар болзо, ол бистин ого ајыкчылысты там тынгат. Кѳк-айастын, коркышту тегеринин јаргызы алдында пилот јангыс-

кан артып, ар-бүткеннинг үч кудайыла: тууларла, талайла, жутла нееркежип тартыжат.

II. НӨКӨРЛӨР

Бир канча француз летчик, ол тоодо Мермоз Сахараны бакгыртпаган аймактары үстиле Касабланка-Дакар деп авиалиния өткүргендер. Ол туштагы моторлор уйансымак эмей, Мермоз авария эткен, маврлардын колына кирген: же олор оны өлтүрерге тидинбеди, он беш күн олјодо тудала, баш учун толынта эдил, ойто божодып ийдилер. Мермоз дезе, ол ок аймактар үстиле ойто ло почто тартып учар болды.

Онон Түштүк Америкала кей колбу ачылган: Мермоз мында да энг башкылар тоозына киришти, Буэнос-Айрестен Сантьягого јетире трассаны кайып көрзин деп, Сахара үстиле кей комирү ээчий андый ок комирүни Анды ажыра чачарына шак ол көстөлгөн туру. Ого беш мунг эки јүс метрге көдүрилгедий самолет берилди. А. Кордильердин сүүрилери кезиктей јети де мунга једип турганы бар. Анайдарда, Мермоз онон өткүштер табарга шургуу чыккан ла. Кумду чөлдөрдн эркитеген бойы ол эмдиги кабыжуга тууларды кычырды, кар јабынчыларды салкынга јайылышкан сүүрилерди, јердин ончо өнг-будугын өчүре базып ијетен түнеурикти — күкүрттердин белгечизин: коштонышкан теңкек-теңкек кайалардын ортозынан, бычакту согушка учураштырган немедий, удүра үрүп јаткан кей агындарды кайда-тан эдинг.

Мермоз таныгы јок өштүле согужып, онон эзен-тирү чыгар аайын билбезинен, алды-кийнин сананбас, акара баш јок болотон. Мермоз ээчий келетен нөкөрлөргө јол салып турган да, јенгилтелү кайу эдил турган да, база канайтсын.

Је бат, бир катап, јол салып јүреле, ол Андынын олјозына кирген.

Төрт мунг метр бийиктеги таш тепсенге ого эрик јоктон конорго келижип, тепсеннин өксүр кыры караары јок кара тамыдый болгон учун, механигиле экү ол эки күн улай бутукуннаг чыгарга ченешкен. Је темей! Адакы учында акара баш јогынан не болзо болзын деген бирүзи, калганчы ченежүге тидиндилер: самолетты ичкери јүткүткен ле бойынча, бир-эки бодыр ташка селес ле эткен, онон тепсеннин кырынан тамы дөөн күлүрт ле эткен. Је түжүп јаткан аайыла, самолет канайып та түргенин ойто алынып, рульдын сөзин аай угуп баштады. Мермоз машинаны јылым кайага табартардын кажы јанында түзединдирип, оны ажа кондырып јада, канайып та адырман кырынан чийе соктыртып ий калтыр: онойып, кейде јети ле минут болголы, ол ойто ло ава-

рияга учурашкан: түндеги соокко чыдашпай жарылган радиатордын трубкаларынан суу адып турган, же бу ла өйдө, аргачы жер бу дегендей, Чилинин жалаңы алдына жайыла түшти.

Эртенгизинде ол ойто жаңыдан мууканып баштады.

Анды ажыра жолды ончо келтегейинен билип-кайып ала-ла, кечире учуштын марын алынган бойы, Мермоз трассанын бу үзүгүн Гийоме нөкөрине табыштырып, бойы түнди кайып-шиндеер болды.

Ол өйдө бистинг аэродромдор эмдигизиндий кайдан жарыдылып туратан эди, онын учун карануй түнде, качан Мермоз конорго келеткенде, ого жөмөлтө жетирип үч жүдек бензин жарыткыш күйдүргилейтен.

Ол бу да керек-жаракты бүдүрүп-кылып койоло, өскөлөрине жолды ачып берди.

Түн колго түшкенде, Мермоз тегисле мееркешти. Анайып 1931 жылда ол кошты Тулузанаң Буэнос-Айреске төрт лө конуп жетирген күлүк болды. Же жана жолдо онын сүркүш агызар немези та неден де үрелип, ол Атлантиканын жоткондолгон толкузуна конды. Карып, жуугында кереп учуражып, почто ло экипажты аргадап алган.

Мермоз онойып кумдарды ла тууларды, түнди ле тегисти бактырып турды. Кумдар ла туулар, түн ле тегис оны жаңыс катап жуда салган эмес. Же ол бурулып келер ле — оноң ойто жолго чыгар ла.

Онойып ол он эки жыл иштеп келди, же бат, бир катап Түштүк Атлантиканы ол — канчанчы катап деер — кечире учуп бараткалы, он моторды токтодып жадым деп, кыскарта радиолоп ийди. Оноң шык боло берди.

Бодозо, кижиле үркүөр-чочыыр неме боло бербегендей, же шык эткени чала удап, он минут өтти — айдарда, авиалинияны бастыра радисттери, Парижтен Буэнос-Айреске жетире чочыдылу вахтага тура бердилер. Не дезе, тегин жүрүмде он минут оройтыганы — ол не де эмес, же почтонын самоледына шак бу он минут жеткер-түбектү учурла толо. Он минуттын ортозында оны жок керек те болуп калар. Бу учуры жүрекле, ончо түбектү бе неме, кем де билбес, же ол болуп ла калган керек. Салым жаргызын эдип койгон — калганчызын, кайра болбойтонын: айса болзо, кату ийде пилотты жаан болзо эзен-амырынча суунун үстине кондыртты не, же айса болзо, самолетты оодо-былча согуп та койордон айабас. Же сакылтада отурган бу улуска жаргынын жарлыгын айдышканы жок — суру келгелек, оло билгелек.

Бистинг кемибиске минут сайыннан бурулбастан өчүп жаткан бу ижемжи таныш эмес деер, бу жазылбас коноктунын жоболындый, там ла там уурлап келедер шык эдип? Эң баштап бистер иженгенис, же өй өткөн сайын жарталат: орой, орныгу

жок орой. Бойын бодоп не мекелеер — нөкөрлөр бурулбас, олор эмди үстин канча катап чийиктеген Атлант тегистин түбинде мөңкүлик токыналга кирген эмей. Аланзу жок, Мермозтың узак ижи туузылып, ол амырын алынды — калганчы снапты быжулай ак-чегинче буулап койголы, кырачы шак анайып жалаңда ла уйуктап калат.

Качан нөкөринг мынайып божогондо, мынызы кемди де кайкатпайт — бистинг ижибис андый. А өлүми башка болгожун, бистерге жылытуунун ачузы чик-жок өнгүрө болор эди. Чын, ол эмди бистенг узак эмей, калганчы катап ол өскө аэродромго көчкөн, же онын аштаганның ажынды бистерге керектүзинин жоктомчыл семизине бис жеткелек болгонус.

Бистер туштажуларды узакка сакыырга темигип калган эмейис. Жаңыс линияда иштегилеген нөкөрлөр ак-жарыктын үстиле Парижтең Сантьягого жетире анда-мында чачылгылап калган: олорго, посттогы каруулдар чылап, сөс тө алыжар арга жок. Жаңыс кандый бир учуралдан улам, бу жаан учкунчы биленин ач-үреелери анда-мында качан бир жолыгышкан ла турар. Кайда бир Касабланкада, Дакарда эмезе Буэнос-Айресте канча жылдын бажында учуражып, катап кожо ужиндажып, ол бир качан да үзүлүп калган куучынды көңжүдип-көндүктирип, өткөн тужынды эскертеринг бистер ончобыс озогы бойынча нажылар деп сезинеринг. А онын ойто ло жолго. Шак онын учун бу ак-жарык бир уунда ээн де, байлык та. Нажылык аалга оазистериле бай — олор көс алыста, олорго једери јенил эмес, же бүгүн болбозо, эртен керегис бистерди оноор јазымы жок экелер. Кем билер, жүрүм бистерди нөкөрлөростен айрып та јатса, олорды көп сананарга да бербей турса, же түнгей ле, кайда да, кудайга алыс јерде, олор бар, олор жүрүп-салгылап ла јат, — унчугышпас, ундылган, же качандыкка чындык нөкөрлөр! Онын учун, качан бистинг јолдорыбыс биригишкен тужында, бис олорго канайып сүүнбейдис, канайып олор бистерди тытпактайт дезер! А сакыырга — сакыырга да бистер темигип калганус...

Је озо бо, онын бо, нөкөрлөростинг кем-кем јажына шык эткен деп шыгырап угулып ла келер, бис онын омок каткызын база качан да укпазыбыс, мынаң ары ол оазиске бис качан да једип болбозыбыс. Бистерге чындаптан трауркарыгыш шак бу тужынаң ала башталат — көгүсти сөгүлтүп турар кородош эмес, же ачу өнгүрөш.

Јок, божогон нөкөрдү кем де качан да солыбас эмей. Качангыдый нажыны капшай үстине кайдан белен табатан эдинг. Ончийан текши эскертиштерден, ончийан кожо болгон коркышту тушташтардан, ончийан өөркөжүнөң, ойто јөптөжүнөң, жүрүмдик јүткүүлден баалу кандый да эрјине жок. Ондый нажылык — көп јылдардын тужүми. Эрмен тартып јада, эртеннең онын көлөткөзине көлзөбөр дегени кай-

камчылу эмей. Шак ондый. Јүрүм анайда тӱзӱлгӱн. Баштап тарый бис байыдынадыс, не дезе, бис ол агаштарды кӱп жылдарга тарыган эмейис, је онон ӱскӱ жылдарла кожо ӱй ижибисти коктолтып, агаштарыбысты бӱртӱп койот. Ээчий-деечий наӱылар да ырап, јабылагыстан бисти айрып турат. Онон, баргандар керегинде карыгып, бойыг да карып јӱргенине туйкайын база турук санаа аладыг.

Мермоз ло ӱскӱ нӱкӱрлӱр бистерге ӱткӱрген уроктор андый эди. Не ле иштениш-кылыштын улу дейтен учуры, айса болзо, ол элдег баштап улусты бириктирип, ӱмӱлӱштирип турганында болор керек: не дезе, ак-јарыкта кижини кижиле бириктирер колбунаг эрјине неме јок.

Јӱк ле материальный арга-чак учун иштене, бис бойыска бойыбыс тӱрме јазайдыс. Онон жагыскандыра јырса этире бектенип, туй тебинип алганыста бистинг ончо байлыктарыс — кул-кубал кептӱ болуп, бу јӱрӱмде не учун, не керектӱ јӱретен немениг учурын јетирер айы јок.

Бойымнынг эн артабас деген эс-санааларымды элгеп-эбелтип, мен јӱргенимнинг эн учурлузына итог чыгарадым, — чын, эн учурлу, эн талдама болгоны — ол ак-јарыктын ар-алтыны экелип болбойтон туштарым эди. Мермозтын наӱылыгын садып алалбазын, кожо эркитешкен коркышту ченемелдер бисти јажына колбоштырган нӱкӱрдинг наӱылыгын.

Акчала садып алары јок ондый сезим бар, качан сен тӱмен жылдызы чоктолгон тӱн ӱткӱре учуп баратканда, качан санаа-сагыжын айса ла качан кыска да ӱйгӱ, је сен ар-кӱчтӱ алыптый амыр тужында.

Акчала садып алары јок андый сезим бар, качан уур-кӱч учуштын согында сени телекей жагыдан кӱрӱнер кӱӱн-тап курчай алганда: чечектер, келиндер, кӱлӱмјилер — мыны ончозын жаркынду ӱгдӱриле јӱрӱм чагылтат, бистерге бу эмди, бу тагда јандыра берилген јӱрӱм, байла, онон до улам ооктобыр ончо неме бистерге оморколду кайралдый бодолор.

Акчала да эм бу эске кирген ол бирги тӱнди база садып алаалбас — Сахаранын бактыртпаган аймагында ӱткӱрген тӱнди.

Бистер — «Аэропосталь» компаниянынг ӱч самоледы энгиргери Рио-де-Ороныг јаказында туруп калдык. Эн озо эрик јоктон нӱкӱрим Ригельдинг рульдары кыйышкан: ого јӱмӱжӱр деп ӱскӱ нӱкӱр, Бурге, ээчий учканча јетти, је болор-болбос сынык оны јерге база јаппасты. Учында ологго коштой мен де тӱштим, је бу ӱйдӱ тӱнерий берген эди. Бис Бургенин машиназын јазап алар деп шӱӱген бойынча, бӱрӱнгийде бодоп урушпай, тагды сагып алар дешкенис.

Бир жыл мынан озо бу ла мында бистин нөкөрлөр Гури ле Эрабль аварияга учурашкан — багынбаган маврлар оморды божодып койгондор. Эмди де мында кайда да, Бохадордын тужында үч жүс мылтыкту аймак-күрее турганын бис билетенис. Бодоштырса, бистин үч самолет чөлгө келип конгонун ыраактан көргүлөп ийгели, омор табыш чыгарган болордон до айабас, — онын учун бу тун биске калганчы да болор кирелү.

Айдарда, бис түниле сергек конорго жуунадыныс. Кошту кабиналардан бир канча кайырчак чыгарып алып, багажын төгөлө, кайырчактарда күреелей тургузып, салкыннан эмешубаш жабылакту үспекчиндер күйдүрип алдыбыс. Онойуп чөлдин ортозында, планетанын бу союо тарткан шанга кептү кыртыжында, эртеги чактарда неме чилеп, кижиликтин жагысканзырак туруузын төзөп алдык.

Туруубыстын ортолык тепсенгиде, кайырчактардан өчөмик жаркын чагылып турган кумду аякта отуруп, сагып жадыбыс. Бистерге эмезе арга, эмезе маврлар экелетен тангы сагыдык. Билбезим, та ненин учун, је бу күн кандый да байрамдык, жаңыжылдык аайлу болгон. Бис оны-мыны ойочийе эске алыныжып, кокырлажып, кожондожып отурганыс. Бистер, жыргалдагы немедий, чала көдүринги көкүримде болгонус. А ол ок өйдө бисте ден не де жок эмей. Жагыс ла салкын, кумак ла жылдыстар. Трапписттер кебеделдү кату жоксыраш. Же бу элбендүүш отту столды эбире, бүткүл телекейде эс бос эзелтелү санаазынан өскө эш-немези артпаган ууш улус көскө көрүнбес байлыктарыла үлешкен-күндүлөшкен отурды.

Адакы учында бис жолыгыштыбыс. Бир учурал болуп, улсула коштой удаан учугышпай эмезе жаан болзо жарым сөстөнг алыжып, үрбедеген барадарын. Же кап-чут, катулу чак келет. Ол тужында бис ончобус бой-бойлорыска жөлөк-жөмөлтө. Ол тужында бис ончобус бир карындаштык күрееде эмитирис деп јарталат. Нөкөрлөрдин санаа-сагыжына табыжып, бойын да байыйзын. Удур-тедир көрүжип күлүмзиренижедис. Мынайып жаымын алынган туткунчык кижин элбегтенгисти көргөниле жыргалду.

2

Сен керегинде, Гийоме, мен тоолу сөс айдайын. Айаба, сенин ат-нереен ле усчылынды көпчиде мактап, табыш көдүрип, сенин актуга уялтар кижин жок. Сениле болгон эн кайкамчык керекти ого учурлай айдарга турган эмезим.

Кижилик бир чындый бар, ого ат-чач эм үстине табылгалак. Айса болзо, төпчили? Жок, бу да чала кырпыштай. Төпчил дегенине күлүмжи де, күүнзек те база јаражар, јастыразы жок. Шак андый кылык-јан, темдектезе, агашчы уста, малта-

чыда бар: ол болчок агашка, бойыла тендеш немедий. коштой туруп, оны сыймалап, кемјип, оног, бодоп тынзыныш јогынан, бар кўчиле, билер марыла ишке кирет.

Бир катап сениле болгон ол бир керек керегинде кўркўм-јилў куучын кычырган эдим. Онын учун ол шолжык кўскўле аайлажар кўўним бар. Сени ондо кандый да тилгерек, тынзынчак уулчагаш аайлу этире, коркышту јеткердин ойинде, блўмнин алдына арсагдап балыраарынан башка эркиндик јок чылап јурагылап койгондор! Олор сени, Гийоме, билбеген эмей.

Согуш алдында бштўни шоодып-электеери сеге керек јок эмей. Јоткон келеткенде сен айдазын: «Јоткон болор». Сен не болотонун биле тура, андый тушташка озолоңдыра, опсыныш јогынан белетенип аладың.

Менин санаама бу керек канайда болгоны, Гийоме, јакшы кирет, онын учун керелеп айдарым.

Кышкыда сен Анды ажыра рейске атанган — атангалы, жылыып калган, бежен сагат туркунына сенен суру јок болгон. Мен дезе, шак ол бйдō Патагония тўбинен јанып, Мендосада Деле деп летчикке бириккем. Беш кўн улай бис туулар ўстиле, бу улу косколоннын ортозынан ден јўк бир ис табарга чене-јип, айланыжып учканыс, је темей! Мында эки кўблўкчō самолет база канайтсын! Бодозо, јўс те эскадрилья јўс јылга бу учы-куйузы јок чокпорложып чогылышкан тайга-ташты ти-мирип чыдабас немедий. Тууларга не болзын, олордын кезик сўўрилери сан брō јети мун метрге једишкен, кенкейжип тургулабайсын! Бис бар ижемјини жылытып, чоккўбргō јет-тис. Керек дезе, јербойынын контрабандисттери де, озоктō дō ден беш франк учун кандый ла кыйынду-кинчектў керек эдер-ге белен шокчылдар, бу шибеедий тайгаларга мееркежерге тидинбедилер. «Биске теребис баалу, — дешкен олор, — Ан-ды кижини кышкыда кайдаг тирў божодотон». Качан бис Делеле кожо Сантьяго јаар бурулып јеткенисте, Чилинин ангылу јамылулары биске бедирешти токтотсын деп уламдай айдыжып турдылар: «Эмди кыш. Слердин најыгар сайалып божобогон до болзын, је таг адыра тўнгей ок чыдашпас. Туу-ларда таг адырыш јок туру, тўн кижини тош этирип койбой ол». А мен энчикпей ойто ло Андынын тенкек кайалары ла улу јаан учарлары ортодо айланыжып тура, учы јаар мен ча-ла сени бедиреп турган эмезим, а карлу тымк байзында се-нин ўстинге калганчы мўргўўл сарнап турганчылап бодолгон.

А јетинчи кўнде учуштар аразында Мендосанын бир рес-торанында ажанып отурсам, эжикти кем де ача согуп, эки ле сōс кый салды:

— Гийоме эзен!

Мыны уккан бойынча анда болгон ончо улус сүүнгенине кучактажып ийдилер.

А он минутаг эки механик — Иревр ле Абрини кожо алганча мен кейге көдүрилип чыктым. А база төртөн минутаг, алтынчы сезимимле сени кайдаар да Сан-Рафаэль жаар апараткан машинаны таныган айас, жолун жандыра келип кондым. Бу ырысту туштажу болгон, бис үзебис ыйлажып турдыс, бис сени тумалай кучактап турдыс—сен тирилип чыктын, бу куулгазынды сен бойун кылыдын! Шак бу тужында сен айткан бедиг — бу баштапкы сөстөрүн сенин кижги адында жакшынак оморкошло толо болгон:

— Кудайга баш, менин чыдума база кандый мал чыдашсын!

Бу керек канайда болгонун сен ойнодо куучындаган.

Шуурган эки конок тескинип, Андынын Чилиге куйундаш эдектери калыны беш метр карга көмүлүп, күп эдип калган; көрүниш деп неме ден амыр — онын учун американ авиалиниянын летчиктери жана болгондор. А сен де канайтса да учар деген, боромтык-бос теңеридең ачык бедреген. Удабай күн түштүгинде сен бир өткүш таап, булуттардан чыга конгон ло — а олор алты мун метр бийикте тарап-божоп турган, а олордын үстинде жүк ле тоолу сүүрилер теңкейжип турар а сен десе алты мун жарым метрге једип, курс-уунды Аргентинадөн алган.

Төмөрилей түшкен кей агынга учурашкан пилотко сан башка чылаазынду күүн табарар. Мотор иштеп ле јат — а сен түңгей ле төмөндөн јадазын. Бийикке ойто јединерге самолетты албадап карайладып ийерин, је ол түргенин, бийигин јылытып ла јадар, сен ойто ло төмөн күлүреерин. Тумчугун аа јок өрө канкайтып ийдим бе деп јалтанып, тутканы божодо салып, кей-агын сени тууралай апарзын деп, салкынга трамплин-калыткыш болгон кандый бир сын-тайганаң јөмөлтө сакып туразын — је ондо до јок, ойто ло төмөн күлүрейдин. Ден теңери бойы көңкөрилип јаткандый бодолор. Сен кандый да орчылаң косколонго алдырганын ошкош. Оноң корыыр, јажынарын јок. Тескери бурыйтанын база темей, анаар, кайда жуукта јангы ла кей быжу-бек јөлөктің бодолгон. База јөмөнөрүн јок. Ончозы јайрадылып, бүткүл телекей бузулып јаткандый, сен токтодыну јогынаң төмөн јылбырап түжедин, алдынаң өрө сеге удур арайынаң бозом булут көдүрилип, курчай алып, көмө базат.

— Мен бийикти јылытып, баштап тарый не болуп јатканын аайлабагам да — деп, сен куучындаган. — Булуттар кыймыгы јоктый бодолор, је ол не ондый десе, олор улам сайын бир ле кирезинде кубулып, солунуп турганынаң улам.

оноң кенейте олордың үстинче — төмөндөгөн агындар. Жартамалы жок немелер болот анда, тууларда.

А булуттар анда канайып чокпорлошпойт дезеер!

— Машина кенертке төмөн күп эткен, эрик жоктон тутканы колымнаң ычкынып ийе жастадым, кабинадаң чыгара чарчай бербеске, отургуштаң калбактанып калтырым. Аайы жок селендешке кайыштар ийниме жаба бадалыжып, арайдаң ла үзүлиже бербеген. А мының үстине шилдерин кар туй шуурып ийген, приборлор горизонтты көргүспей барды, мен дезе, алты мун метрден үч жарымга шургуп түштирим.

Бу өйдө мен, төмөн, алдымда, кара тепсен көрүп калдым, ол меге самоледымды түзедип алар арга берди. Ол Лагуна Диаманте деген аалга көл болтыр. Мен билетем, ол терең оймон жерде жаткан көл, оның бир жаны — вулкан Манту — алты мун тогус жүс метрге тенкейип турат. Булуттунаң суурылып чыккан да болзом, же кар бороондор мени каралгалатканча, оның учун көлдөн тууралап ырайын дезем, жазымы жокко оймонның таш жартыгына согулып, балбарылар эдим. Онойып, көлдин үстине горючийим жеткенче ле отус метр бийикте кайып-айланып турдым. Циркнин ареназындагы ат чылап эки час айланыштым. Оноң, кайда барат, коңор деген бойынча андана соктым. Машинаның алдынаң арай-керейден чыгып келсем, жоктон мени жыга сокты. Албаданып өрө турдым ла — база ла сокты. Кабинаның алдына кийдире эмектеп, кардаң ичеген казып алала, жабылактанарга келишти. Ончо жанымнаң почтолу таарларла манакайланып, онойып эки конок отургам.

Онойдо, жоктон тымыз берерде, туруп бастым. Беш күн, төрт түн баскам.

Же эр бойыннаң эмди не калды деер, Гийоме! Чын, табарын да сени бис тапканыс, же арып-жобоп, кадыра тартылып, сен торт карган эмеген ошкош болуп калтырың! Ол ок энир мен сени самолетло Мендосага жетирдим, анда сени, эм-балзам аайлу, ак простыньдарла арутай жүнган чылап, чуулай соккон. Же ачунды ол бойынча олор сенидип болбоды. Жобогон эдин сеге чаптыкталып, анданыжып, жадар ордын таппагандый, эптешпей ойгоно чарчап, ойто уйуктап болбой турган. Эдин-бойың кайаларды да, карларды да ундып болбойтыр. Олор сеге таңмазын базып койтыр. Жүзин карарып, быжыныгып, былчылган кат кептү, тержейе тижиптир. Сени көрбөгө коркумчык та, ачу да болгон, сениң ишке белең кең-жараш жазал-жепселиң — эки айры колын — агаш чылап артап, сөзинди укпаса жуук болды, а качан тыныжың бууй тартылып, удурлажып чыдашпай, орынның кырына отурганда үжүп калган буттарын өлүмтик жүктий салактажа беретен. Сен эмдиге ле жолдогы немедий болуп бодолып, — үрбедеп, тыныжың бадышпай, бараткандый, жастыкка жапшынып,

амырыңды база да алынып болбой јаткан. Кайда да меннин алыс түбиндеги куйбундашкан көрүлерин катап ла катап көс алдына эбелгилей бергенде, сен кыйналып, олоорды токтодор кирен јок болуп турды. Онын учы јоктый. Онон, база ла, канчанчы катап сен, јыга согулса да, је кубалдан ойто ло кубулып өңдөйгөн өштүлө тартыжадың.

Сени жүзүн-јүкпүр эм чейинтилерле сугарып ла турдым.
— Ич, өгөөн!

— А билерин бе, эн кайкамчылу дегени не болгон а...
Јенип те чыкса, је бойы да алыжы јок этире соктыртып койгон боксер чылап, сен кайкамчыкту керегинди јангыдан айладып отурган. Сен эмештен, үзүктей куучындап турган, онызы сего јенил болотон. А меге бодолгоны — бат сен ачкорон төртөн градус соокто барадазын, төрт мун јарым метр бийикте ажуларга кармаданып чыгып туразын, а сенде дезе тош өрүмдеер малта да, буу да, азык та јок, сен капчал кайалар кырыла таманыңды, тизеңди, алаканыңды кандалта јылгажактап өдөзин. Частын час сайын сен каныңды, күчүңди, санааңды ычкынып, јылыйттып, андый да болзо ичкерлеп кыймыктадың, турумкай чымалының ла бойы: өдүлбөс буудакка учурап, бурулазын эмезе арјанында аңданып түжеринди кетеген тамылу јантаруга чыгып, јылбырайдың, јыгыладың, је ойто ло турадың, бойыңа бир де бош салынарга бербейдинг — кар төжөккө јада ла түшсөң, качан да өрө турбайтаның јарт.

Эйе, тайкылала, јыгылып, ойто турарга мендеген, чарчап калбаска күјүренген. Кажы ла саат сайын сен курбуйып, јыгылган бойы, тыштанайын деп бир ле минут артык јадып ий— өлүмтик балтырларың кыймыкташпай барар, өрө турарыңан мойножо бергилеер, је сен бу да абыдуга кирбеген.

— Кар ортозына кандый ла аргаданар сезимин чала јылытып турар, — деп, меге куучындаган. — Базарың, эки күн, үч күн, төрт — оноң нени де эдер чыдалың јок, јангыс уйуктаар ла керек. Мен уйуктаар ла күүндү болгом. Је мен бойыма бойым айдынып турдым — үйим мени тирү деп бүдип турган болзо, ол мени келеткен деп бүдер. Нөкөрлөрүм де бүдет, мени келеткен деп. Олор ончозы бүткүлөп, иженип јадылар. А мен токтозом, тура түшсөм, шилемир болорым! Јок, олорго једерим! Өчөжөрдө...

Ол бойыңча сен ичкерлеп баскан, күн сайын томырагыңла бошпойо үжүген, өдүгине бадышпай барган буттарыңды бадырарга башпагыңды јаанада јага кезип алып, салганла.

Бир айдыныжың мени тың кайкаткан.

— Билерин бе, экинчи ле күннең ала эн күч неме — сананбазы болгон. Меге ден сүрекей коомой боло берген ине, айалга-аайым да айдыжы јок то. А оны сананбаска болбос, оноң өскө базарга чиненг кайдан јетсин. Түбектин үстине, баш

та чат сѳс укпай, айрыланып, токтоду јоктон, турбинадый, иштеп турган. Је мен ондый да болзо кѳрѳлеримди кѳмѳ базып турдым. Ден бѳткѳл фильм эмезе качан да кычырган бичик јурук ээчий јурук болуп, ачылып, кѳрѳнип турган. А оног бир бурулчыгы санаанды ойто ло ордынга кийдирип, чын јѳрѳмге чыгарып турды. Кыйыжы јоктон. Ол тужында мен бойымды кандый бир башка немени эзелтирерге чырмайынып баштайтам.

Је бир катап бѳдѳрилип, карга кѳнгѳрѳ барып тѳшкен — оног ойто турбаска јастадын. Мынызы кенерте нокауттый болгон, качан боксер туружар эркини јылыйтып, секундардын чодын керексибей барып, онызын кайда да алыста, ѳскѳ јерде немедий угуп-укпай барганда — бир, эки, ѳч... а ондо — он, оног божогоны ол.

— Чыдуум јеткенче, чыдашкам, бир иженчи артпаган — бу кыйынды тегине не узадар?

Кѳсти јумуп ла ий — телекейде тыш боло берер эди. Кайалар, тоштор ло карлар јоголо берер, сѳрекей ле илбизин эмес: кирбигинди јуурымаштап ла ий — ончозы јылыйып барар: соктыгыш та, сооксыныш та, јыгылыш та, кажы ла балтырдагы ѳнгѳре сѳс та; ѳгѳс чилеп ѳрѳ тарткыштаган јѳрѳмнин кѳч јѳги де јок болуп калар — айдары јок уур абра-тергесен. Соок, корон чылап, эдине јайылып турганын сезинедин, морфийге бодолду ол сени кандый да коотло толтырар. Јѳрѳм тескелеп, јѳрегине тебилеп шибелеер, онын ѳскѳ јажынары јок. Анда ла, терен тѳбинде, бир эрке ле эрјине неме болчойо тѳйѳлип калган. Бу ла јуукта јангы сенин эдики чектедип койгон тындудый, а эмди дезе, соок мрамордый быжым этпес болуп, онын аалга сан-учтарынан сагыш табынча кедип баратканы билдирер.

Керек дезе ујат-чек дегенин де ујадап тымыыр. Бистердин кычырулу ѳндерибис сеге угулбай баады, тѳзеде айтса, олор ујку аразында немедий узадылат. Онын учун сен ујку аразында ла удур ѳнденип, кейле, кеми јок ырысту алтаптап бараткан, сенин алдынга дезе јалангардын јайым-коот телекемдери ачылышкан кирелѳ бодолгон. Сен бу телекейде кандый да јенгил-јенил кайып бараттын, ол кандый уткычыл, јалакый боло берди дебес! А сен деген кырч-керик бистерден јанганыннын јакшылыкту сѳѳнчизин айрыырга умзанган.

Сагыжыгынын эн терендик тѳптеринде кыдырмактап чегин кыймыкташты. Улбѳректѳ ѳргѳлежин ѳткѳре сергек санаа серт этти.

— Мен ѳйимди санангам. Мен учун страховка полиси оны тѳренге божотпос учурлу. Чын, је качан...

Је качан страховкалу кижѳ сурузы јок јылыйганда, јанга айынча, ол ѳлгѳн деп јѳк ле тѳрт јылдан чотолоры бар. Мындый кату јѳрѳмдик некелте алдына сенин ончо тѳштерин ле кѳрѳлерин терс болды. Бат ол карлу ѳксѳрде кѳнгѳрѳ јалбай-

ган жадырын. Жай келзе, жаскы суулардын боромтык агыны сенин сөөгинди кандый бир жикке агызып апарала, кептей согуп койор, а ондый жиктер Андыда ал-түмен. Сен онызын билген. Же сенин бу ла бежен метр кирезинде сырак учар барын сен база билген.

— Санангам, акыр, туруп көрөйин, туруп чыдазам, айса, ого једер болорым ба. Ташка јаба жапшынып алайын, ол тушта сөөгимди жас келсе таап алгылаар.

А бут бажына тургалы, сен эки түн, база үч күн баскан.

Је сен узакка барарым деп иженбеген эмейинг.

— Удабай ла божойтонымды мен көп темдектерден сескем. Бир темдек. Кажы ла эки час эмезе ол кирези бажынан меге токтоорго келижетен, бирде база ла башпагымды кезерге эмезе үжүк-тижик будымды јыжарга ол эмезе тегине ле јүрек тыштандырып аларга. Је калганчы күндерде санаа-сагыжым чала энделип баштады. Бир болзо, токтоду эткен јеримнен тапту ырай берерим, оноң көрсөм: база ла нени де ундып койтырым! Баштап перчаткамды ундыгам, а мындып соокто ол ойын эмес. Јаныма салып койгон эдим, а барадып, алалбайтырым. Оноң чазымды ундыгам. Оноң томыракты. Токтоду ла сайын — јылыту...

— Кудайга баш, менин чыдума кандый мал база чыдашсын.

Сенин бу сөстөрүн санаама катап ла кирет — мен оноң артык быйандык билбезим, бу сөстөр кижинин телекейдеги бийик ордын аайлап чокымдайт, олордо — оның чеги ле магы, оның чындайын улучыл учуры. Учунда сен уйуктай түжетен, эс-сагыжың өчүп баратан, је ойгоныш ла сайын ол ло база орныгатын, ојто ло сенин соктыккан, уужалган, өртөткөн эди-канынды башкарап јангын алынатын. Ондый болордо, бистердин эди-сөөгибис јүк ле сөс уккур јепсел, јүк ле чындык айбычыбыс турбай. Сен оныла оморкойдын, Гийоме, бу да оморколынды сен кепке келиштире айткадый болдын:

— Мен куру келгем ине, оның учун, бойың билерин, үчинчи күн јүрегим уйдап баштаган... Је, ол ло болды, каскакла јылгажактап барадым, алдымда — јар, капчал, тамы, карды ойо согорым ла, јудуругым сугар ойдык эдерим ле, оноң јудуругыма селбектенип каладым. — Је оноң кенейте јүрегим качажып уйдап берер: бир токтој түжүп, бир ојто иштеп. Чала чарчалып, чала тебилеп. Сезедим — база ла бир секунд ол согулбазын, мен күлүрей берерим. Јап эдиң, тындаландым — ол ондо, көксимде, канайып туру не деп? Бир де катап, билерин, мен учушта да мынайып бастыра өзөк-буурымла моторго до тындаланбагам, — бу ојдо бойымнын јүрегиме чилеп. Узези оноң камаанду болгон до. Мен оны сөстөп-мекелеп — је. база ла, база ла бир эмеш! База ла күјүренип ий!.. А јүрегим де баштапкы сорт болуптыр. Шык эдер

— оной ойто ло иштеер... Канайып мен ого оморкогом!

Тыныжын буулып, тымып, учында тууырай беретен. А мен ондо, Мендосада, орыныннын жанында сананып отурдым: бу Гийомеле эр-нереези керегинде куучын баштаган, ол жан болзо жарындарын кызынар. Же онын кемзинчек деп те мактаганы база төгүн болор эди. Ол бу мындый ла чаламык быйандыктан бийик эмей. А ийиндерин кызынары не дезегер — төп ченемелинен. Ол билер — түбекке алдырган улустын база коркоры жок. Олорды жагыс ла аайы жетире жарталгалак неме чочыдып айадаат. А качан кижини оныла удур-тедир учурашкан тужында, ол жарталып чыгат, кирези билдирет. Анчада ла — качан сен оны мынайып токыналу ла төп уткыганында. Гийоменин эр-нереезин элден озо онын көгүс түземиги, чикечили туулткан.

Онын төс жакшылыгы онызында эмес. Онын улучыл чеги — каруулу болгонун сезингенинде. Ол өс-бойы учун, почта учун, оны жанып келер деп иженген нөкөрлөри учун карууда. Олордын ачузы эмесе сүүнчизи онын колында. Ол анда, төмөртинде, тирүү улустагы төзөлип жаткан жаңырту учун карууда, ол бу төзөлмөдө туружар учурлу. Ол кижиликтин салымы учун каруулыкта — бу салым онын да ижинен камаанду эмей.

Ол ондый улу, тын улустардан эмей, кемдер, жан оазистер ошкош — бойынын көлөткөзине бадыратан, жабылактайтан. Кижини болоры — ол ончозы учун мен де карууда деп сезинеринде. Түрени учун уйатка күйеринде — ол түрени сенин шылтугда эмес те болгожун. Нөкөрлөринин жединген жегүүге оморкоорунда. Бир ташты чогып жада, сен де телекейди төзөжип турганында билгенинде.

А мындый улусты тореадорлорло эмесе ойынчыларла жагыс бескеге салгылайт, түнөй көргүлейт! Олордын өлүмди өчөгөнүн көпчиде мактагылайт. А мен өлүмге түкүрейин. Ондый сүүнчинин тазылдары каруулыктын сезингенинде эмес болгожун, ол жүк ле тыны жүдектердин тынзыныжы эмесе тон өктөм жаш ууландардын көбөрмө күүни. Канайып түнөйлейтен! Менин санаама бойын өлтүрүнгөн бир жаш уулан кирет. Та, билбесим, кандый ондый кыйынду сүүш оны бу керекке ийде салган, же ол окты лаптап ла чике жүрегине божоткон. Билбесим, бу тенек кылыгын эдерден озо ол, колына ак перчатка кийип, та кажы бичиктин кебедел геройун өткөнгөн болотон, же санаама кирет: бу театрдын ойыны кептүү жүдек кылыгынан мен онын быйандузын эмес, а онын жаман-жуудыгын көрдим. Онойдордо, онын кеберкек чырайында, кижилик сагыш жүрөтөн бажында ден не де жок, эш-неме жок болгон, көндөй төгөш. Же, жан ла болзо, кандый да бир кей-кебизин кызыкактын кебери, а ондый кызыкактар ак-жарыкта ума жок көп эмей.

Бу тенектин салымы меге өскө, чындаптап кижинин чеги не тургадый өлүмди эбелтти. Ол сад тарычы өрөкөн болгон, ол меге мынайда куучындап туратан:

— Билереер бе, тегинде јерди күрекле күбүредип турарым; а бойым кара терге түжүп... Сарзуум кинчектейт, колы-будым сыйстайт, бу кыйын-шырамды тегинде канайып каргабайтан эдим. А бат, быыл да јерде чукчунар ла, казынар ла эдим. Макалу ла неме бу! Сергип, јенилжип турарым. А эмди, мынаг ары, мен барып калзам, бу менин агаштарымды кем кайчылап тургай не?

Ол өңжүткен јерин, өлүм келерде, арга јоктон артырып јаткан. Өңжүткен планетазын. Сүүштин колбулары оны ончо јаландарла, садтарла, бистин јерибистин ончо агаштарыла бир эдип бириктирип турган. Јердин улу күүндү ле сыйчыл ээзи, онын бийн бат кем болгон деп айдар керек. Бат кем, Гийоме чилеп, чындык эр киндиктү болгон, не дезе, ол өлүмге багынбай Төзөлмө учун тартышкан.

III. Самолет

Гийоме, сен түни-түжи манометрлер шигжүлөп, гироскоптор түзедип, моторлордын тыныжына тындаланып, он беш тоин темирге тайанып, иштенип те турзан, — је сенин де алдынга тураачы сурактар адакы учында — ол текшикижилек проблемалар эмей, онын учун сенин јединген ат-нереег туучыл кижининг ат-нерезинег бир де эмеш уйаны јок. Тандакты баштапкы чокторына сен поэт чилеп јакшызынып билеринг. Уур-күч түндердин түби јок тамыларына түжүп, чучураган эр бойын күнчыгыштан, кара јердин ары јанынан тамырланып чыгып јаткан тандактын кубакай јаркынын канча ката көрүксеп туратан эдин. Бойынды кажы бирде кату тушта «Је, божодым» деп бодогон отурганда, бу кайкамчылу јарык сенин алдынга араайын јайылып, сакуган јазылыш экелетен эди.

Јаан-күч јепселдер тuzаланарга үренгенин сени катаи техник этпеди. Техникадагы прогрессистег чочыгылап турган улус тургускан амадунын ла ого јединер арганын ортозындагы башказын ылгап-көрбөй јат деп бодойдим. Је техниканы јүк ле материальный арга-чакка болуп јараткан кижі амадап јүретен учурлу немеге чат јединбес эмей. Машина — амадунын бойы эмес. Самолет то амадунын бойы эмес, база да јепсел-јазал эмей. Салдадый ок јепсел.

Машина кижини үреп јат деген шүүлте јастыралу. Ондый шүүлте бистерге перспектива јетпей турганыла, бистер мынча кыскачак дйгө өткөн камык кубулталардын бастыра кемкирезин јетире айлап болбой, көгүске алынып болбой турганысла јарталат. Машина табылган јүсјылдык ой ол кижининг экијүсмунјылдык историязына көрө канчыйан? Бистер шахталарлу, электростанцияларлу пейзажка јаңы јаңы ла темир гип јадыбыс. Бойлорыс бүдүре тудуп алган журтыбыска бис

јаңы-јаңы ла кирип-үренип јадыбыс. Бисти эбиреде ончо неме сүрекей түрген солуна берген де: улустың бой-бойлорыла колбулары да, иштин айалгазы да, жагдаганы да. Бистин психологиябыстың бүдүүзи эмди тюзинен ала чайкалып катган эмей. Айрылыжары, бу жерде ок болоры, жер ортозынын ырагы-жуугы, бурылары деген сөстөр ол бойынча да артса, же олордын бодомол-учуры чындыгынча чек башка учурлу эмди. Бүгүнгү телекейди кучактай аларга бис үренгенис аайынча туку, кечеги телекейдин эскиреген сөстөриле тузаланып жадыбыс. Онын учун өткөн эпоханың жүрүми бистин бу бүдүү-биске артыктай жаражулу деп бодолотоны ол тилибиске артык жаражып турганынан улам болуп жат.

Прогресс алтамы ла сайын бистерди жуукта жаңы ла үренген аайыбыстың күреезинен бир эмешке чыгара ийдип ле турган. Бойлорына адалык-төрөлин тазоп алгалак эмигранттар чындаптаң бис эмейс.

Бис жаңы ойынчыктарды эмдиге ле кайкажып турган иит варварлар эмейс. Авиациядагы маргаандарыбыс та шак мынаң улам. Мындый да кижн бийиктей көдүрилип чыккан, мындый да кижн түргедей учуп ийген деп кайкажып турадыс. А оморды неге болуп мынайда шунгузын-жүткүзин дегенин бис бойлорыс ла ойто ундып жадыбыс. Кезек ойгө жарыштын бойы тургузылган амадузынан жаан учур алынып ийет. Айла, бастыра ла неме, көрзөн, шак ондый. Империянын ирге-төдөгөзин салып-төзөп турган колониал солдатка жүрүмнин учуры жерлер жуулап аларында. Солдат колониалти электеп турар. Же шак онын бойынын жуулашкан учуры ла амадузы ол ок колониалтике жадар арга жазап берери эмес беде? Прогрессиниң канаттанып, көкиген бойынча, бис улусты темир жолдор саларга, заводтор тударга, нефтьту үйттер өрүмдеп казарга тузаланган эдибис. Бу бастыра эдим-тудумнын улуска болотон учурлузын бис шык ундып койгоныбыс. Бис жуулап алып турарыбыста, бистердин күүн-табыс солдаттардын морали болгон. Же эмди көдүрер, көндүктирер керек. Эм үстине бойынын кеби жетире табылгалак бу жаңы үйге кирип жадарга керек.

Кезиктеринин чындыгы тура төзөбринде болуптыр, өскөлдөринин чындыгы дезе, оны эптеп алып, жадарында эмей.

Бистин турабыс кижн журтына түнгейлеже берери аланзу жок. Машина канча ла кирези артык болзо, анча ок кирези тынгда онын неге учурлузы көрүмжиктү боло берет. Кижинин техникадагы бар чырмайыштары, бастыра чотомолдоры, чертөжторло уружып өткүрген уйкузы жок ончо түндери учы-түбинде тыш жарадузын эптү ле тегин кеберлер алынатанында болбой. Бакананын сомын, керептин, самолёттын фузеляжын чокумдап табарга, төш-көгүстин эмезе ийининин эн башкы бүгелчик чийүлерин ойто бурылтарга камык үйелердин ченемели керектелген немедий. Инженердин, чертөжчынын, конструктордын ижи тыш жарадузын түзелтиште, килейтиште

табатан јанду ошкош. Андый иш чокпорлошкон, чаптык илинчектерди јоголтот, канаттын көскө тийер чаламыгын түзөп, ол фүзеляжка јанду ла улап койгондый эмес, је кабыгынаң јайымдалып, учы-түбинде кем-кирезине келишкен кебердин јеткилдү өзүми болзын деп, бу ончозы бойы таң алдынан бүткен немедий, туујыдый табыскакталып, бириктире табышсын деп эдилген јанду болуп јат. Кеендик дегени, байла, үс тине кошкодый неме јогына једингенинде эмес, је качан кезин таштагадый артык не де јок тужында болотон ошкош. Эп-тештире-јарандыра, эдиле-эдиле келгели арт учында машина да машинадый болбой барар учурлу.

Андый болордо, эдилмениң јеткилдиги кижии оның эдүлү неме болгонын ајарбай-сеспей баратанында болуп јат. Инструменттин механизм болгон кебери табынча јылыып, талайга экчелтип килейген сайдый, бүткен аайы шак ондыйдый эптү предметти канайып алатан эдис, машинала учурал база шак андый: там узада эдинген айас, оның машина болгонын там ас сананып, чат ајаарбай барадыс.

Ол биске качан да јазалы тың заводко түңей - көрүнетен. Бүгүн дезе, бис мотор айланып та турганын ундып јадыбыс. Ол бойының айланар учурын, јүректин согултына келишкендий бүдүрет, а бис јүрек согулып турганын ајаруга да албайдыс ине. Бистин ајарубыс эмди јепселдин бойында эмес. Јепселдин шылтузында, јепсел ажыра бис энелик ар-бүткенди — сад тарычыга, талайчыга ла поэтке јуук ар-бүткенди-јаңыдан табадыбыс. Пилот учуп чыгар тужында суула, кейле табыжат. Моторлор иштедип турган тужында, гидроплан сууны чийиктеп бараткан тужында оның корпусы, толкулардын согулыжына каруу эдип, гонг чылап күүлеп јат, оның учун ондогы өдүп турган иштин аайы-теейин ол бойының сөөк-тайагы силкинжип турганынан ајарар аргалу.

Самолёт түргенин алынган тарый, оның ийдези де секундтан секундка өзүп-көптөп келет. Бу он беш тонн темир немениң учушка көндүгөр, көдүринер кўчи тыныскып келеткенин кижии иле сезип јат. Пилот рульды колына бек тутканда, бу камык ийде оның удуратозуп берген алақандарына агылу сый чылап толо берет. Бу сыйды ол колына туткан ла тарый башкаратан темир бөлүгештери кижинин јакаруларын бүдүреечи болгылай берет. А качан бу ийде бүткүлинче бүде бергежин, пилот чечек үскениндий, билдирер-билдирбес кыймыгыла, самолёдын суунын күскүзинен айрый согуп, оны кейге алып чыгат.

IV. Самолет ло планета

Чын, самолёт аланзу јогынан машина эмей, је оныла коштой ол билимди кенгидетен јакшынак јазал! Јердин чындык

кеберин бистерге шак ол ачтырган. Чындап та, канча чактарга бистерди астыгуда туткан неме жолдор деп айдар керек. Бистер сыраңай ла ол бир, албатызын көрөргө, онын каандап-башкарганын улус жарадат па, жок по деп билерге күүизеген Бала-каан ошкош болгоныбыс. Көдөчилери, мекечи таңмалар, абакайды көс-жумактап, жол жакалай жараш-жараш јазал турачактардан тургузала, албаты ойноп-жыргап јаткан эдип көргүзерге бийечилер јалдап алгандар. Онын учун каан-абакай, тергезин кечире јулун кептү чөйилген бу јолычактан өскө, нени де көрбөгөн, телкем кыралардын ортозында јадала, бойлары эрик јоктон өлүп-торологон крестьяндары оны каргагылап турганын укпаган.

Онойып ок бистер де койрык-тейрик јолдорло үрбедеген жагыс па. Бу јолдор куру јерлерди, кайаларды, чөлдөрдү кыйыжып, туурартылай өткилейт; олар кижиге ак-чегинче јөмөжип, тонмоктон тонмокко чөйилет. Јолдор крестьяндарды идиргеннен ашту јаландарга апарат, кажагандарында конуп јангы ла ойгонгон малын таңла одорго чыгарат. Олар јуртла јуртты колбоштырат, не дезе, јурт улус кудалажып-төрөөн-зижип јадар јанду. А кандый бир јол чөлдү кечейин деп тидинсе де, је тыш аларга, канча ла катап тыйрыып, оазистен оазиске амадайт.

Шак онойып бистер толголышкан јолдордын јарадулу мекезине салдырып јүргенис, јолой бистерге ондо-мында суакталган јерлер, кат-јиилектү бакчалар, јажарышкан бүктер учуражып турганы учун, бистер бу түрмебисти узак өйгө кызыл туман өткүре көргөн эдибис. Бистер бүткенибис, бу планетабыс суулу да јымжак деп.

А онон, көзибис курчыган тарыйын бистер бойыбыска коркышту чындык ачтыбыс. Самолет бистерди чикелей-түс јүрерге үретти. Јерден өрө көдүрилген ле бойы, бистер сугатарга, күрентиктерге бурыган, эмезе городтон городко чөйилген јолдорды таштап кедедис. Эмди мынаң ала бистер јүрегиске кару кулдыгыстан јайымдалып, тонмок суулардын камаанынаң айрылып, курсты чик јок ырада аладыс. Јүк ле бу тужында, чикелей-түс учуштын бийигинен јерибистин чындык төзөлгөзин, кайалардан, кумактан ла тустан турган кату төдөгөзин ачадыс, кайда онон-мынаң, јылым таштын јигинде јенезек чилеп, јүрүм өзүп тидинет.

Шак онойып бистер физиктер, биологтор болуп, цивилизациялардын јыраатыган төстөрүн көрүп шингедис — олар өзөктөр ичин кееркедип, кайда бир, јарамыкту климаттагы койутыган садтардый јайылып, чечектеп те тургулайт.

Бистер иллюминатор көзнөгинен, шинжүчи микроскоп көргөни чилеп шыгалап, кижини онын Орчыландагы орды аайынча алып көрөдис.

Бистер түүки-историябысты јангыдан кычырадыбыс.

Качан Магеллан өткүжи јаар ууланып учкан пилот, Рио-

Гальгостон чала түшкүктөй агып каткан лава көрөр. Бу качангы кайнаган от-айгулдын жирме метр калын калдыгы жертепсенди жапастырып койгон. Онын арыртында андый ок экинчи ачык учураар, үчинчи, а оног төстөктөр, төбөлөр барар, бодоштыра бийиги бир эки жүс метр кирези бар, көрзөн — кажызы ла энжерилген кратерлү. Седен Везувийге түңей нези джок: чике ле тепсеннин бойында гаубицалар ошкош оосторы канкайыжар.

Је бүгүн мында тыш ла тымык. Мындый кайкамчылу тымык бу мында, качан да эртеги ой тушта өзөгинен от кақыргылап, өңдөйишкен мун вулкан, јер алдынын органы кептү, күкүртпиле огурыжып, үн алышкан јерде, эп-јок эреечилмек билдирет. А эмди дезе, кара мөңкүлерге јалама кептү оротырып, шык эткен чөл үстиле чөкөмјиктү учазын.

Оног ары — оног до јебрендик вулкандар турар, олор до алтын кебин кийип алган. Бирде кратерде, эски көдөштөги чечек чилеп, агаш өскөни көрүнөр. Алтын күннин јаркынында јаткан тепсенг чек ле өлөң-чөбин јажангыда кезип койгон кичеemelдү парк кептү бодолор, арбайышкан тамылардын оосторы эмеш-эмеш ле билдирер. Бир койон мантап өдөр, бир куш учуп чыгар — жүрүм јангы планетаны колдомдоп алган, теңеринин јылдызы јердин быйанду эдиле оронгон.

Пунта-Аренаска чала јетпей жүре, калганчы кратерлер јылайып калат. Вулкандардын өркөштөри өлөң-чөптинг көк јурканы алдында көскө иле билдирбес, ончо јиктер түзелип, бүдүп калган немедий, кажы ла јырык јык этире бу көк көбөңгө бүркелген. Киленг кыртыш, јатыра сындар — олордын коркышту бүдүүзин бир көрүп сеспезин де. Өлөң-чөп бу төңдөрдинг чырайынан өткөн өйдинг өчөмик имдерин јоголот.

Је бот, бу јер үстинде эн түштүк город, кумрандык лава ла түштүк мустар аразында учурал болуп шаалала, болчоктонгон тобрактардын шылтузында бүткен салымду ол. Шак мында, кара агындардын сыраңай коштойында, кижии — ол кандый куулгазын болгонын анчада ла тын сезерин. Кайкамчы кежик! Кудай билер, канайып, кудай билер, ненинг учун, — је бу јолчы, бу кижии деп неме, сыраңай оны ла сакыган кептү садка келип та не кирген, бу садка, кайда жүрүм жүк ле бир геологиялык чакка болор аргалу — сыраңай да кыскачак ой, туузылбас тегин күндер ичинде бир учкун байрам...

Мен јылу тымык энирде келип кондым. Пунта-Аренаска Фонтаннын таштарына јөлөнип, кыстарына көөркөйдим. Олор кандый кеен, кандый чеек, олордын јанында эки ле алтам кирезинде туруп, там өңзүре, там илелей сезедим: билдирүзи јок неме — бу кижии. Кижилек жүрүмнинг јажыды ба ол? Ак јарыкта ар-тынду неме бойына түңейге тартылып табыжар јанду. Салкынга энилтип те тура, чечекле чечек табыжат, бир кууга ончо куулар таныкту — јангыс ла улус, јангыскав зыраш деп немеге јажынатан эмтир.

Бистерди бой-бойыбыстан көгүс жүрүмис кандый тың айрыт! Бу башкалузы учун улуска билижерге кандый ачаанду! Менин ле бу кыстын ортозында онын көрүлери турат — мындый буудакты канайып эркитеер? Бис оныла канайып жуукта жарыс! Төмөн көрүп алып, ичинде күлүмзиренип, жүзүн-жүкпүр жиржилгин күүндерге, кей-кебизин көрүлерине алдырып, айылын дөбөн арайынан жанып келеткен шак бу кыс керегинде мен нени билерим, ого не деп айдарым? Сүүгенимнин айдылбаган күүндеринен, онын сөстөрүнөн ле көстөрүнөн ол бойына бүткүл эл-ороон бычып-төзөп алган тужында, ого эмди найзынан өскө улус деп ончозы варварлардын бойлоры. Билерим, бу кыс бойынын жажыдына, жан-кылыгына эзелтелеринин жаңарлык жаңылгазына туй шибееленип алган. Онын менен ыраагы — бистер торт башка планеталарда журтаганыстый. Кече ле вулкандарга, торко өлөңдү актарга эмезе тенгистин тусту толкузына туултырган бойы, бүгүн ол ден кудай-абакайындый.

Пунта-Арена! Сууаткыштын таш чеденине жөлөңгөн турум. Эмегендер бери суу аларга келгилейт, олордын салымы — жалчынын күч ижи, жүк онызын ла мен билерим, а олордын жүрүмдик драмазын билери меге берилбеген. Житкези чеденге жапшынып, бала ыйлайт тымыкта; ол керегинде жаңыс онызын билерим; жажына эркелетирбей өзөр бу кеен бала, онын кебери ле артар санаамда. Мен мында жат кижини, мен туш кижини. Мен олор керегинде нени де билбезим. Меге олордын тергезине кирер жакаан жок.

Улустын найылажу ла өштөжү, кыйналыш ла жыргаш деген чололу жүзүн ойыны болгон жердеги илүлү декорациялар кандый өчөмик! Эркин учуралдын эрчими улусты жетире соголок лаванын үстине таштап койгоны удабаган, а олордын үстине дезе коркушту кумдар ла карлар жапазгарга жууктажат — айдарда, мындый табаруны чочыдулу сакыгылап отурган улуста бу мөңкүликке амадаар жүткүүли кайдан? Канайып табылган? Олордын цивилизациязы — ол жүк ле жукачак калай эмей: бир ле күн вулкан унчугуп ийсе, талайдан чайык чыкса, кумду жоткон тынып ийсе — орды да калбай жок болгылаар.

Бу город сыйчыл жерде жатканы көскө иле, күбүрлү кыргыжы онын, Босто чылап ок, жетире теренсү деп бодогылайт. Айдарда, улус ичкери терен көрбөй, ундыгылап жат — жүрүм мында да, кайдагызы ла чылап ок, сайраш деп, планетада кайда ла кижинин буды чын быжу тургадый чындаптан калын жер жок деп. Же Пунта-Аренастан он километр кирезинде бир көл билерим, менин айтканымды ол жакшы керелейт. Кыскачак агаштарга, жабызак турачактарга курчаткан бойы, ол крестьян ферманын күрентигиндеги түүнтидий жүдек те

болсо, је илбизиндү бир аңызы бар — ол кирүлердин-тайы-зыштардын аайыла колбулу. Эбиреде ончо неме амыр ла тыш, камыштар шылыражар, балдар чуркуражар, а көл өскө ээжилерле башкартат, онын табылу тыныжы тўндү-тўштү токтомыр жок јадат. Қыймыгы жок үргүлү суу, сок јангыс элентизи јеткен кеме, а көлдин тўби Айдын тыныжынан камаанду. Көлдин каран көөлмөги талай-тегисле бир салымду. Айландыра, сырангай Магеллан өткүжине јетире, өлбөг-чөптин челдий жукачак кыбы алдыла кайкамчык кубулталар өткөичө; мында ончозы бой-бойыла колболыжып, колыныжып, көпчип, агып јадар. Бат, бодогор до, мында город, кижи бодозо, ол бнжик јерде бекем-быжу тудулгандый ошкош, мында сен үйде немедийн, је бу ла иргезинде, јаба карыш јанында јүс метрге једер-јетпес түүнтиде тегистин ийделү јүреги типилдейт.

3

Бистер јоружчыл планетада јадыбыс. Бирде самолеттын шылтузында бистер онын озогы бүдүзи керегинде нени-нени билип ле аладыбыс: ајаруга турбас түүнти туку Айла туйук колбузын көргүзет. Је мен өскө дө ондый темдектер көрүп јүретем. Сахараны јакалај учуп барада, Кап-Джуби ле Сиснерос аразында, анда-мында талазы бир канча јүс метрден отус километрге једип тургадый, айнык-айнык тепсендер көрөрин, олар чала томырык конустарга јүзүндеш, ончозынын бийиги тўгей болгоны ајарулу — үч јүс метрден. Је олардын јук тыш кеми тўгейлеш болгон дезе, јок, үезинин өни де јангыс, олардын кырлары да бир аай јантару. Кумактаң өскүзиреп сирейишкен баканалар кептү олар, жемирилип сайалган байзын-өргөөнин јабынты бүркүүзин тудуп турганыдый, бу бир тўгей межеликтер мында качангы кумран чакта јаан таскылтайга болгонын керелеп тургулайт.

Ол јылдарда Касабланка ла Дакар ортозында кей колбу јангы ачылып турган, бистин техникабыс та бортык, бүдүм-јизи жок болгон — онын учун бистер авария эткенисте эмезе нөкөрлөрсти аргадаарга, бедреерге учкан тужыбыста, бу багынбаган аймактар јаткан јерлерде улам сайын конорго келижетен. А кумак сүрекеј эрегис: ныкта деп бодойло, консон ло — бадалып каларын. Чоңчойыннын алдына, асфальт чылап, такылдажып турар борјондорды бекке бодоп отурсан, тарс эдер ле — көлөсөннн уурына база ла чыдашпас. Ак борјон кыртыш торс ло эдер — јыду кара јиткекке күп ле эдил каларын. Шак онын учун бистер, келишкен аразында, бу килең-килең јалбактарга коныксайтаныс: олар до бисти төгүн дебес, олар до каршулу тамылар болбос.

Онын шылтагы ныкталып калган јаан чарак-кумак эди — эн оок јыламаштардаң бүткен камык казынты. Тепсендердин

бойына олор бүдүннече јадар, чала јабызада теренжиде — онызы кырлактын кезүлеринен көргөндө анчада ла иле — там ла ооктолыжып, ныкталышкан турар. А эн јебреник кыптарында, тектирдин төдөгөзинде олор көндүрө черет-таш болуп калатан.

Бот, качан Рен ле Серр — бистин һөкөрлөр — багынбаган көчкүн аймактардын колына кирип, олјодо болгон тужында, меге шак мындый бир тепсенге элчиге ийген маврды јетирер јақылта келишти. Је оны мында артырып, уча берер алдында, мен ого јалбактан түжүт бедрештим. Је бистин тектир тепсен бастыра ла јанынан кајутыган каскак болуп, таш көжөгө кептү салакталган эмтир. Мынан төмөн түжүт табар деп мууанары јок болды.

Оскө јалбак бедреп, өрө көдүрилип учар керек, је мен мында, бир кезекке сааттадым. Бу јаш бала чылап, јажыганы дейтен бе, билбезим, је меге мында, бир амыйтан, бир кижі баспаган јерде турум деп сананарга көкүрим болгон. Бир де араб бу шибеени табарып, алып болбос эди. Европанын бир де шинжүчизи эм үстине мында болголок. Элен чактан ала эмдиге кем де тийгелек јум кумақта баскындап турдым. Мен бу баалу алтын ошкош коктып калган јыламаштарды алакавыма эн башкы алып собурган кижі эдим. Мында ыншыг тымыкты эн башкы бускан кижі мен. Кумрандыктан бери бир сыргалјын өскүрбеген бу түндүк мус кептү јерде мен — алкын экелген үрендий, јүрүмнин баштапкы керечилиндий болгом.

Көктө энир чолмон сурлай берди, мен оны ајыктап-бактым. Мун јылдыктар туркунына деп, сананып калдым, бу ок тепсен јүк ле јылдыстардын көзине ачылган, јаныс олорло тил алышкан. Ачык тегери алдына јайа тарткан, кир јукпаган дастаркан! Је кенетийин јүрегим шык этти, кайкамчыкту ачылта эдилер алдындагы немедий болдым: бу ла бу кејимде, менен кайда да отус алтам кирезинде кара таш јатты. Јүрегим ойто күчүлдеп чыкты.

Бут алдымда калыгы үч јүс метрге ныкталган јыламаш. Бу ылгый јыламаш кадар алаңзу этпес быжу керечи: мында кандый да өскө таш болбогон, болор учуры да јок. Чын, бу јердин терен түбинде, анда отуктар — планетанын көксиндеги болуп јаткан кубулталар шылтузы — үргүлежип јаткан да болгожын, кандый куулгазыннын абыла онын бирүзи бу јум тепсеннин үстине чыгатан эди? Јүрегим типилдеп, табынтымды колго туттым ла — јудурукча, бек кара таш, темирдий уур, көстин јажындый тегерик.

Алмалу агаштын төзине јайа тарткан дастарканга јаныс алма түжер, — айдарда, бу кара таш бойынын метеорит укту болгонын мынайып билдирлү качан да јартабаган эди.

Онын учун бажымды өрө канкайтып, сананганым, тегеринин алмазы өскө дө јнилектер түжүрер учурлу эмей. Мен

ол түшкүндөрдү жаткан жеринең табар эмейим, ологро жүс ле муң жылдар туркунына тийген кижн бар эмес. Бу шүүлтеминин чын-тогунин билерге мен ол тарыйын бедрене бердим.

Чын эмтир. Таш ээчий таш табылат — тектар сайын бирүдең. Олор ончозы соогон лаваның тамчызы ошкош эмтир. Ончозы кара алмазтый, бек. Ой шаала түшкөн немедий, алаң кайкаган бойым бу жылдыс жаашты кемјиген тепсең үстине шык эдеримде, алдыма муң жылдарга улалган бу от жаңмыр бир уунда урулгандый бодолды.

4

Је анчада ла көбркөмјиктү дегени — бого, планетабыстың тостойгон сыртына, магниттелген дастаркан была жылдыстардын аразына, кижинин санаасы көдүрилип чыкканы болор, кайда күскүде чилеп, бу от жаңмыр көрүңгедий сагыш. Олү материянын качандык кыпталыжы ортодо кижилик санаа — ол чын куулгазын. А ологр келгилейт, санаалар. Бир көрү эске кирет...

Бир катап авария мени кумду чөлдүн түбине чучурадып таштады, арга јоктон таң адарын сақып јаттым. Бархандардын ай јанындагы эдектери алтын кептү јаркындалып, одош јаны дезе кырына чыгара карарышкан јатты — онойып чичке, чокым чийүчек көлөткө лө јаркынды бөлүнтилей илелеген болды. Карачкы ла јаркынга чоокырлада бөлиткен, бу эңзиреген верфьте бир ле часка токтоткон иштин тымыгында ол эмезе чакпынын кетемел тозуулы дегедий тымыкта мен уйуктап калдым.

Ойгонып келеле, түнерик теңеринин айагынаң өскө нени де көрбөдим, не дезе, мен колымды јайа салынып, јүзимле жылдыстарга баштанып, барханның кырына чалкойто јаткан эмтирим. Мен баштап тарый меге кандый да тереңдиктер ачылганын ондоголок јаткам, ологро мениң ортомдо сап тудунгадый тазыл да, јабу да, агаштын будагы да јок болгон учун бажым айланыжып, бойым ордымнаң кодорылган бойынча, түби јок тамыдөбн чөңүп баратканымды сезингем.

Јок, карын, мен учпайтырым. Бажымнаң ала будыма јетире мен јерге колботкон эмтирим. Кандый да јенил тоқнашка алдырып, мен ого эди-сөбгимнин уурыла беринип салтырым. Тартылыштын ийдези меге, сүүштиј, ар-күчтү билдирди.

Ончо бойымла мен сезиндим — јер мени јөмөп, тепчип, көдүрип, учы-куйузы јок түн өткүре апарат. Кезем бурулчыктарда канайып бастыра уур бойынча кабинага јапшыра базылатан эдин, онойып ок акту бойымнын кем-бескем де мени планетага база жапазатан жаңду эмтир, — онын мындыј жаңдузын мен јарт сезинип, бу талдама тайаңчыкка, онын беги-

не, быжузына там якшызынып, бут алдымда керебимниң палубазындый экчегендү жер барына эреетибей жаттым.

Бу телкемдеги кыймыгу сезим меге коркышту јарт болгоны учун, мен јердин јетен кадынан бу улу кыймыгуга эштежиң албай, кыйналып турган материалдардын јайнулу үнин, гаваньга кирип јаткан эски майканчынын онтузын, артыктай коштотырткан баржалардын чугулду чыкыртын уккан болдым ба, бир кайкабас эдим. Је јердин јети кады ың-шың туйук болды. Је ийиндерим тартылыштын ийдезин сезинет — ол ок кубулбас, јаражулу чактарга берилген ийдени. Чын, мен де төрөл планетамла үзүлбес колбуда — онойып ок чөңгөн галералардын өлү кайыкчылары да корголјын кошко кынјыладып койгон бойынча, тенис түбине јажына калгылайт.

Чөлдө астыгып, јеткерлерге курчадып, жылдыстар ла кумдар ортозында бир јаблактанып коруланар манакайы јок бойым, јүрүмимниң магнит полюстарынын кыңыс этпес алыс чийүлерле бөлидиң, айалга-аайымды шүўнип отурум. Мен билгем, мени кандый бир самолет ајарып таап албаза эмезе эртен маврлар божодып койбозо, ол тын кийдирер полюстарга једиң јанарга камык күндер, айлар өдөр. Менде мында не де јок. Мен јаан ла болсо жылдыстар ла кумдар ортозында астыгып калган өлүмдү кижі эмейим, эмди меге арткан сок јаңыс соот-сүўнчим — ол тынатаны деп јарт сезиндим...

А бу ок өйдө ойгуга келген көрө түштер көп лө болды.

Олор тал-табыш јогынан, тоңмок суудый ажингылап келерде, мен баштап тарый бу меге кандый-ондый коот түшкенин аайлабай калтырым. Ундер де, кеберлер де јок, јаңыс ла коштой кем де бар, јуук ла кару најы деп, акыр, эмди ле мен оны танып ийбейим деген сезим болды. Је ойдо мен ондоодым ончозын — көстөримди јумуп ла ийеле, сагыжымнын илбү-тармазына салдырып ийдим.

Кайда да кара чибилү, койу талду парк бар эмтир, база јүрегиме кару озогы байзын-үй. Керек беги, онын та јуугы, та ыраагы, не учур, качан ол мени кондырар да, јылыдар да киреји јок болгондо, не дезе, ол мында јүк ле көспөктөш көрүде: је ол бар — айдарда, онызы да болор, бу түнде онын чын барын мен сезедим. Ондый болордо, мен эмди јаратка чыгара ташталган ады јок сөөк эмезим, мен бойымды ойто аайланадым. Бу јуртта мен туулгам, онын балазы мен, менин санаам онын јыттарыла, кыптарынын серүўниле, ондо угулатан үндериле толо эмей. Керек дезе түўитилердеги бакалардын бапылдажы да меге једиң угулды. Бу мун таныктар меге анчада ла керектү болгоны — ол ойто катап өс-бойымды танырга, кайдан, кандый јылытулардан чөлдө јаңысканзыраштын сезими табылатанын ондоорго тоозы јок шык эдиштен бүдетен онын бир улу тымыгын билерге, качан бакалар да угулбай барганда.

Јок, эмди де мен жылдыстар ла кумдар ортозында элбиреп

турганым жок. Бу тогу ландшафт эмди меге ле де эмес. Керек дезе мөңкүликтин сезимеги де онон чыгып турган эмес болтыр. Көс алдыма катап ла озогы үйдүн өрөкөн шкафтары тенкейжип келет. Чала ачык эжиктеринен катай-катай чогул койгон простыньдары көрүнөт. Олор серүүн кардый апагаш-апагаш. Үйдүн ичин башкарар эмеген чычканак чылап, шкафтан шкапка жорголойт — јунулган ич кийимдерди шинжүлөп, јайа тудуп, бүктөй салып, тоолоп-чотоп, «јеткер-түбек — деп калактап чыгар, кийим-тудум бир ле эмеш үлтүрөп-элеп калганын көрүп ийсе, — бу өңжүк јурттын чак-чочыду белгези эмей! — онойдо калактап-кактап, ол ок тарыйын лампага коштой отуруп, каралга көзине килебей, бу алтарьдын јабынчыларын кичеemelдү жамап-көктөп отура беретен — бу үч мачталык майкандардый простыньдарды јамаарга болуп. Улу керек эдип тургандый бодологон — та кудайга, та керепке.

О! Бир страницаны мен сеге кереестеер учурлуум, мадемуазель. Эң баштапкы јорыкташтарынан јанып келгели, сеге колында јаантайын ийнелү отурганына учурайтам, јыл сайын чырайына чырыштар ла буурыл кылдар там кожылып та турса, је сен ол ло ок аайынча ак јабынчыларга көмүлген бойын отуратан, бу ла аайынча бойыннын колдорынга төжөгиске простыньдар уужалбаган болзын деп, столыбыска скатертьтер түс болзын деп, јыргалыска керел-јаркын ла хрусталь шыңырты болзын деп, белетеп кичеенетен. Мен кийимдик кыпка келип, сеге одоштой отуруп, сени кайкадарга, јаан јүрүмге көзигди ачарга, сени түймедип чочыдарга јүзүн-јүкпүр јүрүмим, јеткерлү учуралдар керегинде куучындап туратам. А сен мени чек өскөрбөйтеринг деп айдатаң. Бала да тужымда мен үйге јыртылган чамчалу јанатан эмитирим. Ах! Кандый түбек! Тизелерим сыйрылып калган једетем. А энгирлер сайын, бүгүнгизи чилеп ок, мени кичеезин, көөркөтсин деп чөрчөктөп туратам. Јок дейдим не, јок, мадемуазель! Мен эмди парктын аалга деген толыгынан эмес, је телекейдин бир учынан јанадым, бойымла кожо дегежин кумду куйундардын тыныжын, бүрүңкий талалардын өдү јыдын, тропиктердеги айдын көс кылбыгар јаркынын экеледим! Је андый эмей аа деп сен айдадын, уулчактар сөс угар эмес, колбудын сыйрыгылап турар, ары-бери сунгулап турар, айла бойын күлүк деп сананар танмаларды мыны, канайдар. Јок дейдим не, јок, мадемуазель, мен бистинг парктын тергезинен ажыра чик јок ырада караган эмейим! Билген болзон чы, ол кандый кичинек, кандый тапчы деп. Оны планетада көрбөй дө каларын, кумдар ла кайалар ортодо, јум јыштар ла јиткек састар ортодо ол көскө дө илинбес. А билеринг бе сен, экем, ондый да јерлер бар деп, кайда улус удур-тедир учурашкан ба, јок по, капшай ла мылтыгын кап-чут кабар — кол тудужар, јакшылажар эмес? Билеринг бе сен, мадемуазель,

ак-жарыкта ондый да чөлдөр бар деп, кайда корон-соок түндерде мен өскө дө улус чылап ок, ачык тенгери алдында уйуктагам — орын жокко, простын жокко!..

— Ах, жерлик варварды сени! — ле деп сен айдарың.

Je мен канайып та муукансам, серкле ишчизининг бүдүмелин канайып коскорор арга жок, шак онойып оның да бүдүмели бек ле бузулбас ордында калатан. Оның учун жүдек-жуудук салымы оны түлей ле сокор эдип турганы учун меге ачымчылу болгон...

Je ол түн Сахарада, жылдыстар ла кумдар аразында жаблактанар аргазы жок арткан бойым, мен оның бүдүмел-жангынын беги бийик көдүрдим.

Билбезим, мениле не болуп турганын. Көктө камык жылдыс-магнит, а тартылыш ийдези мени жерге колбойт. База бир өскө тартылыш бар, ол мени өс-бойыма бурултат. Менин бойымнын кем-бескем мени көп-көп немелерге жаба тартырып турганын сезедим! Менин көрүлерим бу барган төгдөрдөң, бу айдаң, бу ончо курчаган чындык немелерден чындайын жүрүмдик! О! Куулгазын ап бу байзыгыс бистерди жаблактап турганында эмес, бис бу үйди ээлеп, оның стенелери — бистийи болгонунда эмес. Куулгазын ап — ол биске табынча жалакайдын арбыдаган байлыктарын бойынан берип-көчүрүп турганында — ол жалакай күүн жүректе, оның сыраңай түбинде, табыскак кыптар бүдүрөт, кайда тонмок суу чылап, илбүлөр туулгылайт...

О Сахарам менин, Сахарам, бат сени де эмди бүткүлинче карганак базымчы илбилеп алды!

V. ОАЗИС

Men слерге чөл керегинде көп куучындагам учун, оны улалтардан озо, бир де эмеш оазисти чүмдеер күүним бар, же көзимнин алдындагы ол оазис чек Сахарада эмес эмей. Самолеттын макалусы не дегежин, ол слерди жедер жерге чүрчөде ле апарар аргалу. Көрөйин деген куулгазынаардын жанына жеде конуп барганаарды билбей де калараар. Иллюминатордон улустын, чымалыдый кыймырап, кайнаган уйасын ширтеп жүрген биолог деп бодоштырак слерди. Токынаалу соныркаш толгон чырайлу слер түс өзөктөрдө, көп жолдордын белтиринде жайыла түшкен городторды шиндейдигер. Олордон тамырланып айрылган жолдор бу городторды кыралардын жулугыла жеткилдеп, азырап жат. Ондо, төмбөртинде не

болуп турганын жазап аяктап көрсө, кайдар деп, слер жабызап баштадыгар. Манометрдинг стрелкасы тыркыражып, слер там ла жабызап келдигер. Бир ле көрзөөр — жажыл ак. Бир тудам көк өлгөн слерге эмди бүткүл телекейдий көрүнди. Слер эмди тууяраган парктын ортозындагы апка олжолодып, алдадып койдыгар. Слерге эмди бу аптаң артык не де жок.

Жер ортосы онын ыраагыла кемжилер эмес. Бисте кажы бир бакчанын чедени кезикте, Кыдат Керемге көрө, чик жок көп жажыттарлу эмей, а кичинек кызычактын жүреги жажытла, Сахарадагы оазис кумакка курчатканынан, артык мандалган.

Слерге бир жерде болгон кыска үделеш керегинде айдып берейин. Бу Конкордиянын жуугында, Аргентинада болгон керек, же ол өскө дө кажы бир жерде болгодый эди: ак-жарыкта кайкамчыктар көп эмей.

Мен јаланга келип конгон бойым чөрчөккө учураарым деп сеспедим де. Мени таап алган эмеген-өбөгөн эш-нөкөр дө, мени отургузала аппараткан олордын эски форды да — кижиле кайкаар кирези жок эди.

— Слер биске конороор...

Анча-мынча болбоды, алдында бурулчуктан јергелей агаш көрүнди, агаштардын ары јанында — тура. Кандый саң башка үй! Байалык ла бырчыт — торт шибее. Је бозогосын алтап кирери керес — бу чөрчөктий шибее амыр ла тыш, быжу монастырь ошкош, үй эмтир.

Кенетийин эки кыс келди. Тудуулу каандыктын эжигиндеги тургакчылар чылап, олар мени лаптап шиндегилеп турды; кичүсинин жүзи чөкөмјиктей тартылганы көрүлип, ол полды јангы кескен тал сапла токылдадып ийди. Бой-бойыла таныштырткаалы, кыстар кыгыс этпей, меге колдорын сунуп, јакшылажала, соныркаган ла кекесиген ајас меге көргүлеп ийеле, јылыйгылап калды.

Мынысы мени јилбиркедип кайткатты. Ончозы канайып та сүрекеј бачым ла белен, табыш јогынан кандый да туйка эң башкы сөс айдылганы ошкош болуп калды.

— Э! Э! Олор ан-кииктинг — деп, адасы унчукты.

Бис үйге кирдибис.

Мен Парагвайда, көскө көрүнбес јум агаштын элчиси чилеп, улус городты колында эмдиге тутканча ба, бу таштарды эмеш когузадар ой јеткен бе деп көрөргө, оромды күрлеген сай-таштан тумчугын канкајта чыгарып алып туратан каткычы деп өлгөндү сүүйтем. Мен мындый, бойынның кирезиндеги чачыңыны — јаан байлыктын кереезин сүүйтем. Је бу тура мени де кайкабас бойымды кайкатты.

Мында ончозы элентиси једип калган — карыйла какшап, јенезектелген агаш чылап, камык сүүгендер отурган агаш такта чылап, үлтүрештин үлтүрежи болтыр. Панельдерди какшаган, эжиктердин јаактарын курт јип койгон, ыл-

гый үйт, отургыштары жантык, аксак-боксок. Же мында нени де жазагылап, орныктырбаса да, үйдин ич бойын десе сүрекей аруда туратан эмтир. Үзе неме килтиреген, жуунак ла ару-чек. Айылчы конор кыптын бүдүми мынан улам кары жакы жеткен эмегинин чырыш толгон жүзиндий көөркөмжик болды. Стенелердеги жарыктар, потолокто жыртыктар — ончосы мени көөркөдип турган, анчада ла чала ойдыйып, чала шалтырап калган, же жалтырада арчып койгон паркет. Солун үй: мында чачыны эмес, шалыраш эмес, же ончо ло немеге сүрекей ажарынкай болгоны сезилет. Байла, мынын көөркөмжиги жыл сайын там тыгып, өйдин истери там чокымдай базылып, најылык күүн там жылып, айылчы конор кыптан ажанар кып жаар өдөтөн жол там кезеп, айагадый жеткири көптөп келеткен болор.

— Чебер!

Бу ойык эмтир. Мындый ойыкка бут кашылып, сындыраы белен неме. Мында ойык болгонунда кем де бурулу эмес эди: өйдин кылуусу. Жүзүн-жүкпүрленип актанарын керексибейтен күүн кандый улуркак эди. Меге «бу үйттерди үзезин жазап саларга биске не де эмес, бис бай. Же»... деп айдышпаган. Меге өскөртө база айдышпаган, чындык болгодыйын. Бис тураны городтон одус жылга жалдап жадыбыс — город жазаар керек. Кем кемди эркитеер...» Мында жартамалдар эдерге керексибейтен, — ондый жайым тудуныш мени көөркөдөт. Каа-жаада ла кырцыштай;

— Э! Э! Эмеш үлтүрөп турбай база...

Же бу сөстөрдү омор жеңил күүндү айда салып отургандарынан менин најыларым там ла ачууркангылап турганы жок деп бодоштыргам.

Кенетийин бу бери ташчылардын, агашчы-плотниктердин, ус столярлардын, шыбаачы-штукатурлардын жаактаган, жарсылдаган тал-табышту өмөлиги иштенер-узанар жазалдарын тудынганча келеле, мындый кересс жеезелү жебрендикти жети ле күнге жоголтып, жандап ийгежин, онын бүдүми канайда бергей не, бодоп көрзөөр дө? Ондый килтиреген үйге кирер де күүнигер келбес, а кирген кижинин соогы жайылар — ээн, бүрүнкий ле элбек-телкем? Онын ичине кижичи отурар ордын чат таппай турар, капшай ла качыксагы келер, а? Жажытту, туйка толыктары жок, алдыгарда тамы ошкош, кетеп алган оролары, ойдыктары жок, табыскагы жок, жылузы жок үй — ол үй бе база? Торт ло городтогы ратушанын сарай ошкош, сооксымак ла өлүмтик ирге кыбы — приемный кептү эмес пе? Мындагы үйде, онын туйка өткүштеринде кыстар чек жанжыккан аайыла жоголгылай берген. Мынын чердактары кандый не, көргөн кижичи, качан айылчы конор кыбы да чердакка чыгарып салгадый ар-жөөжөсиле толо тужында? Стенедө кандый бир шкапты ачып ла ийдин бе, оноң сарга-

рып калган самаралар, эленчик аданыг бакчалаган кванциялары тогулип келетен де, мындагы тулкүүрлер де буткүл уйдиг ичиндеги бар сомоктордон көч болгоны устине оло ден бир де сомокко быжу жаранбайтан деп бодолып турганда. Эш-кереги жок болсо, же кижини алаңзыдып, кайкадып турар, мында көмүп койгон камык алкы-жөөжөлү, алтын-мөңгүндү, акча-манатту алкындар жер алдындагы кыптарында бар болбайсын деп бодоштырар, эски, татап калган сомоктор.

— Столго отуруп, аш ичсеер, — кычырарга жараар ба слерди?

Бис күндү-күреелү столго отурурга бастыбыс. Кыптан кыпка өдүп тура, мен арчыннын жыды кептү жайылып турган эски бичиктердин аромадын танып турдым, бу ак-жарыкта эн артык аромат-жыбар ол эмей. Же меге анчада ла лампалар тажыган тужы жараган. Кыптан кыпка тажып турган чын ла озогы уур лампалар, торт ло жаш тужымнын эн эртеги жылдарындагыдый. Олордын жалбыштанган оды сырай ла чийик кара кыйулу пальманын жалбырактарындый көрүнип, стенелерде кайкамчылу көлөткөлөр элбендежип турды. А качан лампаларды экелип тургусканда, стенелерде жарык койноктор конгылап, олорды эбиреде түнеерик жум-карануй күүрееленип, агаштый тарсылдап, тиркирегени угулып турды.

Эки кыс база ла туйкайын, кыгыс этпей, байагы жылдыган аайыла, эмди ойто чыгып келдилер. Олор столго табылу отургылады. Бери келерден озо оло, байла, ийттерин ле куштарын ашкарган болор, көзнөктөрүн кайра ачкылап, жаркынду күнге көөркөгилеп, эзинекле кожо келген өлөнчөптун жыдын тартынып, жакшысынган болор. Салфеткаларды жайа тарткылап, оло эмди көс кырыла мени туйкайын айкактагылап, мени айлы-журтынын амыйтан-тындуларынын тоозына кожор бо, жок по деп ичинде шүүгилеп турганы быжу. Олордо игуан, мангуста, мечин, тулкү ле адарулар мынан да озо бар эмей. Бастыра андары жердеги жану райда немедий, өөркөшпөй-тарынышпай, эптү-жөптү жүрген де, амырэнчү жаткан да. Эки кыс бу бастыра амыйтан-тындуларын, оогош колдорыла эркеледип, илбизиндеп, олорго суу ла жем берип, олорго чөрчөктөр айдып, каандагылап, башкарып турбай; ончолоры ла — мангустанан ала адаруларга жетире — олорго сөс уккур эмей.

Эмди бу кыстар бойлорынын ал-санаазын, сескирин ле шыранкайын жуу тартынып, олорго одоштой отурган эр киндиктү амыйтаннын аай-учуры жанынан бачым ла туйка, адакы ла быжу шүүлтеге чыгарга тургандарына мен белен болгом. Жаш тужыста менин де сыйындарым, бистердин столыска отуруп, аш-тус амзап, күндүлеткен айылчыларыс керегинде шак анайып ла ажара согуп, шүүй тарткылап ийетен

жокпо. Учкары, эрмек-куучын эмеш сений бергенде, кенетийин:
— Он бир! — деген кый-табыш чыгар.

Бу кыйдын бар көөркөмжигин жүк ле бистер — сыйында-
рым ла мен билетен эдис.

Ол туштагы ойынды эске алганым мени эмеш чочыдып турган. Кемзинип кирбикшигеним бу кижини жаргычылардын жана баспас күүнине жапастыргандый там тыңгыган. Бу жаргычылар сүмелдү ангнын изин ножо ангнын изинен ылгаштырып билгилеер, түлкүнектин желгинен ол жакшы күүндү барган ба, жок по деп таныгылап ийер; онойдо ок озор кижинин көксиндеги кыймыктарын база жакшы билетен.

Меге бу сескир көстөр, бу чикечил жаш жүректер жараган, же мен озор ойынын солыза кайдат деп отургам. Локсынып, «он бир» аларга чала жалтанып, озорго тус алып берип, аракыдан уружып ийип отурдым, же көзимди брө көдүрсем ле, бу не ле садып-мекелеп албас жаргычылардын ол ок бдүнгизи сезилет.. Жарамзыш — ол до темей-тегин: озор тагаркаш дегенин билбес те. Оморкош эмес, тагаркаш. Менин жөмөжөйин дегеним жогынан да озор айдарга тидингенин жакшыны артык санаган. Ижимнин тоомжызына салдырып, сап тудунары санаама да кирбеген: жумуртканага жагы жарылган кучкаштын балдары жундалган ба деп көрөргө, канаттуу на-жыларга жолыгарга чынар теректин чике ле бажына жетире тытпактанып чыгатаны ол база жалтанбас керек эмей, самолетло до учарынын берјенинде эмес.

Унчукпас феяларым мени ажангыр ба, жок по дегендий, канайда сүрекей ажарулу ширтегилеп турганы учун, озорло канча такып эрик жоктон көстөжөргө келишкени учун менин ажанар да чагым чат жоголо берди. Ын-шын боло бергели, бу ла тарыйын кенетийин стол алдында паркетте та не де арайын шыркырап, шылырап чыкты, оиндо ойто табыш чыкпай баады. Мен көстөримди кайкаган аяс көдүрдим. Бу тужунда очысы, өтпөкти кийик кыстын курч ла жаш тиштери-ле тиштеген аяс, ширтежинин арт-учында болорзынган бойы, же кайтпагай, адакызын ченеп көрсө, кайдар ол дегендый, меге бурусы жок бүдүжиле — канайтса да, бу варварды көмө-базар деген иженчисин жылытпагадый, менин андыйым чындаптап жарталгажын — мынайда жартады:

— Ол жыландар!

Оиндо, жакшысынып, бу жартамалы жетире сескир кижиге јарт болбой деп бодоп, унчукпай баады. Эјесинин көстөри, мени канайдар эмеш деп, ол тарыйын мени јалкын келтү чийиктер согуп, ол эки кыс неме билбеечи болгылап, ак-јарыкта эн эрке, эн ару чырайларын табакка көнкөрө тудуп ийдилер.

— Чын эмеш пе!.. Жыландар...

Мен онойдо кый салып, тудунып болбогоным, чын. Эки

будым ортосыла не де жылбырт эдип, јодомо табарып ийген—
бу гадука жыландар болтыр.

Је кешиктү болуп, мен болгобой, үстине күлүмзиреп ий-
тирим. Ачык-јарык, јайым-бош күлүмјиле, оног өскө олор
мени чүрчеде ле туткулап албайсын. Мен јыргалду болордо,
сүүнип күлүмзиренген эмейим, не дегежин, бу үй меге минут
сайын там јарап турганы үстине мен бу жыландар керегинде
көптөдө билип аларга күүнзегем. Јаан кыс меге болушка
келди:

— Столдың алдында үт бар, олор анда ујалап јат

— Эңирде он час киреде олор јанатан јанду — деп, сый-
ны кошты. — Түште олор анда јүргүлейт.

Мен бойымның киремде кыстарга туйкайын база кылчас
эттим. Кандый чичкериш, чырайлары кандый тогу, бир селт
этпес, је кулугурларды ла слерди, ол ден көрөрдө лө ондый,
а ичтери угулбас каткыла толгонын мен билбей! Олордың
каан-абакай сыркынду бүдүмдерине көөркөгөним сүреен.

Мен бүгүн санааларга, амадуларга алдырдым. Бу ончосы
эмди ыраак өткөн өйдө. Ол эки фея кайтты не, кандый јүр-
гүлери не, олорло не болды не? Байла, кижиге баргылаган
болбайсын. Је куулгылады, та јок? Ол сүрекеј јаан учурлу
керек ине—бойлу тужынаң келин болорго. Јаңы јуртында олор
кандый јады не? Озогы ла бойынча јерлик өлөң-чөплө, јы-
ландарла најылажып туру не? Олор орчыланнын јүрүмине
коштонышкан болбайты. Је өй келет, кыс балада эпши угы
ойгонот. Ол кемге де учы-түбинде «он тогус» тургузар күүни
тудуп, амадайт. «Он тогус» уур јүк чилеп јүректи базындырат.
Ойидо, кандый бир тенек табылып келер. Ол байагы ондый
өдүни ле сескир көстөр дезе эң башкы ла јастырып, тайкы-
лып ла кылбыгып, неге де турбас немени бар-јок чүм-чамла,
кеен-чекле ороп толтырат. А тенек неме сөстөрин тизиштирип,
уйгаштырып турганда, оны кезиктери поэт деп бодогылайт.
Бу шалтырак паркет ого кару деп бүдүнер, ол мангусталарды
сүүп јарадат деп бүдүнер, столдың алдында, онын шайрак
буттарынын ортозында сооттогылап јылышкан жыландардың
бүдүңкейи оны көөркөдөт деп бүдүнер. Олор бойлорынын ак-
ту јүрегин — јүм бакчазын ого, јүк ле јарандырган јазамалду
парктарды сүүген немеге, бүткүлинче, билинбей де, карамы
јоктон берип ийгилеер. Тенек дезе солтон кысты — принцес-
саны кулданарга, базынарга апарат.

Б. БЕДЮРОВ көчүргөн

Улалганы келер номерлерде

Кажы ла кушкаш,
кажы ла өзүм
Качан да ондобос
јаражын алкайт.
Телекей үстинде
не ле неменин
Ордына келетен
өскө неме бар.
Мөнкүлик өйди,
чактарды өткүре
Мөнгүн-тайгам
бу бойы турар.

Л. КОКЫШЕВ көчүргөн

Салим Сүрүн-оол

АЛТАЙДА

Алтайда мен — айылчы,
Айланайын, јаражын!
Бийик кырдын бажынан
Күнди тудуп алайын.

Алтай јерге мен баскам,
Агын суузынан амзагам.
Айылдарга мен кирип,
Айылчы болуп отургам.

Најылыктын арузын
Мында тапкам, кайкагам.
Төрөл улус ортодо
Кожондоп мен отургам.

Аржан АДАРОВ көчүргөн

Күндү жарык алтай журтта
Күндүү эдип жон-улулар
Туурам берип, чөбчөй ууртап,
Туттуратан аштап-тустан.

Алтай жердин жанын билип,
Алкыш айдып, күүнзеп ырыс,
Найыларга каруу эдип,
Ыр-жанарыс баштайдыбыс.

Туулу-Алтай, Туулу-Алтай —
Тувага төрөл эл турбай!
Айланганчам, жакшы болзын,
Айдын Көли, Чуйдын жолы!

Койчылардын кокырлажын,
Жылкылардын конгыразын,
Күмүш туулар шынкыражын
Күүнзеп узак сананайын...

БРОНТОЙ БЕДЮРОВ көчүргөн

Кызыл-Эник Кудажы

СОМОК

Кайран кычыраачым, бистинг төс геройыска одус та жаш жеткелек. Лип-жит кижини, же чырай-бүдүжинен көрзөгөр, карганак деп бодоорыгар. Уужалып калган жүс, түрүлө түшкөн мандай, кызыл-көк тумчук ла коркып калган калпак көстөр, мынын үстине кинзү жыт кижини жарандырар ба? Мында жан кайкаар неме жок. Бу нenen улам, ненин учун дезе, онызын слерге, айтпаза да, жарт болбой. Бистинг геройыс эртен тура көстөрүн ачпай жадып, тыркырашкан колдорула түргөн летагы жаар болор. «Ы-ы-ы» — деп, соокко тонгондой, калтырап, чарчаландаган жүрегин тудунар—чын ла суудагы тал.

Бир чөбчөй ачу неме жокко, тамагынан бир болчок курсак ашпас. Же, оны, «кызыл боочыны», ажырып ийзе, бүгүн буканы да түгезе жип ийгедий.

Бистинг геройыстын ады — Чылбартыр. Ол аймактардын төс жерлеринин бирүзүндө журтап жат. Та Чаданда, та Шагандарда айса Сары-Септе бе — онызы кычыраачы бойы көрзин. Жамылу кижини болор: жамызы сүрекей жаан да эмес, же калганчы-кактанчы, жабыссу база эмес. Орто жамы, орто кижини.

Бир катап бистин Чылбартырыс сүрекей оройтып, жанып келеткен. Шылтагы јарт эмей база: байа ла база нөкөр-саккар јолыгыжа берген. Чаганадый айрылбай барган... Айлына јууктап келерде, карачкы кире берген. Амыр-тым. Көзнөктөрдө от јок: үй кижы, байла, уйкуда. Ончозы јакшы болор эди. Је Чылбартырдын алдында эмди сүрекей јаан буудак бар. Ого көрө бу Сайаннынгу туулары кичинегеш төгичектер деп бодолор.

Бу өйдө колында мяч тудунып алган уулчак өдүп јатты. Чылбартыр оны токтодып алды.

— Кел, экем, бери. Бас, бас, мененг коркыба. Тиштебезим. Менде бир сурак бар. Бу, бу үйт јаар үрип ий, экем.

Олор эжикке јууктап келдилер. Чылбартыр, эжик оорый беретендий, чебе-ер токылдадып ийди. Полго јылангаш буттар тизирт этти. Чылбартыр тыдынып ийди: бөднөчө кичинере берди, бөрүкче болчоктоло берди. Уйи онын баатыр укту кижы болгон, јангыс ла келтегей төгмөги Чылбартыр кире бар.

— Кем ондо? — деп, эжик ажыра јоон үн уйкузырап, күзүрт этти.

— Мен, энези, мен — деп, Чылбартыр албаданып кажы ла букваны јап-јарт этире айтты.

— Сек! Тын бери! — деп, байагы ла үн күзүрт этти.

Чындап та, кижы коркыбас эмес.

Чылбартыр уулчакты јенинен тартты. Уулчак сомоктың үйди јаар тын-н-н үрүп ийеле, жүгүрип жүрип калды.

Өгөөниненг аракы јытаибады... Эмеени уйуктаар деп жүре берди. «Кудайга баш! Јакшы, јакшы. Јакшы ла болгоны — јакшы!» Је үй кижы ийттен јытчыл болгон. Ол төгүндеткенин билеле, Чылбартырды эмеш «аластап, алкап» ийейин бе дейле, је арайдан токтодынды: «Акыр ла эртен... Эмди тегине ле кижининг уйкузы чыгар. Таң атсын, најы. Ашкамайың берерим. Тон-өдүгинг силкирим, тобрак-тоозының кактаарым».

Је эртен тура јакшынак күн тийген. Уйи, јакшы түш көргөн кижы, көп туткуланбады. Чылбартырга да эп-јок болды. Ол та канчанчы болбогой — «калганчы сөзин» берди.

«Канчазын актанар, канчазын јаман көс болор. Эмди ле ичет эмежим бе — деп, Чылбартыр бойында сананды. — Токтоор. Токтодынар. Эр кижы инем мен. Айткан сөс — аткан ок. Оосты сомоктоор, ол ашты ажырбас эдер».

Бир канча күн ол, чындап та, тудунды. Нөкөрлөри ого чыдапка ла, өөркөп баштады: «Көрзөөр оны, тынзынганын. Кижы ле билбес неме чилеп. Карамчы, карамчы, ач, ач — онынг учун ичпей јат...»

Је Чылбартыр укпачын, билбечинг болды. Учы-учында — көк јарамас, түнгей ле ойто «уймала» берди. «Отты тартпаза, сүт ажа конор, тудунбаза — эр ажа конор» — кандый чындык сөстөр.

Чылбартырга ойто ло сүмеленерге келишти. Ол үйине,

сүрекей санаркаачы кижн болуп, сок жангы артып калган тўлкўурди жылайтып койдым деген. Уйн сомокты тургуза солы деди.

— Керектин бышканы бу эмес пе? — деп, бистин герой женл тынды. Магазин барала, тўрген ле «английский» сомок садын алды. Сомокты солып кой деп, завхозты жакып салды.

Чылбартыр эгирде жанп келеле, эжиктин жанына ырысту кўлўмзиренди. Кандый макалу, бу сомокто ўйт жок. Макалунаг эмеш артык. Бат, жакшы. Бат жакшы! Уйн десе нени де билбеген, ондобогон.

«Сомокты сананып тапкан кижиге сый-премия берер дешкен болзо, оны эки колдоп туруп жарадар эдим!» — дейле, Чылбартыр керек десе мўргўп ийди.

Суббот кўнде, иштин кийнинде Чылбартыр тўрбўндўрин айылдады. Олорды тооп турум дейле, кўндў-кўреге кирип, чўчўйлўрдинг тоозын таппай калды... Оног орой тўнде айлы жаар жанп баратты, же санаа омок, коркор неме жок болды. Пушкининг «Эшти дама» деген поэмасында Герман ўч кўзбўргў бўткен болзо, бистин Чылбартырста база ўч актанар шылтак бар. Эг ле баштап, ол болор-болбос нўкўрлўрлў эмес, а тўрбўндўриле кожо ичкен, экинчизинде — тили бир де туктурулбайт, оног калганчы шылтак — эжикте жангы сомок, ондо ўйт жок. Айдарда, ўй кижн нени де сеспес. Араайынанг киреле, шык жада берер. Олўнўнг жабыс, ўртўктўнг жобаш.

— Кажы, ўр! — деп, ўй кижн бўткўл тураны тогдолто кирзирт этти.

— А мында ўйт жок, энези, — деп, Чылбартыр жымжак унчукты.

— Сен, сен, сек!.. Ойто ло!..

— Мен? Бу канай турун... Жок, жок...

Же эжик кайра ачылды. Уй кижн удур ачыкты. Кезе кўрди. Бот, жоткон, жерсилкиниш, жалкын — ончозы бир уунда болды. Тўрбўндўр дў, туктурулбас тил де, жангы сомок то — бистин Чылбартырсты корулап болбоды.

Ол ойто ло жалынып, ойто ло «калганчы» сўзин берди.

— Же, бўт, энези, тен, меге бўт... Кижн эмес болойын... Бу чын ла калганчы сўзим... Тен каа-жаада байрам-эш болзо... Оног ўскў тен... бир де... Бўт дейдим, бўт...

— И, кўрзўгўр оны. «Байрамдарда-эште!» Жылында канча байрам — билеринг бе?!

Тоолоп ийер болзо, байрамдар да кўп болтыр. «Жок, жок, чек ичпейин, чек!»

Эртезинде иштег келзе, «английский» сомок жогыла, озогы ўйттў сомок турды. Бу ончозы ўй кижининг ижн ине. Канайдар оны, балдардынг энезин.

Черт сўзин буспаска Чылбартыр тын албаданды. Эки ай тудунды. Же ойто ло — о, жайла! — «чылбалыш» боло берди. Актанар арга таппай турала, аптека кирди. Оног... резин гру-

ша садып алды. Ол грушала бойынын тумчугын үрди. Сүрекей жакшы. Жаңыс ла бир эмеш резин жытанат. Мынын учун ол суунаг сордырала, төрт-беш такып атырып, жунып ийеле, ол грушаны карманына сугуп алды. Айлына жанып барды. Уйи оны сакып алтыр. Чылбартыр грушаны сомоктын үйдине сугала, «шыйт!» үрдүрип ийди.

— Уу, сек! — деп, үй кижиге багырды. — Чимирик-чилекейи канай шуурап калган мынын! Же кир, кир. Аракы ичпеген ошкожыг ине.

Чылбартыр айлына кирип келди. Же тактага жастыра отурала, күрс барып түшти.

— Сек! Бу мынызы чындап та... А неле үрген?! Айт тургуза!

— О-оозымла, энези, о-оозымла — деп, Чылбартыр эрдин чөрмөйтти. Же үйи бүтпеди. Кармандарын кодороло, «жөө-жөзин» таап алды.

— Сек! Күрүм! Мындый быжар немени кайдан тапкан? Ондый немеле кижинин жүзи дөөн... Итатай! Ы-ы, жара тартып та ийзем, макам канбас! — деп, үй кижиге түкүринип, оозун жайга берди. А айткыларынын — айтпаза торт. Кандый жаман сөстөр таппайт деер. Чылбартырды тен оос то ачтырбайт.

— Кор-ркы-ба... Ол аруу, дейдим... аруу... А-аптеканан садып ал-гам...

Чылбартыр арбадышка чыдажып болбой, тышкары чыкты. Көрсө, кожо үренген нөкөри келип жатты. Бот, сакыбаган тушташ! Куучын эмес куучын башталды: канча сурактар, солундар — сен кандый, сен кандый? Учунда сооп, таңкылагылап отурдылар.

— Жүрүм өдүп ле жат — деп, Чылбартыр айлаткыштап баштады. — Лийттер өзүп ле жат, каргандар десе, иштеерин иштеп, амыралтага чыгат. Же жаңыс ла, сомоктор ненин учун амыралтага барбайт? — деп, Чылбартыр жаан үшкүрөт. — Кижиге сананар болзо, канча муну улус — коркынчак-кортыктар — эжиктерин, кайырчактарын сомоктогылайт...

Нөкөри ондобой, жүзин чырчыйтты:

— Сен сомокторды не жоголторго? Билеринге бе, эмди тургуза эрте. Кандый ла улус бар...

— Мен канчазын олардын үйдине үрөтөм? — деп, Чылбартыр төжине согунды. Онон не болуп турганын нөкөрине куучындап берди.

Нөкөри, каткырып ийбеске, арайдаг тудунат, Чылбартыр десе оны сеспей, онон ары үрдүртөт ле:

— Ээ, сомоктордо, түлкүүрлерде жок ой түргөн келетен болзо! Ончозы — ачык. Сомоктор эдип турган заводторды да жаап койгылаар эди.

— Айтканымды ук — деп, нөкөри кезем айтты. — Сомоктор жоголор ойди сакыба, олардын үйди жаар үрбө. Тудун, токтодын. Сен алдында же ле деген эр болдын ине — дейле,

нөкөри Чылбартырдын колын бек тудала, жолын алып жүре берди.

Күн жалбырап, күйнүп, туулардын ары жаны жаар күүн-күч жок ажып баратты. Бийикте карлагаштар суртулдажат. Олорды көрүп, Чылбартыр эртеңги күн айас болор деп сананды.

Лыбаш КАИНЧИН көчүргөн

Юрий КҮНЗЕГЕШ

ПОЭТКЕ

Чактар өткүрө
Калыктар жүрегин
Жалкын чылап
Жарытсын,
Жаңылга болуп,
торгылтсын —
Бичиген
Сенин үлгерин.

Кайанаң оозылган
Таштар чылап,
Көчкө болуп
Сөстөр келер.
Элге онын
Жүректин сызыла
Үлгерин учсын
Жердин үстиле.

КУСКУНДАР

Жаш баланын каткызыдый
Күннин чогы жылу-жылу.
Байла, жас келген.

Кар жажыркап кайылат,
Анда-мында
Кара-чоокыр.

Карантыда кускундар кап-кара.
Ажангылайт — бош то жок.
Байла, тапкан татуны.

Керек десе мени де
Керекке албайт кускундар.

Күлөр ТЕПУКОВ көчүргөн

ӨЛӨН ЧАБЫНЫ

Тенгеринин чаңкырын не деер,
Телкемдердин элбегин — не једер?
Тынчып калган јаландар кууп,
Тракторло барадырым, өлөн јууп.

Күркүреген адым ийделү, бек.
Көксимди сергидет түмен чечек.
Тырмауштар тижин бир аай көдүрзем,
Түрүнтиде артат бугулдаган өлөн.

Онойып кыш керегинде түш көрөдим,
Ол түште, көөркийим, күлүмзиренедин,
Колдорын капшуун, өлөн айрууштайдың,
Кожондоп, койлорды тапту азырайдың.

Кыш дезе ченеп, шуурганын собырат,
Кышкырып келип, кажаганга согулат.
Је салкындагы сенин кожонгын јылу,
Је санаамдагы сенин кеберин кару.

Шатра ШАТИНОВ көчүргөн

Александр Даржай

ЧАКПЫГА ТУШКЕН АН

Кочкор айдың корон согында сорбуланып јарылган тошчылап, јердин јиги сөгүлип тежилди. Јоон кызыл тыттын төзинде јаткан кижин көбү калган тамырды тазылдан атпактанды.

Лыш-арка аа јок күүлеп-шуулап, агаш-таш жемирилип-коскорулып, тамы дөбөн ээчий-деечий чомуп, барып түшкен табыжы алыс јерден тунгак жаңыланат. Јаткан кижин өлүмжиреген боромтык көстөрүн араай, чылаазынду ачты.

О кайрако-он, баш болзын! Чак-эреме түгенип јатканы бу туру... Кижинин сапталган тазылы түзөп, мыйрындап, јаткан јерин айрыланды. Буттары јардан салбакталып, сол колы тазылдан ычкындырылды. Он колы тайкылза, саңды төмөн уча

берер. Сыбырылган колын жүк арайдан көдүрүп, тазылдан капты.

Жер-тегери жайбандап чайкалат. Агаш-ташты, туу-кайаны тамы жап жуда салат.

Кызыл тыттын төзинде жаткан кижини ондолуп келди. Бүрүңкийлеп калтыр. Агаштын бажынча ойногон аяс соккон салкыннын чөйбө сылтынан, суу олјондо бөрүлөрдүн ачу улужынан өскө неме угулбайт. Кижини мандайынын бозырайып сызылган терин колынын сыртыла өңзүрө арчыды. Ондойип отуруга чырмайып, чат бол жадып, ойто ло суймадалды. Онон чочып, бажын буландадып, жаткан жерин кол жедерден сыймаштады — бүдүн. Улуу тынды. Санаазы кириш-чыгыш болгонын, тыттын төзине аттан жылбырап түшкенин, узун чылбырды он колына ороп, жада бергенин эске алынды. Ат жогыла. Байла, бөрүлөрдүн улужынан үркийле божогон. Кижини бажын кабыра кучактап, мыжылактап ыйлай берди. Онон бажы, бүртүп ийгендий, мылкыс эдип, колдору туура чарчалды. Чирей тебинип, күлүдө немедий, ары-бери тоолонды. Колдору жерди жоктоп, тазылга кадалды.

Жер-алтай ойто ло селендеп, жиги ачылып, агаш-таш тамыга конкорылат. Байа кижини көктөн арткан теренин тилими чилеп, тазылдан тырмактанганча.

Жер торт жескенип тоңырчылаган тай. Жоон-жоон тыттар, какшак бүрдий, кейде айланыжат. Кижини тазылдан салбай, тыттын байбак будактарыла кожо элбирендейт. Жүреги көксин ойто тепкедий типилдейт. Алдында оозын жаанада ачкан тамы карарат. Кижини тазылды ычкынбай, узак ла иленишти. Артучында колу курулып, божонуп, тамынын кырына келип түшти. Кайра кармаданып, чагы чыкты. Онойткончо узун колду неме оны төмөн чиректеди. Ол чөрчөк жериндедий кеен-жараш жапанга мач этти. Уйе-сөбгүн тутты, сынык-бычык билдирбеди. Кайдазын айлабады. Жанында эки чой казандый беске. Жапангын учында ак кардый мызылдаган өргөө теңкейет. Орпо канкайза, ай-күн көрүнбейт. Мында десе — жарык.

Как-ээн. Тынар-тынду неме жок. Сепсүүн эзин согуп, өлгөнүн бажы билер-билбес жайканыжат. Ол ло.

— Бу не алтай? Мында кем-кем бар ба?! — кижини ачу-корон кышкырды.

Кем де каруу бербеди. Кижини өрө туруп, мынаар болордо, кейде түктү тулку кол көрүнүп, оны жарын бойдон ала койып, жапасты.

— Мен кайда?

Ың-шын.

— Өлтүрөтөн бедин, өскүрөтөн бедин, айт, билейин деп, мен кайда? Айт деерде, Түктү-Кол! — кижини алгырды.

— Келетен жеринге келгенин бу. Алтыгы ороонун ээзи Эрлик-каан удабастан жет келер. Отко-сууга түшпей сакып ал.

Өзөр жажын, өлөр тынын онын колында — көскө илинбес кижини каркырады.

* * *

Тазылдан атактаган кижини анданат, чарчалаңдайт. Буттары сууда талдый тырлаңдажат.

Таң атты. Эдиреп жаткан кижинин карара кургап жарылган эриндери кыймыктады. Көзүн жаңду ачты. Курчай алган агаштар жүк сомдолуп, санаазында онын тынына келген черүдий, будактары дезе сарбайышкан жыдалардый бодолды. Кижини атактап, жуурылып, жүзүн колыла бөктөп, тыкчыйды. Кожо жаткан тыттаң не де сынып, бажына түшти. Ол кургак чырбагал болгон.

— Эне! — деп кыйгырала, кижини ойто ло эдирей берди.

* * *

— Не болды, балам? — казанча бескенин жанына кайдан да энези базып келди. Тын жыгылдын ба, балам? — сырсаң колдорула онын арка-белин сыймаарда, эди-канына жылу жайылды. Энези кажы чакта божоп то калган болзо, колдору эмдиге сообойтыр. Уулынын бажын төжине жаба тудуп, өксөкү ыйлай берди.

— Кайра жанар жолун туйук алтайдан келгенин бу туру, балам. Улуска кара сананба, канын жудунба, каргыжы жедет, байланып жүр деп айдып чөкөдим, тилим бош торсоды. Эмди сего энене де болужып албас. Чой бескени көрүп туруң ба? Оңдо ак-жарыктын үстине келеле эткен ак ла кара керектеринг бескелелер. Кажы жаар жайза, салымың оңдо.

— «Тоозынча ак өң тууча кара өңди жайа тартар» дейтен жогоор бо, эне? Он бештү тужымда Чайлак-Оозында тузакка түшкөн чаапты аргадап алганым санаарга кирет пе? Тирмактын каразынча да болзо, бир жакшым жеткен эди. Жангыс ол до багай керектеримди эркитеер эмес пе? — уулу айдынды.

— Жастырып жадын, балам. Торсугун тыгып, бала жыдын чыгарда, кижини күүнүн жоголып, кинчегин баштаң ашты, көстунг жажын көп ичтинг, өскүстунг колынан өкпөни блаап жидинг. Каргаттын, шорлондын. Балуун бадатан жат. Эрлик-каан сени ол базындырткан улусла, кинчектелген тындуларла көстөштирер. Мен болужып албазым. Же эне кижинин жүреги ошкөш ло сыстап жат. Эненинг жүрегин баштап ла канай шыркалаганын санааңа кирет пе? Мен барайын, сен санан — энези анайда айдала, жүре берди.

Энези турган јер буутып артты. Уулы колын сунарда, буу јерге шинди. Јер-тенери јемириле-јемириле, кенетийин табыш-тал јап-јуп јылыйып калды. Јалбырактан тамган тамчы чылап, јаткан кижинин качарыла кӱстин јажы тамырады. Кӱннин чогы качарын ӱртӱп ийерде, кижинин эрди јуурас эдип, кӱзи ачылып, јарыкка кылбыкты. Тыны чыгып калган колыла јерге тайанып, ӱрӱ турарга мууканып неме болбостӱ, эмеш тыштанып, тӱрттамандай туруп, одожында тыт јаар энмектеди. Тытка једеле, јангы баскан јаш бала энезинин эдегине кадалган чылап, колын тарбайтып, јоон кызыл тытты кучактанды. Уурлаган бажын кӱдӱрип ајыктанды. Бажы келтес эдерде, ол јаар арай јайылып јыгылбады, је колдоры темир какпыштый бек болгон. Тытты кучактанала канчазын бого туратан, јылгажактап та болзо, акка једер керек деп сананала, кижн јылбырап, колы јерге тийерде ле, тӱрттамандады.

— Санаамды ла ычкынбайтан болзом — кижн бойында шымыранат.

Анайда айдарда ла, эди-каны тирлип, бут бажына корчойо туруп келди. «Јыш-арканан ла чыгып алатан болзом, алдырышпас эдим. Кара-Тыттын колтыгында јайлаган Қалтар-оол-эшке ле једип алган кижн. Ӱрей јанданбас, уурыны токтодор туру. Мынайып јӱрӱп кижн неме болбос. Алтыгы ороонго тӱжип, алтын сӱӱгимди ондо саларга јастадым. Кижиде кудай бар эмтир. Улуска ла једер керек!» — кижн анайда сананып, тижин кыјырада чайнанып, эки-ӱч алтады. Чичке кӱрди кырлагандый, колдорын јайып, будына тоормош колбоп салгандый, сӱӱредип баратты. Јерде јаткан будакты онтоп-калактап алды, эки колдоп тайанып, онон ары ӱрбедеди. Ӱй-адап, кӱзи чоокырланып та турза, бар-јок кӱчин салып, ӱзӱк, улус јаар ууланды.

Улуска јол туйукталганын, анда оны эмискен энези де, сӱӱген эш-барааны да, азыраган балазы да эмес, анда оны Бедик-Элде койу талдын тӱзинде Балдан ла Қаржан-оол энчикпей сакугынын кижн ундып салды. Қалга-оол оноор уурынын малын айдап апаратан болгон. Је мӱр болбой калган. Мал башчызы айгыр тӱбекти сезип, ӱӱрди ээчидип алып, турлу јар тизиреде берген. Турлуда ийттер чуркуражып, улус ӱндешип, улай-телей мылтык аткан. Қалга-оол кайра чапкан. Тапту ыраап тындаланган. Кӱксн сыйкылдаганынан, ат солусақтаганынан ӱскӱ неме угулбаган. Кызып турган сыртын алаканыла тудуп кӱрзӱ, — ӱлӱш. Серенке чакты, алаканы кан. «Қандый коркор јӱрек јок неме тирӱ кижинин адат не? Тоғ ло айу-бӱрӱ эмезим не. Акыр ла болзын, Кӱжӱр-оол, сени — мен деп турган болзон, кара бажынды баспазам, ак малынды тӱгезе бӱртпезем кӱрӱп ал!» — деп, ол кимиренип, кенетийин кӱзи карачкылап, аттын ээрин кап-туура јада берген...

Билинип келзе, жыш-арка јер эмитир. Жоон кызыл тыттын
јанына аттан жылбырап түшкен, узун чылбырды колына оро-
гон ло эди...

«Капшайлаар, капшайлаар! Улуска ла једер! Жыш-арканы
ла өтсө, Кара-Тыт канчийан. Түрткүндеп те болзо, једер! Је-
дер! Улуска!»..

Алтаарга ла јадарда, будынын алдында јер қайкалап ј
рүп отурды...

Калга-оол өлөңди јулмаштаган, санаазы алыс-телис јатты
Курлаазы төмөн нени де сеспейт.

* * *

— Эне-е!

— Не, балам? — ыш--туман өткүре энези үнденди.

— Слер кайда, эне?

— Сақы ла, узак артпаган. Эрлик-каан өргөөзинег чыгып
келди — энези токынатты.

Байагы ла јажан јайыла түшкен јатты. Јес тумчукту, ай-
ры мүүстү, кижі бүдүштү јелмистер чыга коноло, бескенин
одожына бийик ширее тургузып, јыдалары јалтыражып, ши-
рееге јергелей туруп алдылар.

Тенгери унчукты. Ширееинг үстинде от күйүп, ыш бурку-
рап, табынча кейге таркады. Анда ап-апагаш кийимдү, кучак
сагалду, јаба карыш апшыйак отурды. Ширееинг кажызында
колы узун, тырмактары јес. Көстөри ногоон.

— Ады-јолың кем, уул? — Эрлик-каан сурады.

— Монгуш Калга-оол.

— Бескеге јууктай тур — каан јакарды.

Јерге каккан казыктый, Калга-оол тыс этпеди. Эрлик -каан
казырланып, бескеге уулады. Калга-оолдын буды бокырылып,
тизеленип отура түшти.

— Улудан улу Эрлик-каан, кызыл тыным үспегер. Бери ке-
лерим деп, үч түжимде сананбагам. Чакка учурап, эрик јокто
бого түшкеним бу. Адыгарды адабайын, алдыгарды кечпейин,
айлу-күндү алтайыма јандырыгар!

— Монгуш Калга-оол, бери ук! Бу каандыктаң кем де бу-
рулбаган. Сени кайдаар тайарын шүүрис — анайда айдала
колын чабынды...

* * *

— Эне! Эне-е! — деп, ачу-ачу кыйгырып, Калга-оол көзүн
ачты.

Кыштын корон соогында, јайдын ургун јаажында, үштүн-
түннин аразында энезиндий кару болгон жыш-арка соок кеби
тартынган јатты. Јылу төжөги болгон јенес те сай таштый ка-
ту. Улуска јетире эм де узак. Јуугында тытка јылып, будагы

нан тартынып, өрө турарга сананды, же көкси кадалыжып, тыттын төзине таар чылап тоолоно берди.

* * *

Эрлик-каан ширедег кизирт этти:

— Монгуш Калга-оол, бескеге чык!

Калга-оол аыктанды. Энези көрүнбейт.

— Эне-е! — жайнулу кыйгырды.

Кал-камык желмистер ортодон энезинин туугак үни чыкты:

— Коркыба, балам. Бери келгеннин салымы ондый. Ак-

жарыктын үстинде жүрүп эткен керектеринди шинжүлеер. Энеңди база ченеген. Мени угуп турун ба, балам? — темир кижен шынкырады. — Коркыба!

Калга-оол бескеге турды. Бескенин чертимери кара чийү-ге көргүсти.

— Кара керектерин жайа тартты, Монгуш Калга-оол! — дейле, Эрлик-каан көдөчилерине баштанды. — Туку ол тытка апарып жаба буулагар. Жаныла өдүп, кем-кем килезе, керегин такып көрөрис. Ончогор каргап, жүзине какырып өтсөгөр, кайнап жаткан суулу орого түжүретен турус.

Калга-оолдун көзи баграйды. Күреелей турган жуучылдардын экүзи чыга конуп, оны түре-мара тудуп, түлүреде сүүртей берди.

— Алып бүткен Эрлик-каан! Озөк-тыным кыйбагар! — Калга-оол кайра багып кыйгырды.

Эрлик-каан унчукпады, жаңыс ла ногоон көстөрн чагылышты. Калга-оол чакпыланып, уштылып болбоды. Жуучылдар оны тытка кере тартып, төжин кечире темир кыиыла орой сокты. Эрлик-каан колын жаңыды: ал-камык улус, мал-аш, тынар-тынду Калга-оол жаар чубады. Калга-оол озор ортодон энезин көрүп таппады.

— Эне! Аргадагар! — энезин болушка кычырды.

Энези каруу жандырбады, үни ыраак жаңыланып, тытта отурган каргаа үркип, каактап, тылырада уча берди.

Улус, мал-аш, тынар-тынду Калга-оолго жууктап токтоордо, озор ортодон сыңар көстү кулун чыгара мантады. Озо Калга-оолдун жүзине какырды, оноң жуулышкандарга бурулды.

— Мен бу кижини билетем. Бозом до болзо, чырайын танып алгам. Энемин эмчегин тойо-кана эмеле, чечекке бүркүлгөн элкем жалаңда текшилеп, салкын-куйун салып жүретем.

Бир күн энирде бистин үөр жайымжып отоп жүрген. Түн кирип, жылтыстар суркуража берерде, кенетийин агаш аразынан таң атту кижн чыгара жортып, үүрди бөлүп, айдап апарган. Энеңди база. Мен ээчий тап эткем. Узак ла сүрүшкөм. Көбүгим ажынып, арай күйбегенче мантагам. Аттардын тибирти там ла там ырап, жылыып калган. Мен мантаганчам. Учунда

тилим чупчулып, көк өлөңгө көңкөрилдим. Оскүс артканымды, жер-алтайымды, нөкөр кулунаштарды жажын-чакка көрбөзим деп, мен ол тушта кайдаг билгейим не. Жаш та.

Таг кажайып, кушкаштар кожондошкон. Кайдаар барар аайын билбегем. Көсти жумала, күнчыгыш жаар тентирилип баскам. Сананзам, энем ондо ошкош. Бас ла бас. Агаш суйуп, тегерик акка чыгып келдим. Акты ла кечсем, энем ондо болгодый, «кел бери, кел, кулунажым!» деп киштегендий. Өлөңнинг, чечектердинг, мөштинг жараш жыдыла кожо удур соккон эзин энемнинг койу сүдининг жыдын экелгендий. Бажымды бийик көдүрип, тумчугымла тырындадып кейди жыткардым: чып-чын.

Арып-жобогоным да ундып, кокпондодо мантадым. Түүнчек сууны ажыра калып жадала, оноор чөп эттим. Кем де будымнан төмөн чиректеп тургандый, чомуп баштадым. Жаан удабай ай-күн көрүнбей барды...

Бу шилти эмес болзо, мен кару энемди, нөкөр кулунаштарды не жылытатам. Көк теңери сени теп! Курулып өл, кускунга челдет! Уйенинг үйеге баланынг балага каргыжыс жетсин! — кулун онын жүзине түкүрип, өдө басты.

Кулунның куучынын унчукпастан тындаган улус, мал-аш, тынар-тынду сийгектинг уйазы чылап күйбүрөп чыкты. Жуучылдар жыдаларын карчый тудуп токынатпаган болзо, Калгаоолды жара тарткылап ийер эди.

«Энем кыйын-шырамды көрбөгөни жакшы — деп, ол сананды. — Энемнинг жүрегин мен не аайлу кемирдим. Алтыгы ороонго түшкени учун мен база бурулу. Жүрүмимде онду неме көрбөдим, мениле кожо энем шыралады». Мен сеге корон эмес, эмчегим сүдин эмистим. Оорый бергенде, кучуп, кабайынды жайкап, таг ажатам. Уулым чыдаза тайанчыгым болор, улус ортодо тоомжыда жүрер. Базып отурза, күйүнип ле оморкоп: «Көрдөбөр бө, бу тул келиннинг уулын! Эр десе эр!» — деп айдыжар. Бат мен канайда санангам! Сен өскө жолды тактадың. Уредүүн чачтың. Тул келиннинг уулы деп, казна сени азырады, бүдүндеп кийимдеди. Саг тескеери тебиндинг. Дынгыл-оол деп өббөңгө коштондың. Жорго адына, мөңүн үйген-куйушканына ал-санаанг салдың. Дынгыл-оолды көргөн бойынча, айылдың ижин таштап, чыга жүгүрөтөң. Ол мени канча сөстөбөдү. Жаза мойногом. Сени учкаштырала жүре ле берер. Жагыс таг бүрүңкийде келгилеер. «Кайда болдоор?» — деп суразам. «мал кабырганыс» дейтөң. Эмди оныгды токтот. Жаандарынаң сурагам. Сени жакшы үренип, иштеп жат дешкен. Ого кижжи канайып сүүнбес?» — энем колонияда меге жолыкканда куучындайтан.

Эмди не? Божогоным бу. Алтыгы ороонног чыгар арга жок. Мени кем кижжи эске алар? Ады-жолымды кем адаар? Кем де эмес».

Жуулышкандар ортодон селмек чачту карган калактаган

сыктаган чыкты. Эмеен сыгыттаганча өдүп жада токтой түжүп, Қалга-оолго кезе көрүп, каргаалар каактаган жыш-аркага кире берди. Онын «ой, калак, калак, калак!» деген сыгыды иле угулат.

* * *

Қалга-оолдың көстөри сантыгандый, араай ачылды. Агаш өткүре шыгалаган күннинг чогы алтын учуктый урулат. Канаттарыла агаштардың бажын арай табарбай, бир үүр турна учты. Онон бодогондо, жуугында ак бар. Қайдазы санаазына кирбеди. Алдында бу жерди беш сабарындый билетен. Қозин туй таңза да аспас эди.

Бажын өңдөйтип тыңдаланды. Туку четтердин ары жаында суу шорқырайт. Тыныжы буулып, колы-буды сиркиреди. Жылайын дезе, жоон жерсү жадык жолын бөктөп алган. Узуны жирме-отус алтам. Жадыкты ажайын дезе, сыны корголжын ургандый уур. Эбирип албас — камалга жок. Суу шорқырап, «Кел, кел! Сузуп ич, суун кандыр!» — деп тургандый.

Жыш-арка ээн ле элкем. Анда јаткан кижі керек дезе сийгек ле чойлошқонног жүдек. Сийгектер ого көрө чакту, бойларынаг чик-јок јаан кош жүктенген, ары-бери сунгулайт. Қалга-оол айғырдың сидиги чачым жерге де једип албай јат. Қадык болзо, жадыкты чеп-чек ажыра алтап, эки-үч ле казалаза, сууда болор эди. Эмди жадык жылым кайадый.

Қалга-оолдо ооско салар неме јок. Азыгы аттыг канјазында арткан.

Сууга једерге канча күн керек не? Ууртамча да суу болзо! Тамчы да суула чыктыдынза, сын-арказы јенілжиреп, от өлөнгиген сыгындый, тура жүгүргедий бодолды.

Қалга-оол өлөнгди јулмаштап, жадыкты кууй жылды. Јаан да ичкерлебеди, сабарлары сойылды. Қолын јастанып амырап алала, оног ары тырландады. Байа чылап өктөмжиребес, калас күчи чыгар. Амырап туруп жылза, эниргеери сууга једе берер. Санаазына нениг де учун капитан Болот-оол Уртакович Донгак кирди.

Қалга-оол јайымга чыгардан бир күн озо оныла капитан куучындашкан.

Болот-оол Уртакович түрмеде отурғандарды ала-көңө талабайтан. Қору јерине тийбей, көксинде нени алып жүргенин билерге кичеенетен.

— Эртен јайымга чыгарын — деп, ол айткан. — Мында канча жыл отурдың? Беш — каруузын сақыбай, бойы јандырды. — Санаа алынар, укаа кирер ой болгон. Нени шүўндинг, куучындап бер.

Қалга-оол јиткезин тырманган. Мындый куучын болорын сақыбаган.

— Түрмеде отурарымда, энем өрөкөн жада калган. Бойым

бурулу. Мен тоң ло јаш бала эмезим не. Энемниң сөөгин де тудушпадым. Туш улус јууган. Јанзам, киж и чилеп јүрерим. Оскө јол јок — Калга-оол көзнөк јаар баштанган.

— Эйе, өскө јол јок. Јаңы јүрүмди неден баштаарың, Калга-оол?

— Јазап билбезим. Кичеенип иштеер, ууры этпес. Мен анайда сананып јадым. Анда мени не сақыганы билбезим. Күн эртеде не белгелеер? Кижиниң салымын кем билер? Кем де эмес. Керек десе слер де.

— Чын эмеш пе? Билеринг бе, анда сени не сақып јат? Эки јол, эки салым. Баштапкы јол — ак-чек иш. Бу эн быжу јол. Јайымга чыксаң, улус сени јылу уткыыр деп пе? Јок, сениң мойныңга кем де артылбас. Айап, эренгистелеринг јолду. Эйе, сен уулчак эмезинг. Соксоо до эмезинг. Улус сеге бүтпес, кылаңдаар, серенер. Јакшы иштеер керек. Күч, күч болор. Бек тудун. Болор-болбос немеге туткуланба. Түңзүңдебе. Ачык-јарык јүр. Ол тушта улус меге јапсыыр.

Экинчи јол јенил. Ол уурының јолы. Ол јолго ойто киргениңди сеспезинг де. Учү-түбин билеринг.

Учинчи јол јок. Јаңы јүрүм баштаарга јатканың јакшы, уткып турум. Беш јыл тегин өтпөгөн болбой. Ырызың — бойыңның колыңда. Айткан сөзимди унутпа...

* * *

Катуның јеринен чыгала, Калга-оол жаңы јүрүм баштаар деп, мык сананган. Јанып келеле, алдындагы нөкөрлөрүн де, көрүш-танышгарын да сурулабаган.

Келген күн эртенгизинде магазиннен бир болуштоп кабак аракы садып алала, сөөктинг чедени јаар баскан. Энезиниң сөөгин таап, танкы азып, керееске коштой салып койды. Бойы табыланып танкылады. Болуштоптын бөгин ачып, кырлу тостоконго толтыра урала, јык берип алды.

— Эх, энемди, энемди! Уулыгарды не сақып албадаар? Јанзам ла, кол бажына алып јүрерим деп санангам — Калга-оол ачуурканып, бажын јайкады. — Эмеш ле сақытан не. Јанып келдим, эне. Эмди иштеерим. Қайдаар да барбазым. Бош болдым, јободым.

Кем де каруу бербеди. Јаңыс ла чалдыккан чечектер салкынга тылырайт. База бир тостокон аракы уруп ичти. Аракы өзөк-буурын өртөп барды. Јенин јыткарды. Уур тымыкты бузып, аайы-бажы јок кыйгырар күңи келди. Бойын тудунып, арткан аракыны кактай урала, тостоконды кереесте ыжы буркураган танкыга коштой тургусты.

— Бир јаманым таштагар, эне! Амыр уйуктагар. Јакшы болзын, эне! — Калга-оол анайда айдала, јурт јаар басты.

Айлына да кирбей, көндүре контора барды. Јаандардан тирүге бир кой бичидип алала, энезиниң үүре-желелерин, сөөк

тудушкан улусты айылга кычырар деп шүүнген. Жаандар түште конторада отурбайтан эди. Карын, ырызы тартып, Данзын-оол кыбында телефонло куучындажып отурды.

— Эйе. Баштапкы катап эмес. Ойлү-өйинде божодорыс. Канайып тураар, Данзын-оол слерди качан мекеледи. Эки план берерис. Айткан сөс — аткан ок. Якшы болзындар! — Данзын-оол трубканы салып, бажын көдүрди. — А-а, бу сен бе?

— Якшылар! Калга-оол эзендежип, бөрүгин де суурбай, кычыру да сакыбай, ичкеери өдүп, тактага отурды.

— Якшы. Жайымга чыктың ба? — Данзын-оол кыйын жатты.

— Эйе. Мен сеге керектү жүрүм.

— Не керектү? Иш сурап па? Мал кабыртпазым — бойың билеринг. Оок-тобыр иш табылар.

— Жок! Иш эмес. Тирүге кой бичип бер. Энемниг үүре-желелерин күндүлеерге. Сөбгин бойым тудушпагам. Сен билбей. Мениг бойыма не де керек жок.

— Тирүге жарабас. Койдын эди складта бар. Садып алар болзон, ал. Арбай-оолго бичик бичип берейин — дейле, алдында жаткан ак чаазынды талортолой жыртып, бирүзине бичиди. — Ал! Сеге эмес, энеге болуп берип жадым. База кандый керек бар?

— Жок, — Калга-оол чаазынды алып, ары болды.

— Калга-оол! Эжиктег чыгып жадарда, Данзын-оол кышкырды. — Эмди өлгөн ижи. Көп улус сугарба. Тегин де иштер кижиге жок. Бу мениг сурагым. Кериш-уруш чыкпазын. Эби жок болор.

Калга-оол унчукпады. «Бу мениг сурагым дейдинг бе? Мен тоң ло тудушкан ийт эмезим не, не тен коркып-үркүп турун. Коркыба, мен сеге коомой неме этпезим. Иш те сурабадым» — деп сананды.

— Сен келеринг бе? Энеме болуп. Канайтса да, ол совхозтын озочыл ишчизи болгон ине.

— Жок, мен сениле кожо аракылабазым.

— Нениг учун?

— Соотойтон бош жок.

— Жаман адыг чыгар ба? Мен сендий ле кижиге. Түрмөдө отурган деп пе? Онын ордына жескинип турум дезег — Калга-оол үнин жоонотты.

Данзын-оол жыланга чактыргандый тура жүгүрди. Столдын кырына тайанып, будын талтайтты.

— Не алгырып турун? Бу мениг иштейтен жерим. Керектү неменди алдың. Эмди кет! Якшы болзын! Улусты аракылатпа. Онон өскө суруун кандыраарым! — Данзын-оол калаптан-ды.

— Керектү неменди алдың... — Калга-оол өткөндү. — Сенин эмес, казнанын эди ол.

— Жаңыс казнанын эмес, менин де. Айла өөркөп турар.

Жүрүмүңдө баштапкы ла катап этти акчала садып аларга жаткан бүдүжинди — Данзын-оол жаактайт.

— Сеңен ле ас жигем. Слерлер, жаандар, акт-неме тургузып, канча кой сойып тыкканаарды айдып берейин бе?.. Тоолоп то болбос! Жүстер тоолу! Кызылдан келген жаандар — секке жуулышкан кускундар. Этке-жууга көмүлүп, найрап жадааар Тегин улуска челдеген сөөк тө артырбайдаар...

— Шилемир! Ак-чек улус каралаба! Кайда, чаазынды ойто берет!

— Бергенин ойто некешпейтен. Сен сөзине турар кижинен... Жакшы болзын! — Калга-оол эжикти тееп, чыга конгон...

* * *

Калга-оол этти садып алала, айылдагына — Чусукей эмеңге келди. Энезинин айлын бу эмең көрүп отурган.

— Эжебис! Энемди калганчы жолго слер үйдештигер. Ол учун быйаным. Мен мынайда санандым — Калга-оол унчукпай барды, эмең-өбөөң бой-бойына көрүшти. Калга-оол өбөөңгө лө бойына таңкы кодорып, эки-үч соороло, куучынын улалтты. — Энемниң сөөгин ончо эл көдүргенин билерим. Онын учун энемле кураа улусты жууула, чай ичтирер деп санандым.

Эмең-өбөөң Калга-оол жаар он-сөп түжүп көрдилер. Журтта андый неме качан да болбогон.

— Качан эдер деп, уул? — Намдан өбөөң үшкүрди.

— Бүгүн энгирде. Складтан бүдүн койдын эдин садып алдым. Чусукей эжебис карган-тижендерди чүрчө айдып ийзин. Акабысла мен этти ооктоп, кайнадарыс.

— Кайдар ол, уул. Жараар ол. Улус жакшы сананар. Аракы-неме база керек болды ба.

— Канчийан аракы алатан? База не керек?

— Канча кижин алдыртарын? Мен бодозом, көп улус жуубас. Он ло кижин болор. Көп аракыны кайдатан, төрт-беш ле болуштоп једер. Чай, таңкы садып ал. Акчан бар ба, уул? — Намдан өбөөң сурады.

— Акчам бар. Јайымга чыгарымда, иштеп алган акчамнын кезигин табыштырып бергендер. Акабыс бистин айылга барзын. Мен магазин барайын.

Калга-оол магазиннен келерде, Намдан өбөөң чадырга оттоң одуруп, казанга толтыра эттен кайнадып салтыр.

— Нени алдын, уул? — Намдан өбөөң казанды булгап сурады.

— Беш болуштоп аракы. Чай, таңкы, јарма, консерва, тузаган балык.

— Тузаган балыкты тегин јерге алган. Кем де јибес.

— Улус келгей не, акабыс?

— Не келбейтен, уул. Эјен бойынын керегин билетен.

Энеге жуук улус келер. Улуска энегнинг јаманы јетпеген, очокто казаны изў туратан, айлынан улус айрылбайтан — оббон турунды ичкерлетти.

От конжўп, чадырдын ичи тынчу бодо берди. Оббон эжикти кайра ачып, Калга-оолго коштой отурды. Калга-оолдын кўн-санаазы жарый тўшти. «Јаңы јўрўм баштап јатканым бу эмес пе? Данзын-оолло тегин јерге арчашкам. Бойы баштады. Коомой кўн тудуп каларда кирип барган болорым. Оозым ачарга јеткелегимде, сеге мал кабыртпазым дегени не? Кылагдаш керегинде капитан јолду айдыптыр. Кудай баш болгон, мойныма кем де артылбады. Чай азарга турум дееримде, эмесен-оббон до эреетиди. «Акчанг бар ба?» — деп, оббон серенди».

— Нени сананып турун, уул? — Намдан оббон оның јўзине чике корди.

— Јўрўм керегинде.

— Нени сананып алдыг?

— Бир кижининг сўзин эске алындым, акабыс.

— Не деген ол кижиге?

Калга-оолдын кыјыгы куруды. Намдак оббон кўзин шуурып, ченеп тургандый. Кезик арада шылучынын бойы. Калга-оол ичинде санаазын туш-туура кижиге ачпаска турган. Данзын-оолго чылап јўзине тўкўртип аларынан айаган.

— Чырайынанг кўрўнип туру, ачык-јарык куучын болгон эмтир. Ол кижиге сенинг бажыгды сыймабаган. «Мынанг ары канайда јўрерин?» деп сураптыр. Кирилў кижиге анайда сурабас, уул. Чын ба?

— Чын, чын. Ол јакшы кижиге. Сени эки јол сакап јат деген.

— Эки јол. Чын. Керсў кижиге эмтир ол. Је канайда јўрер деп? Мен сени куу јылағаш тужыгнан ала билерим.

— Иштеер керек, акабыс, иштеер. Айыл-јурт тудар, балабарка, мал-аш азыраар. Қайран јылдар кара јерге барды.

— Эмди сен канчалу, уул?

— Отус бештў.

— Канчыйан деп оны. Айыл-јурт та тударга орой эмес. Јўрўм жаңыс јерге токтобос эмей. Мен сананзам, сен јакшы керек баштап алган. Чай азышты айдадым. Башталганы ол. Онон ары јенгиле берер.

«Чын айдадаар, брўкўн — деп, Калга-оол ичинде айдынды. — Сок жаңыс айыл тудары јастыра. Меге кем барар деп. Ой бодўп калган. Қыстар толтыра болгон. Кызыл-маралы да, кандыйы ла. Эмди олар кайда? Онызы кижиге сала берген. Мен оларды сўўгем бе? А олар?.. Та ла та. Кей-кебизин тужыс» — Калга-оол улу тынды.

Намдан оббон сакабаган јанынан сгурады:

— Калга, Сай-Суула сен кандый?

— Кандый Сай-Сууны айдадыгар? — Калга-оол сертес

— Практикант. Мал эмдеди. Эмди ол мында јадып јат. Мал эмчизи.

Сай-Суу... Калга-оолдын јүреги чымылдай берди. Беш жыл бдүп калган. Сай-Суу оны сүүген бе? Јок ло болбой. Сай-Сууны аларга сананбаган. Калга-оол салдым јүрүм, јоргө аттар сүүген. Озо Сай-Суунын маңдайында чолмонду јеерен адына көзи тийген. Јеерен атты уурдаарга бу ла божобой турганча, Сай-Суу јарап баштаган. Ээрде энтү отурганын, јортконын көрөргө јакшызынатан. Олор экүни аттарды сүүгени колбогон. Андып чыйрак, капшуун кысты кудай уул эди јайаган болзо, ат ууры јанынан ончолорын башартыктаар эди.

Сай-Сууны алар ба јок по деп эренистелип турала, база бир керекке урнугып калган...

Эмди айыл-јуртту болор эди. Сай-Суу ого качпаган да болзо, јуугында јуук кижилер болор. Беш жыл түрмеде отуруп, Сай-Сууга бир болчок самара бичибеди. Түнгей ле ундып салар, өскө кижиге барар деп бодогон.

Сай-Суу кижилү бе деп сураарга тидинбеди.

Тынчу чадырга канчазын отурар деп, тышкаары чыкты. Күн кырга отура бериптир. Калга-оол ары-бери ајыктанды. Тураны айландыра чалкан-баргаа туй өзүп калган. Бу Калга-оолдын акту бойынын јүрүмин эске алындырды. Андый санаадан эди-канына соок јайылды. Капшай ла јана болды.

— Эт быжып калды. Намдан айтты.

Узак унчугышпай бардылар. Анайтканча тышкаары улус үнденди.

— Келгилеп јат, акабыс!

— Кайда отураарыс, уул? Чадырда ба, турада ба?

— Турада торт. Анда серүүн.

Калга-оол озо чыгып, карган эмеендерле эзендежип, турага кычырды. Турада, чындап та, серүүн, чыктузымак эмтир. Эмеендер полго ло чөмчөйбө отура түштилер.

— Чек јанып келдин бе, Калга? — Сирирмаа эмеен канза азып сурады.

— Эйе, эјебис.

Энезинин үүре-јелелери келгенине Калга-оол карандыра сүүнип отурды. Ол кайдаар да барбаган, бу ла улустын өзөгинде јүрүп, кожо иштеп, ачу-коронды, сүүнчини тегнен үлөшкен деп бойын бодонды. Эдер-тудар немезин таппай, ого-бого мондолып турды. Такта једишшестин керегинде јаан улусты полго отургызарга эби јок болгон.

— Столды орынга јууктада јылдырып алза кайдар? — Калга-оол столды тутты.

— Кем јок, алдырбас. Олорды не чүмеркедер, абакайлар эмес. — Намдан коқырлады.

— Ойлөр болго-он!.. Бу бир неменин јыдып турганын. Адагден эр киндиктү неме болуп, букасып... — Сирирмаа эмеен анайда айдарда, арткандары каткырышты. — Бисте бай јок,

балам. Мында ла отураарыс. Энен де эзен тушта полдо чайлайтаныс.

Намдан этти ооктоп, аракыны урды.

— Бери угаар, эмеендер. Уўре-желелердин уулы жанып келди. Энези јада-калбаган болзо, онон артык болор эди. Же, кӧн нени айдар, тудуп ийеектер.

— Калга, балам! Эненнин очогында ӧчӧп калган отты камызып жатканын бу. Бери келеделе, уўремнин айлынан ыш чыгып турарда, не аайлу сӧӧндим. Бистер, бу айылга кирип чыкпаганча жаныла качан да кӧндӧре ӧтпӧйтӧнис. Эненнин жанык туразы ээнзиребезин, балам — Сииринмаа чӧбчӧйин кӧдӧрди.

Эңир кирип, уйлар мӧӧрӧжип жанганча отура калдылар. Улус тарап-таркап јӧре берерде, Калга-оол жангыскансырап баштады. Аракы артып калган, је ичер кӧӧни келбеди. Тышкаары чыгып, кирнестеге отуруп таңкылады. Же ӧкпӧзи жабызабады. Туруп, оромго чыгып, ары-бери телчиди. Калга-оолдын жаныла «тал атка» минген беш-алты јашту уулчак сыр-кожонло ӧтти. Кожон сӧӧш керегинде болгон. Јаш неме учурын кайдан ондойтон эди. Таң атка минген эрдин бойы.

— Эй, эр! Кайдаар мантадазын? Сӧӧгенинге бе? Адын оозын тарт! — Калга-оол уулга кыйгырды.

Сыр манда уулчак јӧк арайдан токтоды. Керек десе аттын тискинин тарткан чылап, колын серпиди.

— Бойымнын аалыма мантадып отурым — уулчак айтты.

— Аалын мынан ыраак па? Адын кара терге тӧжӧп калтыр. Эмеш амырадып, ӧткорып ал.

— Ат арыган, туйгагы уладаган. Же мендеер керек, аалда мени энем сакуп јат.

— Аттан чӧрче тӧш, солун-собур угужаак. Энен сакуп алгай.

— Јок, акабыс! Энемди сакударга јарабас. Ол жангыскан, корккыр. Тегин де оройтып калгам.

— Эйе... Чын — Калга-оол туктурулды. — Чын, Энен санааркаар — Калга-оолдын кӧстӧри јашкыйактады.

Алтыгы жанында айылдардан уй кижинин уни чыкты:

— Балам! Ајас! Бу сен кайда?

Чоокыр јикпелӧ келин бурулчыктаң чыгып, токтой тӧже-ле, ичкери тап этти.

— Сен мында нени эдип турган? Јанаак. Ујуктаар керек! Келин Калга-оолго кылчас та этпеди.

Калга-оол Сай-Сууны танып, жангыс јерге тоңо берди. Сай-Суу уулчагын албанга јуук айдап апарды. Калга-оол олор јылыйганча кийнинен кӧрӧп турды... Ичинде бойын арбады: ӧлгӧн сек, јакшылажарын да ундып салган. Калга-оол анайда узак турды.

Таң атканча ујуктап болбой аңданып јатты. Сай-Суу керегинде сананып, Ајас менин уулым болордон маат јок,

ол кайда да беш жашту болор керек деп бодоштырды. Ырызын кайда эдерин билбей турды.

Эртегизинде Сай-Суула куучындажар деп, озо магазин барды. Магазинге жаны немелер келтир. Көп лө сабазы балдардын ойынчыктары. Кандый коркышту учурашкан! Уулынын ырызы тарткан болор бо? Ол Айаска машина, мечик, автомат садын алды. Сай-Суунын айлы жаар базарда, буды жерге тийип-тийбей турды. Бойын иштен эмезе жол-жорыктан жанып бараткан деп бодойт. Улус та ого ичи күйүп тургандый.

Таныштан таныш турага једип келди. Алты жыл мынан озо бу туранын бозогозын ол көп лө алтап кирген. Кокус эжиктин јанында тепсенип турды. Мангаарып эренгистелди. Эки-үч оос јөдүлдеди. Јурт јерлерде јаткан тувалардын јаны андый. Айылга кирерден озо табыштанар учурлу.

— Акыраар, сакып алаар — Сай-Суунын үни, пол јунуп јаткан ошкош, бөс сykkаны угулды.

Удабай чыгып келди. Калга-оолды көрөлө, јүзи, керек де-зе, мойны кызарды. Калга-оол тили кажылып:

— Ј-јакшы ба? Ижин јылзын.

— Андый ла болзын. Јакшы. Амадуун бүтсин. Албатынын жагын кыйбай, Сай-Суу јакшылашты.

— Магазиннег јанып отурала, јолой кирип ийер деп. Калга-оол ойынчыктарды кийни ажыра јажырды.

— Магазинде јакшы не бар эмтир? Сай-Суу күүн-күч јок сурады.

— «Минтайдан» өскө неме јок. Је ойынчыктар бар. Улус бастыгыжып јат.

— Уул балдардын ба? Сай-Суу сүүнди.

— Уулчактардын да, кызыкчактардын да бар. Машиналар, автоматтар...

— Айдарда, јүгүрер керек. Онон өскө једишпес. Сай-Суу түймеди.

— Мен... Айаска... Калга-оол чоколдонып, ойынчыктарды көргүсти.

Сай-Суу јыланга чактыргандый јана чарчап, онон санаа алынып:

— Керек јок. Бис бойыс... Ары баштанып, ийиндери се-ленгдешти.

— Бу канайып турун, Сай-Суу? Калга-оол чочыды.

— Јок, тегине ле. Бис өскө кижинин колынан неме албай-таныс.

Калга-оолдын јүзи көгөрип, тамырлары кырлайды.

— Канайып өскө кижини? Айас менин уулым эмес пе?

— Јо-ок! Чын айдадын, ол сенин уулын эмес!

— Канайып?.. Ол менин уулым, менин... «Бис эжер куу» деп кожондойтон јокпон.

— Санаанга јангы кирди бе? Беш јылга бир де самара бичибединг.

— Мен алдында турум. Керек беги беш јыл! Қалга-оол кыйгырды.

— Сен кыйгырба! Түлей кижиги мында јок. Орой.

— Анайда айтпа, Сай-Суу. Оның ордына үйге божот. Қалга-оол јайнады.

— Алдында нени санаганг...

— Алдында... Эм де орой эмес...

— Бу менин уйам. Уулымла экү тартканыс. Эмди јүр ары. Меге бош јок — Сай-Суу јакарды.

Қалга-оол кирнестеге отурып, бажын салактатты. Сай-Суу сумка тудунганча чыгып келерде, јол јайлатты.

— Сай-Суу, кедерлебезенг. Јүрегин неге сооды? Кече энгерде уулымла куучындажарымда, көстөринг јылу деп билдирген... Энемнинг үйре-желелерин айылга кычыргам. Келгилебес деп коркыгам. Қарын, келгиледи. Јайымга, айлымда отурғаныма канайда сүўнгенимди билген болзон! Јангы јүрүм баштап јатканыма бүткем.

Сай-Суу сөс блаашпай, Қалга-оолды ажыра чылаазынду көрүп турды.

— Меге онызы не керек. Самара да бичибединг. Мен сеге керек јок болгон турум. Эйе, мен сени сүўгем. Сен мени эмес, јеерен адымды сүўгенг. Көк тенек болгом. Эйе, Айас сенин уулыг. Је ол сенин јолыгла барбас.

— Уулым учун сурайдым, айлыга божот. Ого ада керек. Будынга бажырайып. — Сай-Сууның алдына тизеленди. — Буруумды ташта.

— Болды. Удабас Айас келер. Ол сени билбес учурлу. Бистинг јүрүмиске кириште. Ырысту бол. Јакшы болзын. База келбе. Сай-Суу эжикти сомоктоп, кайа да көрбөй јүре берди.

Қалга-оол туруп-туруп, ойынчыктарды кирнестеге артырып, јанып ийди. Күрчектенеле, кечеден арткан аракыны јуда берди...

* * *

Јадыктыг ары јанында суу шолыраганча. Сууны кечире орык јол болор керек. Јадыктыг учына јетире эмди де ыраак. Ого једерге, тыг ла салза бир күн керек. Уйку да јыга базат.

Койу четтердинг ортозында будак сынды. Ол сүўне берди: кем билер, айса ол кижиги.

— Эй, кем анда? Ээй, э-эй — кулак тундыра кыйгырды. Суу шопылдап, олјондо јыраалар тарсылдады. Суу ичип келген эликтер болуптыр. Қалга-оол колыла ийдинип јылды. Алдындагы күчиги кайдан келет — төрт-беш ле өблү јер өтти. Кородоп, јерди јудуруктай берди.

Калга-оол айлында эки конгон. Тышкаары да чыкпай, орында жадар болды. Аймак барза кайдар деп сананды. Анда ишке кирип алар эмезе Кызыл барып каменщик болуп иштеер. Кийим-тудумын торпышкага сугуп, конторанын жанындагы автобустун токтодузы жаар басты. Автобуска оройтып калтыр. Белтир-Шыкка жетире олгончилердин машиназы бараткан болуптыр. Белтир-Шык аймактын тос журтынан уч беристе жуугында.

Конторанын жанында Данзын-оол жолукты.

— Жакшы ба, Калга-оол! Кажы бараткан? — Данзын-оол сурады.

— Аймак. Ырыс бедиреп. Автобуска оройтыдым. Калга-оол тосбондү айтты.

— Ырыс дегени не? Оны улус окко жерден не бедирейт болбогой.

Машина кыймыктап жадарда, Данзын-оол кыйгырды:

— Эй, Эрес-оол! Калга-оолды отургызып ал! Же, жакшы болзын, Калга-оол! Мере оккобб. Чыккан-оккон жерин санаанга кирзе, жанып та келген кайтсын ол. Жаңы жерде ырыс кунзеп турум! Данзын-оол онын жардына таптады.

Калга-оол машинага отуруп, сакыбаган жанынан кыйгырды:

— Айтканына алкыш! Айса-болзо, бригадага артарым.

— А ырыс? Же бойун ла бил. Мен жоп. Бригадир Хураамайга анайда айдарың. Чадамба акабыс, менин сазимди керелегер.

— Акабыс, бу Данзын-оолдын бугун кандый жакшы кууни тудуп калган — деп, Калга-оол Чадамбадан сурады. — Жантайын андый болзо.

— Жок туру, уул. Данзын-оол жакшы кижин. Бугун уйи уул тапкан. Тортинчи кыс чыгарда, База-Кыс деп адаган. Кижин ырысту тушта арткандарына жалакай, буурзак болотон.

Калга-оол олгончилердин бригадазында артып калды. Бригада журттан ыраак учун жалагда конуп тургандар. Олгон чапканда Калга-оол улустан артпай, же кемди де озолобойтон. Жаңыс тепшиден курсак та жизе, тагынан журетен. Майкандардын тууразында жапаш тудуп алган.

Бир кун таң алдында бригадирдин шагжаганы угулды.

— Туниле копкон болбойоор, оббон, аттар кайда барган?

— Аттар тун аразына жетире болгон... Жуугында ийт-немеде, ан-куш та жок... Чадамба актанат.

— Ийт, ан-куш! Бистин ортобыска сур жылан жылып киргенин канай ундыдын.

Калга-оол турген-тукей кийинеле, жапашынан чыкты. Жапаштын жанында уйген тудунган бригадир Хураамай ла Чадамба оббон турдылар.

— Не болгон? Калга-оол сурады.

— Билбес чилеп. Хураамай үйгенин талайды, је Калга-оол онын чаганагынан тудуп, ийде салды. Хураамай тарал-
жыды, је жыгылбады. Калга-оолго соок көрүп, курлаазынан ка-
быра тудуп, көдүрүп келеле, јерге жыкты. Айра минеле, колын
кайрыды.

— Айт, күрүм, аттарды кайда эткен?

— Кандый аттар? — Калга-оол чакпыланды.

— Билбеечин болуп па? Бригаданын аттары. Кемге сат-
кан? Айт!

— Неме-неме? Энгирде ле јадала, шык уйуктап калгам.

— Кайда да јок. Одудан ырабайтан. Өлгөн ижине үренижип
калган аттар. Олордын бажын сен баскан. Оскө кем де эмес.
Хураамай оны ангандырып, колдорын кайра толгоп күлүди.

— Менде буру јок. Аттарды көрбөдим. Күлүүни чеч, жы-
дымар! Калга-оол кыйгырды.

— Баштактанба, бала. Аттарды кемге саткан? Айтсан,
божодорым.

— Кемге мен садарым! Кемге?

— Акыр ла болзын! — Хураамай бойынын майканы јаар
басты. Матадын күркүредип, мантадып келди. Калга-оолды
арай балбара бастырбады. Түжүре калып, Калга-оолды тур-
гуза тартты.

— Отур! Калга-оолды ийтти. — Милиция барарыс. Анда
јазаптыра куучындап берерин. Түрменди санап калган ошко-
жын. Хураамай матадына отурды.

— Күлүүни чеч! Качпазым. Сеге тийбезим.

— Оозын жап! Түрмеде отурган немени кем билер? Хура-
амай ичкеери мантатты.

Јаан удабай аймактын төс јуртына једип келдилер. Ми-
лициянын јанына токтодылар. Хураамай Калга-оолдын күлү-
зин чечти.

— Кир! Калга-оолды ийде салды.

— Суранба. Калга-оол колын талайарда, Хураамай јана
чарчады.

Калга-оол милициянын ончо кыптарын, кандый шылучы
кайда отурганын билетен. Каруулда милиционердин кыбына
Хураамайдан озо кирди.

— Ачу тагла не келдеер? Јиит лейтенант сурады. Калга-
оол оны билбес болгон.

— Уурчылардын жаанын тудала экелдим! Хураамай мили-
ционердин јанындагы тактага отурды. — Мен Сат Хураамай,
«Кызыл чолмон» совхозтын өлгөнчилеринин бригадири. Бри-
гаданын аттары жылыйган. Эртең тура аттарга барала, тап-
пагам. Кайда да јок. Бу неме олорды айдап апарала, садып
ийген. Онын ады-јолы Могуш Калга-оол. Бисте иштеп јат.
Уурыдан улам, эки-үч катап түрмеге отурган. Јуукта жаңы
жайымдалган.

— Слер оны канай тудуп алдаар? — милиционер сурады.
— Канайып? Не де болбогон чылап, жапажында козырыктап жаткан.

— Мен нени де билбезим. Түнде кайда да болбогом. Ат уурдаар деп, үч түжимде сананбагам.

Хураамай-оол оны үзе сокты:

— Төгүнденбе! Сенен өскө кем де уурдабас. Айла уйуктагам деер.

— Токунагар! Канча ат жылыган? — милиционер сурады.

— Жирме. Бугул тарткан аттар.

Милиционер Хураамайдын алдына ак чаазын ла калам салды.

— Нөкөр Хураамай, не болгонун төкпөй-чачпай бичигер. А слер, Калга-оол, бут бажында не тураар, отураар.

Калга-оол таңкы кодорды.

— Бого таңкылаарга жарабас. Слер бичигер. Бис тышкаары чыгып таңкылап алаак — дейле, милиционер Калга-оолдын кийиннен чыкты.

Журт жетире ойгонголок. Ондо-мында машиналар күүлежет. Тенгери кип-киленг. Изү, тынчу күн болор.

— Жааш та жаабас кайткан — милиционер таңкынын ыжын тартынып, унчукты.

— Жаабаза торт. Өлгөн жыдыдар.

— Сен чын ла уурдабаган ба?

— Жок, уурдабагам. Түрменен жаңы чыккам. Жаңы жүрүм баштаайын деп. Оны Хураамай жок жерден сананып тапкан. Көргөн чилеп. Кижини оной бурулаар ба?

— Күч керек. Шылу көргүзер.

— Түнгей ле мен бурулу эмезим. Алдында уурдангам. Ол учун отургам.

— Киреек.

Хураамай бичип салтыр. Онын угузузын лейтенант кычылала, сурады:

— Нөкөр Хураамай! Мында слер Калга-оолды көндүрө бурулап жадаар. Ол акту болзо канайдараар? Жабарлаган учун катуу каруузына турараар. Калга-оолды отургызар жаным жок. Барыгар. Аттарды бедиреерис.

Жолой Калга-оол Хураамайды арай токтободы. Жүк арайдан тудунды.

Калга-оол ол күн нени де этпеген. Жапажында талтүшке жетире жадындап, өлгөңчилерге азык жетирип келген машинага отурала, өзөк түшкөн. Журтка жеделе, аракы садып алала, билинбей калганча аракыдаган. Эртенгизинде автобуска отурала, аймак түшкөн.

Бойынын айалгазын анчыларга агырткан шыркалу бөрүгө түндөгөн. Улустың көрүжи эди-канын өрүмдеп, кос чылап өртөп тургандый. Кайда барар? Барар да жер жок. Бажы жары-

ларга једип бараткан. Јус ле грамм аракы болзо. Је магазин он бир сааттан ала садыжар.

Балдан-эшке барбайын да дезе, онын айлына једип келгенин сеспей калды. Каалганын јанында эрбетип турала, ичкее-ри алтады. Сопогын кирнестеге уштып, эжикти токылдатпай да кирди. Уйде Балдан ла Қаржан-оол отурдылар. Балдан удурла базып, Қалга-оолды кучактай алды.

— Јакшы, нөкөр! Качан чыккан?

— Айга шыку.

— Қайда көрүнбедин?

— Айлымда болгом. Өлөң чапкам. Қалга-оол Балданды эбуре базып, Қаржан-оолло кол тудушты. — Јакшы. Сен качан чыккан?

— Курорттон кече јангам. Қаржан-оол јарјандады.

Қалга-оол кыптын ичин ајықтады. Уйде Балдан ла Қаржан-оолдон өскө кижі јок болды. Столдо чогул салган аяк-казан, алдында аракының куру болуштопторы, полдо танкы, кубал.

— Ичер неме бар ба, карындаштар? Бажым төңүрөп јат. Қалга-оол отурып айтты.

— Бары бар. Қайда да салганыс, таппай турус. Кече беш болуштоп кабак алганыс. Учүзин токлоктоп салганыс. Шилдери туку ол толықта. Арткандары та қайда?! Бис база чорт то эмес јүдеп јадыс. Балдан каруузын јандырды.

— Билбезим, санаама кирбейт. Акыр-акыр... Қаржан-оол бажын кабыра кучактап, санана берди. — Табылар, қайда да барбас. Кем де келбеген. Сен суккан болорын, карындаш. Бүгүнче болор, эртенге артыраак дедин не.

Балдан бажын соок суула јунды. Ыкчап, коларткышла арчынып, сол колының алаканына түкүрип, эжик јаар баштанала, түкүрикке сабарыла сокты. Түкүрик эжик јаар чачыларда, чыга конды. Анча-мынча болбой, эки болуштоп кабак тудунганча кирди.

— Қайда јадыры, карындаш? Қаржан-оол тизезин чабынды.

— Қайда јадар ол. Таскакта.

— Ондо канай болуп калган? Бис туранан чыкпадыс не. Қаржан-оол кайкап божобойт.

— Эйе, чыкпаганыс. Турада тынчу, таскак бараак деп куучындажып отурдыс не. Мен эки болуштопты тудунала, чыккан болорым. Сен чыгарга јадала, эжиктин јанына уйуктай берген болбойын. Балдан аракыны столго тургусты. — Ач, Қаржан.

Балдан Қалга-оолго коштой отурып, оны кучактай алды. Қаржан-оол кырлу тостокоңго аракыны урды. Буларла кожо јайымжып, нени де сананбай отураарга Қалга-оолго јакшы болгон.

— Же, карындаштар! Жайымга чыкканаар учун! Эх! Антыгарлу најылар! Мен слерди база ундыбагам. Быйан слерге, Калга ла Қаржан! Керекти бойыгарга алынып, нөкөрбөрдү сатпаганаар. Мен слерге төлүлү. Өлөрдиг өлгөнчө! — Балдан тостоконды алып, өрө турды. — Бек најылык учун!

Жаңыс тынып ичтилер. Калга-оол јудуругын јыткарып, Балдан ла Қаржан-оолды кучактай алды.

— Төлү керегинде куучындаба, Балдан! Бойсын, нөкөр! Мен сала берерим. Қайдаар, бойым да билбезим... Қалга-оол туктурулды.

— А не болгон? Балдан кайкады.

— Ончо неме күүнди алган. Ундынар керек.

— Балдан ла Қаржан-оол бой-бойына көрүжип, ийнин кызындылар. Қалга-оол жайымга чыгарда кыска өйгө не болгонын куучындабады. Комыдап кыңылдаарын сүүбейтен.

— Мен чын айдадым, карындаштар. Энемнинг сөөгин чедендеп жазап ла салзам, сала берерим. Же карманым жука. Беш жүс салковой акча керек. Балдан, өдүшке берер болбойың. Чулум таш садып алар керек. Мен төлөп берерим. Мени билеринг... Қалга-оол айтты.

Балдан тостоконды толтырды. Өрө турды.

— Төлөп берерим! Бу не куучын. Ас сурап жадыг, карындаш! Эки мунды ал. Ол сениң үлүүң. А сен төлөп берерим деп жадыг.

— Сөс блаашпа. Јүк ле беш жүс. Ас та эмес, көп тө эмес — Қалга-оол кезем айтты.

Балдан унчукпай барды.

— Же болгой, беш жүс! Кызылга кожо барарыс. Чулум јок болзо, Саяногорсктын карьерине барарыс — Балдан айтты.

* * *

Қалга-оолдың көстөри јумулып турды. Уур санаалар жүрегин базырат. Балдан-эште болгон күнди эске алынып, кармап јатты. Ол күн автобус жүрбеген болзо кайдат деп сананды.

Агаш шуулап, баштары јайканышты. Қалга-оол өрө көрбө, кара булут теңерини бүркеп койтыр. Салкын кезекке токтойло, кенетийин тыгып, теңери унчукты. Јааш уруп ийди. Қалга-оол жадыктын алдына јаблактанбай, јааштын јылузымак суузын алаканыла тозуп, ачаптанып иче берди. Удабай јааш токтоп, күндеп ийди.

Қалга-оол тыны кирип, чыкту өлөңлө јылды. «Аракынан улам ол. Же мениң оозыма кем албадап ичирген? Эйе, куучын Көжөр-оолдың жылкызы керегинде болгон — деп, ол эске алынды. — «Көжөр-оолдың үүринде кер айгыр бар» — деп, Балдан эрмектеген. — Ол айгыр үүрге бөрүден болгой, өскө кижі божотпос. Јытқыры, сескири башка бүткен мал. Оны тудар кижі энеден чыкпаган». Оны уккан Қалга-оолдың коро-

ны кайнаган. «Маргыжак па, ол үүрдин аттарын айдап экерим». «Мууканба да» — Балдан айткан. Калга-оолдын өчөжи туткан... Каржан-оолдын көзүнчө кол тудушкан.

Лутка өдүп, чыкта жатканынан Калга-оол калтыражып, тиштери тарсылдажа берди. Же онызын керекке албай, оноң ары жылды. Жадктын учына једип алды. Суунын шоркыраганы чек јанында угулды. Күчине күч кожылып, келескен чилеп, бачымдап жылды. Ма ол, суу көрүнип келди! Јаратты төмөн тоолонуп, сууга арай барып түшпеди. Талдан тудунып, сууга энчейди. Же кенетийин бажы айланып, санаазын ычкынып ийди.

* * *

Аң, кижн бүүдүмдү немелер јуучылдардын курчуузын бузып, тытка буулаткан Калга-оолды түкүрө бердилер. Эрлик-каан чичке үниле кыйгырды.

— Болор!

Ончозы кайра болды. Эрлик-каан буурыл сагалын сыймап:

— Монгуш Калга-оол! Ак-јарыктын үстинде јүрүп, эткен килинчегин бажыгнан ажыптыр. Сени килеери чыкпады. Эй, јуучылдар, оронунг оозын ачыгар! — каан јакарды.

Мүүстү төрт јуучыл оронунг чој какпагын ачты. Ородон буу коройлоп, бортылдап кайнаган суунын табыжы угулды. Эрлик-каан колын чабынарда, эки јуучыл Калга-оолдын күлүзин чечип, колтыктайла, орого сүүредип апарды. Калга-оол «Эне-е!» ле деп кыйгырган эди...

* * *

Салкын тыгыды. Күн кара булуттын ары јанына јажынды. Калга-оолдын бажы айланып, талды ычкынды. Соок сууга барып түжеле, чакпынга такпай чылап чарчалып, ташталып, оноң иримге соордырып, көрүнбей калды.

Агаштардын бажы ойто ло аа јок шуулап, тегери унчукты.

Токшын ТОРБОКОВ кбчүрген

Монгуш ДОРЖУ

МЕНИНГ БАЙЛЫГЫМ.

Кандый байлык јөөжө көксимде,
Канайып билбей јүргем азыйда!

Түбектү өйлөрдө мениң көзиме
Түндерди жарыдар ол качан да.
Мениң көксимде жүс кыстың
Эдиски ле эрке кожонгы күүлейт.
Олорго удур жүс уулдын
Оттый жаркынду үндери күнүрейт.
Бастыра бойым жаркын, солонгы —
Садтар, агаштар чечектейт...
Сүүшкен ииттердин иргилжин жүрүми...—
Жүрегим омордын сүүжин чеберлейт.
Жүрүмниң бастыра кожондоры,
Бастыра алкыжы — мениң көксимде.
Төрөлгө лө сүүшке чындык болоры —
Төжимде мениң, көргөн көзимде!
Кандый байлык бар менде,
Кайкап эмди сүүнип жүредим,
Жүткүүлдү жүректү жүс уулга,
Жүрүми ырысту жүс кыска
Жаңы кожон бедреп жүредим!

Б. УКАЧИН көчүргөн

Владимир СЕРЕН-ООЛ

КӨӨМӨЙ КАЙ

Мениң калыгым омок ло ус,
Жүргөн жүрүми онын көрүлү.
Бис, тувалар — кайчы улус,
Көөмөй кайыбыс иле жарлу.

Малдап жүргөн тува оморкоп,
Сүүген көөмөйин үспей турат.
Агаш бажына шоңкор токтоп,
Жараш үнин жылбиркеп угат.

Ойын өдөт. Залда улус көп,
Чырайлар эрү, көстөр суркурайт.
Чадаган күүзине кай жөмөп,
Жүректөр сүүндирип, жыгырайт.

Көө үндү тува кайчылар
Калык-жондо жолду макталат.
Көөмөйис Тувада жаңырап,
Бастыра ороонго угулат.

И. КОЧЕЕВ көчүргөн

Түлүш Кызыл-оол

ЖАҢМЫР

Жаңмыр уулчактый секирип бийелейт,
Жалаңдарга мун тамандарыла мечилдейт.

Чабындарга күн күлүмзиренип урулат,
Чалындар өлөңдө жинјидий суркурайт.

Агаштар тегерини тандакла чингмеерди,
Ару көлдөрдөң чырайы көрүнди.

Суу ла жалаңдар жаркынга көмүлди,
Сологы ажыра колдору бирикти.

Ш. ШАТИНОВ көчүргөн

Кечил-оол Экер-оол

НАЈЫЛЫҚТЫҢ ИИДЕЗИ

Биске кандый көп јиит кыстар келди!
Бирлик кожон омок-седен јангыланды.
«Кайда барып јадаар?! — деп олордон сураза.
Каруузы мындый «Комбинатка,
көстөгөн јерис Хову-Аксы».

Хакастан, Тувадан ла Башкирден келген
Каткычы, кокырчы кыстар болтыр.
Қара көстөринде сүүш күйген,
Қайран бойлары иштенкей эмтир.

Темир крандар најылар болужыла
Тегериге тумчугын көдүрип алган,
Хову-Аксы, сен канча чактарга
Камык јөөжөңди көксинде јажырган!

А. ЕРЕДЕЕВ көчүргөн

КҮРЕК

Қажы ла кижининг күүни башка: кем кижі — мылтыгын баалар, кемизи — армакчызын, бирүзи — адын, экинчизи — айлын. А мен дезе бу ла бу турган күрегимди баалайдым. Нениг учун дедигер бе? Мыны кижі слерге эки-үч сөслө жартап болбос. Је, акыр, куучындап көрйин.

...Туку-у јаш тужым болгон. Эртен тура. Күүктер јангыс ла: кү-кү, кү-кү, јынк-јынк. Мен уйку аразында уксам, таадам Чогдурбан айылдагы улусты түргедедип турды:

— Чайды түрген јылытлагар! Јол ижине барар керек. Тегин де оройтып турум.

Мен јуурканымды ача тееп, туруп чыктым.

— Таада! Мен кожо!

Јаанам коркып, јалмажына чабынат.

— Алдырбас — деп, таадам күлүмзиренет. Эрин сагалы јуурас эдип, имдейт.

— Је түргеде, түргеде! Уулым јаандап калган. Болушчы болор.

Бистинг айылдын эжик алдында эр улустар чакпыражат. Јурттын талорто улузы јол ижине барып јат.

Удабай атанып ийдибис. Бис таадамла кожо ак башту чоокыр букага учкажып алдыс.

Јол ыраак. Та кандый да эски шибеенинг јанына јолой конор дешкиледі. Қойу чибининг јанына јаан от салгылап ийгиледі.

Таадак чибининг будагынан будайла, меге төжөп, уйукта деді. Је кижининг уйкузы келер бе: јаан от, јаркынду јылдыстар, солун куучындар...

Бригадирис Эзирбей ле бистинг ортобыста сок јангыс кыс, Салбаккай, чайлагылап, күлүмзиренип отургылайт.

— Јол ижинде иш учун акча төлөбөс. Мынызы слерге јарт болбой! — деп, Эзирбей улустаң сурайт.

— Чың! — деп, Салбаккай жүрексирейт. — Јол кажыбыска ла керек. Ол бистинг Туваны Монгол ло Совет Союзла колбоор. Бойыс учун иштеп јадыс, өскө улус учун эмес.

— Јолды эдерге, Шибее деп тууда күч болор — деп, таадам куучынга кирижет. — Ол тушта бис кыштуга көчүп јатканыс. Бу уулчак... — деп, ол мен јаар көргүзет, — ол тушта кабайда. Қарган энези оны өңөрип алган болгон. Јол кызыңы. Баш болзын! Јастырзанг, јангыс ла күлүрт эдип каларың. Көрзөм, о кудај де! — көрмөстинг уйы, бисте бир бадыныкпас уй болгон — олордың минип алган адын сүзип ийди!. Ат тыртас этпей база. Эмеген кабайды ычкынып ийип калган. Мен көстө-

римди јумып ийдим — көргөнчө көрбөйүн. Же оноң көрзөм, кабай, карын күртке бадалып калтыр. Уулчак керек десе ойгонбогон до јок по. А мындагы кижининг јүреги арай жарыла берип јастабай.

— Күч болор, күч — деп, таадам куучынын бождот. — Шибени ле өдүп алатан болзоос. Оноң улустарыс качпайтан болзо...

— Качпас — деп, Эзирбей коқырлайт. — Салбаккай мында да, бир де уул качпас. Сүрзегер де барбас.

Таң бүрүңкийде атанып ийдибис. Алдыбыста Шибее деп коркышту туу. Эзирбей јолды канайда өткүрерин көргүзип, темдектей берди.

Эртен турагы чалын буттарымды јунат. Јердин үсти бастыра таш. Кандый таш јок деер: јаан-јаандары сарлыктар ошкош, кичинектери — койлорго түңей.

— Бери кел — деп, таадам мени кычырат. — Бу ташты көрзөң. Бу таштын ады Мөңүн-Каккан.

— «Нениң учун?» — деп, мен сонуркадым.

— Озодо бу мында мөңүн ооткондор.

— Оноң не?

— Канай не — мөңүн керектү эмей.

Бу Мөңүн-Каккан деп ташты оодорго, уулдар ломдорлу белен тургулайт. Же таадамнын айтканын угала:

— Бойсын — деп, уулдар ломдорын туураладат. — Эбире берели. Ада-өбөкө адап койгон ташты не оодор, оныла не берижер.

Иш кайнайт. Күнге күйип калган колдор талайат, агаш көжүрлер, күректер түпүлдейт. Агашта јар бичип койгон:

«Күрек сындырган кижиге тараан садылбас!»

— Күректеригерди көстинг одындый чеберлегер! — деп, Эзирбей ишчилерди кату јакарат. — Күректер бисте ас.

Јииттер кайанан түшкен јаан ташты — онызы чын ла айылга түңей — алдын казалала, антарар деп узак муукандылар. Же эмди тургуза не де болбойт, таш јайканала, ойто ло јерине јада берет. Эзирбей олор јаар мендейт.

— Јалкулар слерлер, ондонбостор — деп, Эзирбей оморды андыйт, је уулдардын арып калган јүстерин, кара тер белдерин көрблө, үнин јымжадат: — Арыдаар ба, уулдар. Чүрчеге амырап алалы.

Эңир кирет. Лакпа ачылат. Ондо пряниктер садылат. Шибее туунын арказы коқыр-каткыга јангыланат. Карган адам икилилеп, кара көстү Салбаккай каткырып кожондойт:

Теп-тегерик пряникти
Не албадын, көөркийек.
Теп-тегерик көзинде,
Не көрбөдин, көөркийек?

Жииттер уклагылап, колдорын чабынат. Кӧӧркӧп чыккан бойынча, Эзирбейге баштангылайт:

— Амыражыс жетти. Ташты эмди не де эмес...

Чындап та, ончолоры тен-тай тудунып, жайкап турала, таш «айылды» сагды тӧмӧн тоголодып ийдилер. Онон ары кӧчкӧ бололо, туулар кӱӱлежип, кӱркӱрежип, чочып корккыдылар...

База бир айдан жол бӱдӱп, жаан байрам башталды. Кӱреш те, байга-жарыш та — ончозы болды. Эң артыктарына кайрал бердилер. Таадама кӧдӱрингилӱ айалгада жап-жаңы кӱрек тутургустылар. Таадам онын мизин тудуп, кӧстӧри суркурап, чындапка сӱӱне берди:

— Сый учун жаан алкыш! Мынаң артык кандый сый! Алтан беш жаш жажайла, ижим учун бир де сый албагам. Айлыма жеделе, ончолорына кӧргӱзерим, — дейле, ол кӱректи ӧрӧ кӧдӱрип, жаңып ийди. — Бу кӱнди мен качан да ундыбазым. Шибееи ажыра жол жайала, жаан сый алган эдим деп санаып жӱрерим!

...Таадам кӱрегин алала, буудай сугарып барып жатса, мен кожо деп, оноң чек ле артпайтам.

— Таада, — деп сурайтам — бу суакты мен казайын ба?

— Кас, кас — деп, таадам сӱӱнетен. — Туку турган агаш кӱректи тут! Мен оны сеге жондогом.

Мынаң корорын! Агаш кӱрек! Меге темир кӱректи берген болзо!.. Же канайдар, арга жокто агаш кӱректи алып, таадама болужа беретем.

Бис ол жыл Сары-Белтирде кыштаганыс. Койдо жатканыс. Бир кӱн Чогдурбан таадам бойының «алтыннан баалу» кӱрегин чыгарып келеле, мен жаар баштанды:

— Эртен чагаа — Жаңы жыл. Айылды айландыра жалмап сал. Онон мен жаар кажаганга кел. Мен ӧтӧк казарым, сен чыгара тартарың.

Бис талтӱшке жетире иштедис. Таадам — карган дебе — казып ла жат, казып ла жат. Мен дезе ӧтӧкти туулакка чогул, тышкары тартадым.

Учында таадам тӱзелип, белин тудунала, кӱлӱмзиренип ийди:

— Тут — деп, ол кенетийин кӱрегин мен жаар сунды. — Эмди сен кас. Мен тартайын. Кӧп артпаган...

Бис ижибисти солужып алдыбыс. Каза-каза келеле, мениң ижим чик-жок жеңил болгонын жаңы билдим. Маңдайым, жӱзим калың тер. Белимди тӧмӧн тер агат.

— Алдырбас! — деп, мениң арыганымды билип, таадам шулмус имдейт. — Сӧӧк-тайагың тыңып, эр кемине жетсең, жакшынак малчы болор ошкожың. Иште ле, уулым, иште ле! Иштенкейдин — оозы ӱстӱ.

Бир эмеш турала, мынайда кошты:

— Мынаг ары кўрек сениг болзын! Же бе?

«Же» эмей база. Кижн канай «жок» дейт. Сўўннп, кўўрўп чыкканым тен коркыш.

Таадама да сўўнчилў болгон. Јаан сўў берген кижн база сўўннп турбай.

...Је мен малчы болбодым. Ондый да болзо иштеерин сўўйдим де, иштеп билерим де. Бу нениг учун десе ишке мени таадам Чогдурбан ўреткен. «Иштенкейди улус тоор» — бу таадамнын сўўген эрмеги болгон. Эмди мен колыма кўрек тутсам эмесе кайда-куйда јалтыраган мўўстў кўрек кўрзўм, Шибее деген туу, Мўнўн-Каккан дейтен кара таш, тату пряниктер, Салбаккайдын аркага јангыланган сўўничилў кожонгы — ончозы эзелип келер:

Телефон, телефон,
Телефонды толгойдым.
Јодра кўстў кўўркийдин
Јобош ўнни угадым...

Јабыш ҚАИНЧИН кўўрген

«ЭЛ-АЛТАЙ»—ЭРКЕЛЕРГЕ

КАБАЙ КОЖОН*

Байу, байу, байу бай,
Байдын ла куштын балазы.
Байу шонкор энези,
Байлу мүркүт адазы.¹

Энезинин эркези,
Эрке ле торко балазы.
Эзен жүрүп чыдаза,
Элге жүрер эр болор.

Адазынын ардагы,
Ардак кару балазы.
Амыр јакшы чыдаза.
Алып-баатыр эр болор.

Тойго барган энези
Төш-куйрукты экелер.
Төш-куйрукла ажансан,
Түрген өзүп чыдаарың.

Агдап барган адазы
Аң јилигин экелер.
Аң јилигин ажансан,
Аңчы керсү эр болор.

Түнде чыккан јумуртка
Түлүрөп учар куш болор.
Түйүнчекте јаш бала
Түбинде јакшы эр болор.

* Бу албатынын кожоңы. 30-чы жылдардыг бажында Шабалин аймакта Күзделү журтта јаткан энем, тонужаан сөбкү Јажнай деп кизи, кабай јайкап кожоңдойтон. (Ш. Я.).

¹ Кажы ла төртјолдыктыг кийинде такыдылат.

Карангуйда чыккан јумуртка
Калырап учар куш болор.
Кабайдагы јаш бала
Качан түпте эр болор.

Күлөр ТЕПУКОВ

КАПШАЙ ЧЫДАП БАРАЙЫН

Эмеш чыдап алайын,
Көкчи болуп иштеерим.
Энеме ле јаанама
Јараш јикпе көктөөрим.

Калас өйим өткүрбей,
Көктөнөтөм мен.
Мени дезе ондобой,
Арбанат меге энем.

Јаанама алган кофта
Јаан болуп каларда,
Кыскарта кестим јендерин,
Шидеп салдым эдегин.

Арткан-калган бөстөрди
Анаар-мынаар этпедим.
Айсулу деген наадайга
Јараш чамча көктөдим.

Јазап салган кофтамды
Јаанам кийбей таштады.
Энгирде иштенг келеле,
Энем мени арбады:

— Көрзөң, мынын јандерин,
Кайданг кезип сен салдын?
Бирүзи кыска, бирүзи узун,
Мынайып кофта «јазалды».

ТАҢ

Торко тонын кийеле,
Тоорчык чыкты кожондоп.
Жараш-жараш үниле
Арка-ташты ойгозып.

Кулактарын талбайтып,
Чаап тыгдайт кожонды.
Азатпайлар улаарып,
Кайкап угат тоорчыкты.

Түнөп калган тумандар
Турлузына жангылайт.
Өчүп калган жылдыстар
Өлөңдө эмди суркурайт.

Омо-томо сыгырып,
Тоорчык чөйөт кожонун.
Арка-айан ойгонып,
Кебин кийет — жаражын!

МЕН МАЛЧЫНЫН УУЛЫ

Туулар койнында
Чыдап өскөн
Малчы кижининг
Уулы болорым.
Атка минип,
Салкында жарышкам.
Бийик таскылда
Койлор кабыргам.

Ыраак тайгада
Сыгыннын үни
Күстиг келгенин
Керелеп торгылат.

Школдын жанында
Омок күзүңи
Уренчик балдарды
Урокко кычырат.

Мен бүгүн
Школго келдим.
Еаштапкы класста
Уренер турум.

Мен жокко
Ыраак турлуда
Күч ле болор
Ада-энеме.
Өскүс кураан
мени бедиреп,
Байла базат,
Калас маарап.

Эзендей ТОЮШЕВ

ЭНЕЗИНИНГ ЭРКЕЛЕГЕНИ

Адаң ары болуп атанып жатса,
Колы-будына оролышпа, балам.
Көскө көрүнип-көрүнбей калса,
Адаңды ээчип, ыйлаба, балам.

Ол жылкызын жуурга барган
Жайа түшкен күңгерик айанга.
Жанып келзе, кузук экелер,
Оныла тайганын тыныжы келер.

Койон мўни сеге не керек,
Көбркый койон көкүп ле жүргей.
Табыргы кинин сен не эдеринг,
Тардангадаып амыр ла жүргей.

Балам, жажу болбой чыда,
Балам, баштак билбей чыда.
Эдинг өрүп, балтырын тынгыыр,
Сынын өзүп, санаан курчыыр.

Качан бирде сенин бойыга
Узенгиге тебинер ой келер.
Тайгалар сенин алдыга ачылар,
Чагана жыды көксинге өдөр.

КУЙКЕНЕК

Күйкенек деп салымду куш
Канадыла кейди кезе согуп,
Капталган кайадаг учуп чыкты.

Канаттарыла талбый алып,
Күн жаркынына макатып,
Көс жеткенге шунга конды.

Кенерте, нени де ундыгандый,
Күнериктеги меестер жаар
Көс каралга көнү түшкен.

Көктаман өскөн меестерге
Канча да кире жетпей жүрүп,
Кейде ле тымык тура калган...

Куш та болзо, байла,
Күн жаркынды алкап жат.
Конгон-учкан кин жерин
Кожонбыла мактап жат.

Бил, балам!..

БАЖАЛЫКТАР

ПОЛИТИКА. ПЕРЕСТРОЙКА.

М. С. Горбачев: йүрүмнүн жолдору. Т. Тырмаев көчүргөн	4
КПСС-тың Төс Комитетинин Политбюрозынын члени, СССР-дын Министрлер Советинин Председатели	
док. Н. И. Рыжков — Туулу Алтайда	8
Н. С. Хрущевты жамызынап жайлатканы. Т. Тырмаев көчүргөн	11

ДРАМАТУРГИЯ

А. Адаров. Ченелтелү чак (драма)	17
----------------------------------	----

ЭЛГЕРЛИК

Б. Укачин. Кадынгэс керегинде каткы кептү чөрчөк	55
--	----

ПРОЗА

А. де С. Экзюпери. Улустың јери (повесть).	
Б. Бедюров көчүргөн	60

КАРЫНДАШТЫК ТУВАНЫҢ ЭНИ

С. Пүрбү. Мөнүн тайга. Л. Кокмшев көчүргөн	103
С. Сүрүн-оол. Алтайда. А. Адаров көчүргөн	104
С. Дамба. Алтайды эске алынып. Э. Тоюшев көчүргөн	105
О. Сувакпит. Алтайдык көли. Б. Бедюров көчүргөн	106
К. Э. Кудажы. Сомок (куучын). Ј. Каничин көчүргөн	107
Ю. Күизегеш. Поэтке. Кукундар. К. Тепуков көчүргөн	111
М. Олчой-оол. Олжон чабыны. Ш. Шатинов көчүргөн	112
А. Даржай. Чакпыга түшкөн ая (куучын). Т. Горбоков көчүргөн	—
А. Доржу. Менин байлыгым. Б. Укачин көчүргөн	133
В. Серен-оол. Көбмбй кай. И. Кочеев көчүргөн	134
Т. Кызыл-оол. Жанмыр. Ш. Шатинов көчүргөн	135
Кечил-оол. Экер-оол. Наймалдыктын ийдези. А. Ередеев көчүргөн	—
М. Кенни-Лопсан. Күрек (куучын). Ј. Каничин көчүргөн	136

«ЭЛ-АЛТАЙ» — ЭРКЕЛЕРГЕ

Шуну Ялатов. Кабай кожон	140
К. Тепуков. Капшай чыдап барайын. Таң. Мен малчынын уулу	141
Э. Тоюшев. Энезинин эркелегени, Күйкөчөк	143

ЭЛ-АЛТАЙ

Литературно-художественный сборник

(3-й выпуск)

На алтайском языке

Отв. за выпуск Б. У. Угаров.

Художественный редактор В. И. Ортоңулова.

Технический редактор Е. К. Мамышева.

Дано в набор 20.06.89. Подписано в печать 28.07.89 г. Формат 60×90 1/16.
Бумага тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 9.
и-изд. л. 8,4. Тираж 1000 экз. Заказ 2768. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700.
Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография,
пр. Коммунистический, 35.

